

A PRÉDIKÁCIÓ
RÉTEGEI
A 17. SZÁZADBAN

*Írók, másolók,
kompilátorok,
hallgatóság*

*

SZERKESZTETTE
Förköli Gábor
Lovas Borbála
Szigeti Molnár Dávid

*A kora újkori unitárius
prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon
Kutatócsoport*

*

Kolozsvári Protestáns
Teológiai Intézet

A prédikáció rétegei a 17. században
Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság

A PRÉDIKÁCIÓ RÉTEGEI A 17. SZÁZADBAN

Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság

Szerkesztette:
Förköli Gábor, Lovas Borbála,
Szigeti Molnár Dávid

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport

—
Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

Budapest
2024

A kötet A kora újkori unitárius prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon NKFIH (OTKA) FK 135165
számú pályázat támogatásával készült.

A személynévmutatót készítette:
Sebestyén Ádám

Az angol nyelvű absztraktokat lektorálta:
Gyuris Kata

A német nyelvű absztraktot lektorálta:
Sven Höbel

A címlap Dávid Ferenc prédikációs kötete (RMNy 269)
Kolozsváron őrzött egyik példányának kézzel pótolta
borítója felhasználásával készült.

A kötet jelzete: Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca
(Kolozsvár, Románia), B. M. V. U 26.

Műszaki szerkesztő:
Kiss Béla

Felelős kiadó:
Lovas Borbála

Szerzők, 2024 ©
Szerkesztők, 2024 ©
ISBN 978-963-489-673-9

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd
www.sednyomda.hu

Tartalomjegyzék

Előszó	7
--------------	---

*

Bartók István (HUN-REN BTK ITI, MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport): <i>Adalékok a 17. század első harmadának magyar nyelvű prédikációirodalmához kritikátörténeti szempontok alapján</i>	9
--	---

*

Szigeti Molnár Dávid (SZTE): <i>Piros fonal a háromszéki unitárius prédikációirodalom megsárgult szövetén: A Bánkódó lélek nyögési és egy korpusz összeállítása</i>	21
--	----

Lovas Borbála (ELTE): <i>Az Ms.R. 1214. és az unitárius prédikációhagyomány a 17. században: A kolozsvári Bölöni-kódex újraolvasásának tanulságai</i>	75
--	----

*

Száraz Orsolya (DE): <i>A Pázmány-prédikációk néhány nem jelölt forrásáról</i>	131
---	-----

Maczák Ibolya (HUN-REN–PPKE BTK): <i>Káldei-prédikációkat kompiláló hitszónokok a 17–18. században</i>	171
---	-----

Sebestyén Ádám (ELTE):	
„Mert ahol test vagy, helynek is kell ott lennie”:	
<i>Természetfilozófiai ismeretek Geleji Katona István prédikációiban</i>	191

*

Szelestei N. László (HUN-REN–PPKE BILK):	
<i>Bárkányi János ferences szerzetes halotti beszédeinek sajátosságai</i>	211

Móré Tünde (BTK ITI):	
<i>Az igaz vallás hívei: Három unitárius temetési oráció</i>	227

*

Pap Balázs (PTE):	
„Prédikációs ének”	241

Újlaki-Nagy Réka (BTK TTI):	
<i>A tanítóének mint az igehirdetés eszköze</i>	
<i>a korai erdélyi szombatosoknál</i>	252

*

Ősz Sándor Előd (KPTI):	
<i>Nyomatott könyvek prédikációra utaló széljegyzetei</i>	
<i>a 16–17. század fordulóján</i>	267

Tasi Réka (ME):	
„A’ könyvekben foglalt materiáknak sommáját ki-tanúlhatni”:	
<i>Mutatók és fogalmi rend Illyés István prédikációgyűjteményeiben</i>	285

Névmutató	297
-----------------	-----

Előszó

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet 2023. június 30-án konferenciát rendezett Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, melynek témája kapcsolódott korábbi tanácskozásunkhoz és workshopunkhoz, de már a prédikációk 17. századi történetét vizsgáltuk. A korábbiakhoz hasonlóan Erdélyre és Magyarországra, valamint a magyar nyelvű prédikációs anyagra koncentráltunk, az előadók több fő téma mentén vizsgálták unitárius, katolikus, református és lutheránus prédikátorok, kötetek, korpuszok, kézíratos és nyomtatott források történetét, kiegészítve ezt a szombatos szöveg-hagyomány bemutatásával. E könyv a konferencián elhangzott előadások bővített, írott változatát tartalmazza. Az első tanulmány általános áttekintést nyújt a 17. század első harmadának prédikációirodalmával kapcsolatban, a második blokk az unitárius, a harmadik a katolikus és református prédikációk, szerzőik, másolóik és forrásaik, a negyedik a halotti beszédek és temetési órációk témájába enged betekintést, az ötödik a prédikációs ének és tanítóének típusait járja körül, míg az utolsó blokkban a prédikációs kötetek széljegyzeteivel és mutatóival foglalkozó tanulmányok olvashatók. A tizenkét írás reményeink szerint átfogó képet ad a 17. századi prédikációtörténet lehetséges kutatási irányairól mind felekezetek, mind tematika szempontjából, és bepillantást enged a szöveg-hagyomány folyamatban lévő értelmezési lehetőségeibe és a kora újkori prédikációk és egyházi szövegek alakulásába, továbbélésébe.

A kötet célja, hogy fókuszáltabban mutassa be a kutatások legújabb témáit és eredményeit.

Budapest, 2024. április 23.

Lovas Borbála
*A kora újkori unitárius prédikációirodalom
története Erdélyben és Magyarországon*
Kutatócsoport vezetője

BARTÓK ISTVÁN

*Adalékok a 17. század első harmadának
magyar nyelvű prédikációirodalmához
kritikatörténeti szempontok alapján**

Az 1600–1630 között megjelent mintegy harminc magyar nyelvű prédikációs-kötet alapján érdemesnek tűnik vizsgálni az irodalmi gondolkodás különféle megnyilvánulásait. A prédikáció- és imádságirodalom kérdései jellemzően a kísérőszövegekben jelennek meg. Az ajánlásokban, előszavakban a szerzők gyakran nyilatkoznak céljukról, írásmódszerükről. Egyetlen kiragadott példából kiindulva a korszak irodalmának több kritikatörténeti érdekű jellemzőjére hívhatjuk fel a figyelmet.

I. „Nihol öregbítettem” – a magyar retorikai terminológia

Kecskeméti Alexis János Dániel próféciáját magyarázta prédikációkban. A szerző halála után kiadta, az ajánlást és az előszót írta Margitai Péter. A Rákóczi Györgynek és Bethlen Gábornak címzett ajánlásból megtudhatjuk: Kecskeméti azért írta prédikációit,

„[...] hogy azokat jövendőben recognoscálván, az egy-ügyű híveknek épületekre szem eleibe ki bocsássa és közönségessé tegye, hogy így nem csak szájával és nyelvével, hanem ugyan kezével és írásával is, az Istennek lelki szőlőjét, az Anyaszent-egyházat építse. De mivelhogy az Istennek Decretoma más volt ő felőle, tudniillik, hogy ez siralomnak völgyéről az ő örökké való hazájában által költözzék; Az ő szerelmes Háza-népe, nem

* A tanulmány az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

gondolván özvegy és gyámoltalan állapotját, sem penig költséget nem kímélvén az ő Istenbe el nyugot szerelmes Urának szándékát végben vitte, és az Dániel Prófeciájáról írot Magyar Prédikációkat ki bocsáttatta.”¹

Az olvasónak szóló előszóban Margitai ismét említi a néhai szerző szándékát:

„Tudnod kel, Kegyes Olvasó; hogy az bódog emlékezetű A. János ezt az Prédikációs könyvet csak maga számára készítette volt, ily szándékkal, hogy ha tovább élhetett volna, újobban megh látogatván és öregbítvén, szem eleiben ki bocsássa. De halála miatt igyekezetit végbe nem vihette.”²

A kiadásról az özvegy gondoskodott. A tervezett „recognoscálás”, azaz az „újjobban megh látogatás” és az „öregbítés” szándékát feltehetően Margitai valószínűsítette meg. Nem tudni, milyen mértékben; a szerkezeti egységek tipográfiai kiemelt jelölése és a margináliák nagy valószínűséggel az ő munkái.

Nyomatott kiadás előkészítéséről más adat is található. Keserői Dajka János megjelentette Hodászi Lukács temetésén elhangzott prédikációját. A nyomdásznak, Lipsiai Pálnak szóló ajánlásban olvashatunk a kiadás előzményeiről:

„Zólyomi Sámuel Uram [...] által kegyelmed kére arra, hogy az test fölött tőt Prédikációt írva adnám kegyelmednek, mert mind az ott való fő Uraimnak, mind egyéb fő embereknek intéséből, ki akarná kegyelmed nyomtatni. Ez kívánságra azt felelém: 1. Hogy az én nálam írva nincsen, mint hogy nem is volt üdöm reá, hogy le írhasam, hanem vagyon csak *in idea*. 2. Hogy én azt illetlennek ismerem ki nyomtatásra, mint ilyen éretlen elmémnek nyers gyümölcsét. Végre szorgalmatos töre-

¹ KECSKEMÉTI A. János, *Az Dániel Propheta könyvének az Szent Írás szerént való igaz magyarázattya* (Debrecen: Rheda Péter, 1621), b2v–b3r. RMNy 1236.

² Uo., [b4r].

kedésére Zólyomi Uramnak, arra ígírem magam, hogy gondolkodom ez dolog felől, és közlöm azokkal, az kikkel illik, annak utána bizonyos választ teszek kegyelmednek. Némely fő Uraim ez dolgot tülem értvén, igen javallák, sőt ugyan kérének is, hogy azt le írjam, és ahol kívántatik, öregbítsem és jobbítsam: kiknek az ű tanácsok az kegyelmed kérésével egyjüt nálam igen nagy. Íme azért le írtam, nihol öregbítettem, de nem sokkal, nihol jobbítottam.”³

Az idézetben világosan meg van nevezve a szövegnek a közzétételt megelőző legkorábbi fázisa, majd a soron következők. Az elmondandók először csak a prédikátor fejében, gondolatban léteztek, ezek alapján beszélt a temetésen. Mivel korábban nem volt ideje leírni, a kérésnek eleget téve az elhangzottakat először emlékezetből papírra vetette, majd a „nyers” változaton a nyilvánosságra hozatal szándékával alakított.

Az idézett kifejezések igazolják, hogy a szerzők a régiségben is tisztában voltak vele: a szóbeliség és az írásbeliség két különböző kommunikációs forma, más-más követelményekkel, amelyekhez alkalmazkodni kell. Nem mindegy, hogy a mondandót egyszer hallgatják meg, vagy bármikor újra elolvashatják. „Verba volant, scripta manent” – ezért a szóban elhangzott prédikációk szövegét a nyomtatásra szánt változathoz át kell nézni, újra kell gondolni, esetleg átfogalmazni és bővíteni.

A szóhasználat arról árulkodik, hogy a szerzők nemcsak tudatában voltak annak, hogy milyen feladatokat ró az íróra a nyomtatott változat előkészítése, hanem a szövegalkotás folyamatának ezen műveleteit részben magyar terminusokkal határozták meg. Az eredetileg gondolatban összerakott mondandóra nem akadt egyszerű magyar kifejezés. „A prédikációk igen gyakran »in idea« lehetnek meg elhangzásuk idején” – állapította meg Kecskeméti Gábor, és példákat is idézett a fordulatra.⁴

³ KESERŰI DAJKA János, *Az tiszteletes es böcsületes [...] Hodaszi Lukacsnak [...] hideg teteme fölött tött praedikatio* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1613), A2v. RMNy 1048.

⁴ KECSEKEMÉTI Gábor, „Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban”, in *A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, szerk.

Keserői Dajka esetében a szövegösszefüggésből kiderül, hogy a latin terminust a korban használatos értelemben alkalmazta. Szenci Molnár Albert szótára szerint ugyanis az „Idea”: ’Eredet szerint való formája valaminek, vagy Ábrázat’. Ezt bizony nehéz lett volna magyarul röviden visszaadni.

Más megoldások is összhangban vannak a korabeli lexikográfiai irodalommal. Margitai esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ugyanazt a művetet latinul is, magyarul is megnevezte, így nem lehet kétséges a megfeleltetés. Az ajánlásban írt „recognoscálás” az előszóban ’újabban meglátogatás’. A Szenci Molnár-szótárban „Recognosco”: ’Ismét megismerem, Ismét meglátogatom’.

A magyar szakkifejezések önállóan is megállják a helyüket. A „jobbítás” magától értetődőnek tűnik, bár ugyanebben az értelemben még sokáig a „correctiót” használták, tehát itt üdvözlünk kell az anyanyelv latintól független használatát.

Ugyanerre példa az „öregbítés”. A „öreg” jelentése a régiségben – de sok helyen a tájnyelvben még ma is – nemcsak ’idős, koros, régi’, hanem ’nagy, terjedelmes’ is. Így az „öregbít” jelentése lehet ’magnagyobbít, megnövel’. Erre a TESZ a Székelyudvarhelyi Kódexből hoz példát. Az idézett hely az ismert bibliai történetből való. Amikor Judit Holofernesz táborába készült, a kódex szerint az Úristen szépségét „megöregbíté”.⁵

A Czuczor–Fogarasi-szótár szerint az „öregbítés”: ’Cselekvés, mely által valami öregbbé, azaz: nagyobbá, többé tétetik; nagyobbítás, sokasítás.’ Ami pedig a prédikációkat illeti: ha egy korábbi szövegváltozat „megöregbítéséről” van szó, akkor az ’kibővít, kiterjeszt’ jelentésben értendő. Ez pedig nem más, mint amit a retorikában *amplificatio*nak hívnak. Szenci Molnár szótárában az „Amplificatio” jelentése: ’Öregbítés, bővítés’, fordítva a magyar–latin rész is ezt rögzíti. Így a látszólag köznapi szóhasználat ebben az esetben is retorikai szakkifejezésként is értelmezhető, és mint ilyen, példa a magyar irodalomelméleti szaknyelv alakulására.

JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit és SÁRKÖZY Péter, 3 köt., 2:743–753 (Budapest, Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum Rt., 1998), 2:748.

⁵ N. ABAFFY Csilla, szerk., *Székelyudvarhelyi Kódex 1526–1528: A nyelvmemlék hasonmása és betűhű átirata. bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 15 (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993), 64.

2. „Együgyűek” és „nagy elmék” – alkalmazkodás a közönséghez

Visszatérve Margitai Péter ajánlásához: érdemes arra a mozzanatra is figyelni, amelyik a prédikáció-irodalom egyik alapvető kérdéséhez kapcsolódik: kinek szól a beszéd? Kecskeméti azért írta prédikációját,

„[...] hogy azokat [...] az egy-ügyű híveknek épületekre szem eleibe ki bocsássa és közönségessé tegye.”

A közönséghez való alkalmazkodás alapvetően meghatározza az előadandók tartalmát, szerkezetét, stílusát. Mondhatnánk úgy is: a retorikai *inventio*, *dispositio* és *elocutio* eszköztárának használatát. Az egyszerűbb vagy a műveltebb hallgatóság befogadóképességéhez igazodva kell a témát kibontani, a beszédet felépíteni és a mondandót megfogalmazni.

Számos példát lehet hozni a megcélzott közönség megjelölésére. Leggyakrabban az „együgyű híveket” emlegetik, a „deáktalan kösséget”, azaz az egyszerű, műveletlen embereket, akiknek anyanyelvükön, világosan, érthetően kell kifejezni a Szentírás hasznait és tanulságait, valamint egyéb megszívlelendő gondolatokat.

Mihálykó János a vasárnapokra és ünnepnapokra rendelt evangéliumokból és episztolákból fordított „Simon Pál déák Postillájából”, azaz Simon Pauli rostocki evangélikus szuperintendens latin nyelvű prédikációskötetéből, mégpedig „a keresztyén olvasónak” szóló ajánlás szerint

„[...] az együgyűek, úgy mint egy summában, meg tanúllják az Istennek hozzánk való jó akarattját, ismeg ő szent felsége mit kíván mi tőlünkis, hogy cselekedgyünk.”⁶

Szenci Molnár Albert Abraham Scultetus heidelbergi udvari prédikátor beszédeit fordította magyarra. A nagyszombati egyházközség előjáróinak címzett ajánlásban szerénykedő fordulattal mentegeti munkájának az eredeti német szöveg ékességétől elmaradó stílusát:

⁶ MIHÁLYKÓ János, ford., *Magyarazattia az evangeliomoknak* (Bártfa: Klösz Jakab, 1608), (?)r. RMNy 967.

„De én az én vékony erőm szerint szolgállok az egyigyű híveknek.”⁷

Margitai Péter egyik önálló művében a *Tízparancsolat*ot magyarázta. A Makai Jánosnak címzett ajánlásban kitér a megcélzott közönségre. Mint írja: a tudnivalókat

„[...] rövid Praedicationokban foglalván, az egy-ügyű Híveknek épületekre, szem eleiben bocsátottam.”⁸

Az olvasónak szóló rövid bevezetőben visszatér arra, hogy

„[...] ez kitsin munka nem valami fönn-járó, hanem csak amaz alaton elmékhez rendeltetett.”⁹

Hasonlóan nyilatkozik *Hiszkegy*-magyarázatának reménybeli hallgatóiról és olvasóiról. A Várdai Katának címzett ajánlásban írja: a mondandót

„[...] rövid Magyar Praedicationokban foglalván, az együgyű híveknek épületekre és az Isten tisztességének elő mozdítására nézve, közönséggé töttem, és szem eleibe ki bocsátottam [...]”¹⁰

Mások a hallgatóság szélesebb rétegeire számítva úgy fogalmazzák meg beszédeiket, hogy azt a képzetesebb hallgatók, olvasók is értékelni tudják, de mellettük az egyszerűbbeknek is hasznára válhassanak. Sóvári Soós Kristóf „a vitélő magyar nemzetnek” ajánlja prédikációit.

⁷ SZENCI MOLNÁR Albert, *Postilla Scultetica: Az egész esztendő átal való vasárnapokra és fő innepekre rendeltetett euangeliumi textusoknak magyarázattya* (Oppenheim: Hieronymus Galler, 1617), 9. RMNy 1144.

⁸ MARGITAI Péter, *Az Isten törvényének az Szent Irás szerint való magyarázattya* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1617), B3r. RMNy 1131.

⁹ Uo.,):†:(.

¹⁰ MARGITAI Péter, *Az Apostoli Credónak az Szent Irás szerint való igaz magyarázattya* (Debrecen: Rheda Péter, 1624),)(3r-v. RMNy 1300.

„Mert hogy peniglen mi közöttünk Magyarok között ritka az jó Deák, ritka az az ember, aki egynehány nyelven értene, azon igyekeztem, hogy ez szent könyveknek értelmire és tanulására ez ilyen együgyűeknek is szolgállyak.”¹¹

Mihálykó János már említett fordítását úgy készítette el,

„[...] hogy nem csak az nagy elmék, hanem még az együgyű és paraszt emberek is megértsek.”¹²

A vizsgált korszakban arra is van példa, hogy a prédikációk kifejezetten a „nagy elmékhez” szólnak. Bedegi Nyáry Ferenc temetésén a címlapon is minősített „bizonyos tudós, bölcs prédikátorok” a „Tekintetes, Nagyságos, Nemes és Nemzetes Urak és Asszonyok” mellett megszólították a „bölcs és tudós egyházi személyeket” is.¹³

Különösen érdekes, amikor a szerzők azokra a prédikátortársaikra is gondolnak, akik a nyomtatásban hozzáférhető szöveg alapján maguk is készíthetnek hasonlókat. Éppen temetési beszédeként ajánl mintaprédikációként Keserői Dajka János. Vaskos kötetet állítottak össze a Károlyi Zsuzsanna temetésén elhangzott halotti orációkból. Az olvasókhoz szóló előszó szerénykedő fordulatai szerint:

„Nem nagy ugyan ez munka magában, de nagy hasznos, és idvösséges dolgok vadnak benne be foglaltatva, amint akárki is eszében veheti, az ki figyelmes elmével meg-olvassa: úgy-any nyira, hogy az Tanítóknak, egy kis *Promptuarium* lehet, amelyből akár mely időben-is kész halotti Praedicatiót vehetnek.”¹⁴

¹¹ SÓVÁRI SOÓS Kristóf, *Az szent prophetáknak [...] irásoknak predicationok szerint való magyarázattaiának első része* (Bártfa: Klösz Jakab, 1601), (:) 2v. RMNy 873.

¹² MIHÁLYKÓ, *Magyarázattia...*, B3v.

¹³ *Négy szép hallottas praedikatiók [...] melyek praedikaltattanak [...] Bedegy Nyari Ferencznek [...] szomorú temetésén [...] bizonyos tudós, bölcs praedikátorok által* (Bártfa: Klösz Jakab, 1624), címlap, B2r. RMNy 1296.

¹⁴ *Exequiae Principales [...] az az: Halotti Pompa* (Gyulafehérvár: Válaszúti András és Meszlényi Márton, 1624), [(4)r]. RMNy 1306.

Mintaprédikációk nyomán szerkesztett beszédekből természetesen nemcsak a „nagy elmék” épülhettek, hanem mások is. Kecskeméti C. János Sámuel második könyvének egy részletét magyarázta. A Bornemisza Mihálynak szóló ajánlás szerint a patrónus – nyilván a szerző szándékának megfelelően – többek között „sok együgyű keresztyén atyánkfainak, lelkipásztoroknak, Tanítóknak, azok által ismét az halgatóknak-is éppületit” tartotta szem előtt.¹⁵

Derecskei Ambrus prédikációinak nemcsak tartalmával, hanem szerkezeti megoldásaival is segíteni akart prédikátortársainak. Kötete kiadásának egyik oka a Cseh Andrásnak szóló ajánlás szerint:

„[...] hogy az én példámmal az tudós és bölcs uraimat hasonló vagy ennél nagyobb munkára indítanám, azoknak pedig, az kiknek vékonyb tudományok vagon avagy csak az tanításban valami rendet és formát szabnék.”¹⁶

3. A száj, a nyelv és a kéz – a nyomtatott könyv haszna

Több megjegyzés árulkodik a nyomtatott médium jelentőségének felismeréséről. Úgy tűnik, közel két évszázaddal Gutenberg találmányának elterjedése után még szükséges volt hangsúlyozni, hogy mennyivel nyújt többet a könyv, mint az élőszó. Emlékezhetünk Margitai Péter többször idézett ajánlására: Kecskeméti azért írta prédikációit,

„[...] hogy azokat [...] szem eleibe ki bocsássa és közönségesse tegye, hogy így nem csak szájával és nyelvével, hanem ugyan kezével és írásával is, az Istennek lelki szólójét, az Anyaszent-egyházat építse.”

¹⁵ KECSKEMÉTI C. János, *Az Samuel propheta második könyvének [...] praedikatiok szerént való magyarázattya* (Bártfa: Klösz Jakab, 1622), (:) 5v. RMNy 1258.

¹⁶ DERECSKEI Ambrus, *Az szent Pál apostol levele, melyet irt az Rómabeli keresztyéneknek* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1603), (:) 5v]. RMNy 895.

Ugyanezekkel a kifejezésekkel utal az írásbeliség, a könyvnyomtatás hatékonyságára Margitai a *Tízparancsolatot* magyarázó, korábban már említett kötetének ajánlásában. Mint írja: a mondandót

„[...] rövid Praedicationokban foglalván [...] szem eleiben bocsáttottam, hogy így nem csak szájamval és nyelvemmel, hanem az én vékony értékem szerint kezemmel-is építsem az Úrnak lelki Szőlőjét.”¹⁷

Érdekes a különféle közlésformák metaforikus megjelenítése anatómiai fogalmakkal: ahogy az élszóban elhangzott beszédet a száj és a nyelv, úgy a maradandóságra érdemesített prédikációt a – nyomdai kéziratnak szánt – szöveg leírást végző kéz jelképezi.

Nem mindenki gondolkozott az olvasóközönség ilyen széles távlatában. Mintegy alkalmi kiadványnak szánták Kecskeméti C. János Tokajban elhangzott karácsonyi prédikációját. A Lórántfi Mihálynak címzett ajánlás szerint a patrónus kérte a kinyomtatást:

„[...] az innep elmúlván, az békeség is végbe menvén, Uraságod, jó örömmel haza térvén, fő-fő szolgálai előtt, emlékezett felőlem, jelentvén, hogy ha én azt az Conciót ki írnám, nem szánná uraságod annak ki nyomtatásátul költséget, és az fő-fő Uraknak, kik annak halgatásánál jelen voltak, vele kedveskedni.”¹⁸

Kecskeméti megragadta a kínálkozó lehetőséget, és a karácsonyi prédikáció mellett még egy húsvéti és egy pünkösti beszédét is közreadta.

Szerencsére tágabb perspektívák is feltárultak. Posztumusz kiadások esetében arról is olvashatunk, hogy a megboldogult szerzők a nyomtatott könyvnek köszönhetően „holtok után is” használhatnak tanításiakkal.

¹⁷ MARGITAI, *Az Isten törvényének...*, B3r.

¹⁸ KECSKEMÉTI C. János, *Három fű es nevezetes esztendősi innepekre való praedikatiók* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1615), [*4r]. RMNy 1083.

„Az Tanítók ez sok romlások és veszedelmek között nem csak szorgalmasan való tanításokkal építik az lelki Siont és Jerusalemlomának meg repedezett kő falait, hanem írásokkal-is, hogy ne csak életekben, hanem meg-holtok után is legeltetnék az Christus Jesusnak meg fáradozott és el epedett juhocskáit.

Nem szidalmazhattuk tehát az mi atyánkfait-is, az kik ezekről gondolkodván, hogy tudni illik, az Magyar nemzetnek meg holtok után is szolgálhassanak, nagy szép írásokat hattanak, ki egy formában, ki másban, ki egy nyelven, s-ki más nyelven, és úgy mint testamentomban ajánlottanak. Mert jó eleve meg látták, hogy ez nemzetben nem sokára meg fogyatkoznék az szó által való igaz tanítás, az melly helyett írást hattanak, hogy az maradékoknak lenne miből tanulniok vagy együtt vagy másutt.”¹⁹

Sóvári Soós Kristóf is hangsúlyozza a magyar nyelvű könyvek szükségességét. Szembetűnő az apologetikus szándék. A népnyelvek fokozatos előtérbe kerülésének folyamata ugyanis nem volt egyértelmű diadalmenet. A magasan képzett humanisták között voltak, akik a tökéletesre csiszolt latinhoz képest a „barbár” élő nyelveket nem tartották alkalmasnak árnyaltabb tartalmak kifejezésére. Sóvári Soós azokkal szemben veszi védelmébe anyanyelvét, akik „megutálnák” a magyar nyelvű könyveket. Figyelemreméltó, ahogy érvelése során nemcsak az anyanyelvű irodalom gyakorlati hasznáról szól, hanem a magyar nyelv megszentelésének említésével teológiai összefüggésekre is utal.

„[...] noha Deák nyelven és egyéb nyelveken is netalám vadnak ez könyvek, de csak azok vehetik azoknak hasznát, kik ugyan azon nyelveken értenek, azokat az nyelveket tanúlták. [...] Nem kel azért senkinek meg útálni ezt az könyvet, azért, hogy Magyar nyelven vagyon, sőt inkább nagy hálaadással tartozunk az mi kegyelmes Istenünknek, hogy ez mi nyelvünket

¹⁹ DERECSKEI, *Az szent Pál apostol levele...*, (:) 4v–5r.

is úgy meg szentelte, hogy az ő szent igéjét, az ő igaz ismeretét ez mi nyelvünk által is, kiáltatja, hirdetteti, prédikáltatja.”²⁰

Pusztán a 17. század első harmadának prédikációs köteteit áttekintve számos további kritikatörténeti érdekű megfigyelést tehetünk. Fontosak az érvelések az anyanyelven kiadott eredeti művek és fordítások szükségessége mellett. Leggyakrabban az idegen nyelvű művek magyarra fordítását szorgalmazzák. Ehhez képest meglepő Derecskei Ambrus elképzelése, mely szerint a magyar nyomtatványokat más nemzetiségűek majd a maguk nyelvére fordítják, vagy azok alapján prédikálnak saját nyelvükön.

Szorosabban kapcsolódik a szövegalkotás kérdéseihöz a szerkezeti sajátosságok kiemelése. Többen hangoztatják, hogy a prédikációkat át gondoltan, szabályok, „rend és forma”, azaz eltervezett *dispositio* szerint kell felépíteni. A „methodus” iránti igény elméleti megfogalmazása mellett a szövegekben is észrevehető a *praeceptum*-irodalom, prédikációk esetében az *ars concionandi* ismerete és alkalmazása, a retorikai szempontok következetes érvényesítése. Gyakori a prédikáció szerkezeti egységeinek kiemelt jelölése. A „lelki tanulságokkal” szembeállítva felmerül az *elocutio* eszköztárának mint „hiábavalóságoknak” elvetése éppúgy, mint a stílári igényesség, „az ékes frázisoknak”, „a magyarabb igéknek”, „a magyar szó ékes folyásának” eszményként való említése. Találhatunk példákat magyar retorikai szakkifejezésekre is. Még ha a 17. század közepéig elméleti útmutatást nem is ismerünk a magyar nyelvű prédikációk tartalmi, szerkezeti, stílári és terminológiai kérdéseit illetően, mégis megállapítható, hogy bizonyos tudás már jó ideje „benne volt a levegőben” vagy még inkább a szerzők tudatában és gyakorlatában. Az egyes eseteket kiemelve és együttesen szemlélve ismétlődéseket, rendszerszerűséget figyelhetünk meg. Ezek alapján általánosításra nyílik lehetőség, kirajzolhatók a korszak irodalmi gondolkodásának jellemző vonásai.

Mindezek részletezésére azonban egy rövidke konferencia-előadás írott változatában nincs mód; ez alkalommal a fentebbiek mindössze egy kis ízelítőt adnak abból, hogy milyen jellegű eredmények várhatók a további kutatásoktól.

²⁰ SÓVÁRI SOÓS, *Az szent prophetáknak...*, (:) 2r–v.

Insights into the literature of sermons published in Hungarian in the first third of the 17th century: A study in the history of literary criticism

It seems worthwhile to examine the manifestations of literary thinking on the basis of the approximately 30 volumes of sermons published in Hungarian before 1630. In the dedications and prefaces of these sermons, the authors often state their purposes and discuss their methods of writing explicitly.

Arguments in favour of the need for Hungarian language literature, including the printed volumes of sermons, as well as the desire to define the target audience provide significant insights into the literary thinking of this period. Adapting the sermons to specific audiences fundamentally determines the content, structure and style of these texts, i.e., the use of rhetorical *inventio*, *dispositio* and *elocutio*. The topic must be developed, the speech must be structured and the message must be formulated in accordance with the different receptivity of educated audiences and those with no formal education.

In the sermons, there are many examples of identifying the target audience. Most often, the texts refer to “simple-minded believers”, i.e., people with no formal education for whom the benefits and lessons of the Scriptures need to be explained in a clear and understandable way. On the other hand, some sermons are explicitly addressed to “wise men and scholars”.

In the sermons, the signs of conscious text creation, the knowledge and application of *praeceptum* literature and the consistent use of rhetorical knowledge are striking. In addition to Latin and Greek terms, Hungarian expressions also appear and this provides valuable insights into the evolution of Hungarian theoretical terminology and the process of its unification.

Even though until the middle of the 17th century no theoretical guidance appears regarding the content, structure, style and terminology of sermons given in Hungarian, one can still conclude that relevant knowledge of these is evident in the authors’ comments and turns of phrase. By highlighting specific cases and examining them together, one can observe both repetitions and the emergence of a system. One can also make generalizations from these cases in the quest to outline the characteristic features of the literary thinking of the period.

*Piros fonal a háromszéki unitárius
prédikációirodalom megsárgult szövetén**

A BANKÓDÓ LÉLEK NYÖGÉSI ÉS EGY KORPUZ ÖSSZEÁLLÍTÁSA

A kora újkori unitárius prédikációkkal egyre többen foglalkoznak, Gellérd Imre *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma* című „úttörő” munkáját viszont még a mai kutatók sem mellőzhetik.¹ Ebben Gellérd számos unitárius hitszónokot ismertetett, a 17. századból azonban mindössze hármat: Árkosi (Tegző) Benedeket, Homoródszentmártoni Kovács Jánost és Tanka Gergelyt. Csakhogy közülük Árkosi Tegzőnek – mint azt maga a „lelkész-tudós” is megállapította – „[k]imondott prédikációi nem maradtak hátra”,² Tanka után pedig egyetlen 17. századi beszéd maradt, így Gellérd ha akaratlanul is, de még inkább aláhúzta Homoródszentmártoni Kovács jelentőségét, akinek bár részletes életrajzát nem írhatta meg, kéziratossá predikációskönyve, a *Prédikálószerék* „címlapja(i)” alapján regisztrálni tudta, hogy Árkoson paposkodó háromszéki esperes volt a századvégen.³ De idézném inkább a címlapot:

„Prédikálószerék, azaz oly prédikációskönyv, melyet írt és épített Isten segítségével az ő nevére neveztetett fiának a' végre, hogy hirdesse ő is az Istennek és az Jézus Krisztusnak akaratját, a' Sz[ent]lélek vezérléséből gyömolcsözzön magának és az hall-

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2002).

² Uo., 63.

³ Uo., 72.

gatóknak lelkeknek üdvességekre. Homoródsz[ent]mártoni Kovács János árkosi papságában s esperestségében. 1695.”⁴

E „címecke” második tagmondatát emelném ki ezúttal, hisz belőle alighanem arra következtethetünk, hogy Homoródszentmártoni Kovács Jánosnak kellett hogy legyen egy azonos nevű fia, aki újoncként prédikált az 1690-es években. Feltételezve, hogy a *Prédikálószerék* azé lett, aki főle védőhálónak szőtték, valószínűleg ennek a fiúnak tulajdoníthatjuk azokat a „vótumokat”, azaz imákat, amelyek e könyv konciói között találhatók, s amelyek közül egyeseket bevezető paratextusaik, szerencsére, történetileg is kontextualizálnak:

„Istennek külömb-külobbféle látogatásit szenvedő bánatos léleknek fohászzkodása. *Anno 1704. die 14. Aug.* Mikor Erdély országa mind az két nemzetnek, magyarnak és németnek egymás között való tusakodásokat, vérontásokat, táborozásokat szenvedvén, és az üdönek alkalmatlan esőzése gátolná az arató-takaradó nyári üdőt...”⁵

„Votum, cum maxima turba Hungarorum truculenter debellata esset in territorio Kolozsvár versus Györfalva S..... (?) a Germanicis *anno 1704. die 8. Octobris* demeridie”⁶ (a patai ütközetre utal)

„*Anno 1704.* Írtam az jenlaki házamnál, mikor mind az kurucoktól s mind az németektől való rettegésben és félelemben volnék.”⁷

Az utóbbi bejegyzés jelentőségét az is növeli, hogy az unitárius lelkészek névjegyzékét összeállító Geréb Zsigmond szerint a jenlaki, azaz énlaki

⁴ GELLÉRD, *Prédikálószerék...*, 15, 21. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: Ms. U. 290.

⁵ Uo., 136.

⁶ Uo., 791.

⁷ Uo., 16. (Kiemelések tőlem: Sz. M. D.)

lelkészt 1703 és 1707 között Homoródszentmártoni Kovács Jánosnak hívták.⁸ Bár Geréb nem hivatkozott forrására, adatát biztosan nem a *Prédikálószeke*ből bolházta ki, az esperes Homoródszentmártoni Kovács Jánost ugyanis nem tüntette föl Árkos alatt. Ez igazolni látszik az előbbi feltevésemet, miszerint a „nevéről nevezett” kifejezés nem egyszerűen a családnév azonosságára utal, s az imákat is egy Homoródszentmártoni Kovács János nevű prédikátor írhatta, akinek e „vótumai” – legalábbis részben – kompilációk: több is biztosan Köleséri Sámuel *Bánkódó lélek nyögési* című imakönyvének különböző szövegeiből lett összeszerkesztve (vagy legalábbis Köleséri-reminiscenciák fedezhetők föl bennük). Ennek illusztrálására csak egy egészen apró részletet közlök a kézirat első ilyen szerkesztményéből (a teljes szöveget a mellékletben közlöm majd):

„Árvákká maradtunk, édesatyánk, mert nincsen földi gyá-
molunk, csak tereád maradtunk, ne hagyj el münket, édes
reménységünk. Megszűnt az mű szívünknek öröme, siralomra fordult az mű vigasságunk, elesett az mű fejünknek
ékes koronája. Jaj-jajt (?), mostan münnekünk, mert vétkez-
tünk.”⁹

Nézzük ezt most össze az eredetivel (az azonos részeket félkövérré formázom)!

„Árvák vagyunk, Uram, bizony árvák vagyunk, csak tereád
maradtunk, ne hagyj el mindenestül fogva. Megszűnt a’ mi
szívünknek öröme, siralomra fordult a’ mi vigasságunk.
Elesett, elesett a’ mi fejünknek ékes koronája! Jaj, most né-
künk, mert vétkeztünk.”¹⁰

⁸ GERÉB Zsigmond, *Unitárius lelkészek 1568-tól* [kézirat] (Székelykeresztúr: 1973), 149. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet nélkül.

⁹ GELLÉRD, *Prédikálószeke*..., 16.

¹⁰ KÖLESÉRI Sámuel, *Bánkódó lélek nyögési* (Sárospatak: Rosnyai János, 1666), 7. RMNy 3309.

Szembeállítva e két változatot, a legnagyobb különbség az, hogy a *Prédikálószerék* verziójában van két (talán nem is olyan ügyetlen) betoldás. Az egyik: a „mert nincsen földi gyámolunk”, a másik pedig: az „édes reménységünk”.

Mindez eszembe juttatta a Teleki-Bolyai Könyvtár 02752 jelzetű kolligátumát, melyet 2010-ben még hallgatóként kutattam. Ez Fausto Sozzini egyik művének és egy olyan kéziratnak az együttese, amelyben szintén újraírták az unitáriusok a *Bánkódó lélek nyögését*, ezúttal azonban nem a Rákóczi-szabadságharc megindulása után, hanem egy áthúzott marginália alapján még 1687 körül, így újabb konkrét és ismét csak „kései” kézíratos példával lehet bizonyítani Fazakas Gergely Tamás azon megállapítását, miszerint:

„Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögési* című imakönyve (...) olyan, különböző alkalmakra, reggelre, estére, *Akar-minémű időre* stb. írott imákat tartalmaz, amelyek – ha az imacímek ritkán konkretizálják is ezt – nehezebben tűnnek értelmezhetőnek (mondhatónak) bármilyen szituációban, hanem inkább csak *síralmas történelmi* helyzetekben. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak a keletkezési körülmények, az 1660-as erdélyi, partiumi események *elsődleges kontextusában* volt lehetséges a kötet imádságainak olvasása (még a konkrét, 1660 körüli történelmi eseményekre utaló imák is), hanem a későbbi, *hasonlóan nyomorúságos időszakok »történetileg utólagosnak számító« kontextusaiban is.*”¹¹

Visszatérve a kolligátumra, megállapítható, hogy ez nem egyszerűen csak tartalmazza azt a Köleséri-imát, amelynek egyik részletét az előbb már két változatban is idéztem, hanem az utólagos betoldások is ott vannak benne (felső indexben), ekkor még interlineariaként:

¹¹ FAZAKAS Gergely Tamás, *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben (a panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései)* [Doktori (PhD) értekezés] (Debrecen: 2008), 131. Kiemelések a szerzőtől.

„**Árvák** vagyunk, Uram, bizony árvák vagyunk ^{*mert nincsen földi gyá-}
^{molunk*}, **csak tereád maradtunk, ne hagyd el** mindenestől fogva
^{*édes reménységünk*}. **Megszűnt az mű szívünknek öröme, siralom-**
ra fordult az mű vigasságunk. Elesett, elesett az mű fejünk-
nek ékes koronája! Jaj, most nekünk, mert vétkeztünk.”¹²

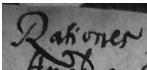
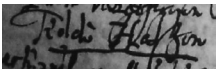
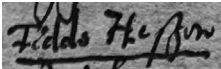
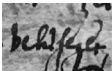
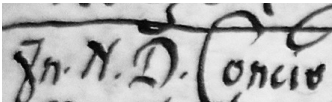
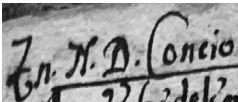
E néhány szónyi közbeszúrás ráadásul ugyanaz a kéz írta, mint a *Prédikálószerék* „vótumait”, magában a kolligátumban pedig egy *Pro militibus* című imatöredék és épp egy olyan konció maradt utána, amelynek „doctrinája” így kezdődik:

„Minden igaz keresztényi névvel dűcsekedő, jó lelkiismeretű embernek keresztényi tisztsége ez, hogy édes hazájának, ekléziájának, édes nemzetének az ő csendes megmaradásáért, békességéért buzgósásan könyörögjön.”¹³

Az a kéz tehát (ifjabb Homoródszentmártoni Kovács Jánosé?), amely a kolligátum egyik prédikációjában a hazáért való könyörgésre buzdít, a másik kéziratba, azaz a *Prédikálószerék*be – hogy, hogy nem – éppen ilyen imákat ír.

¹² Faustus SOCINUS, *Assertiones theologiae de trino et uno deo, adversus novos Samosatenicos* (Racovia: typis Sebastiani Sternacii, 1618), lapszám nélkül. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, 02752.

¹³ Uo.

Kolligátum	Kovács János: <i>Prédikálószerék</i>
	
	
	
	

Most részletezném a kolligátum tartalmát:

1. Idézet Étienne de Courcelles *De jure Dei in creaturas innocentes* (1675) c. művéből + két bibliai idézet
2. *Pro militibus*
3. Prédikációtöredék Az embernek élete... kezdettel (Sap. 4.)
4. *Halál, halandó, megholt* címmel idézetek (Drexel, Augustinus, Seneca stb.)
5. *Szoros kapu* címmel unitárius krédómagyarázat töredéke
6. A *Bánkódó lélek nyögési* unitárius változata
7. Oratio funebris clarissimi Pauli Beodő Claudiopolitanorum pastoris
8. In n. D. Concio Psal. 122. 6.
9. Votum Esa. 42. § 5–6.

Ezek közül most a Drexel-idézeteket és Az embernek élete... kezdetű prédikációtöredéket emelném ki, utóbbit azért, mert benne Lépes Bálintnak *Az halandó és ítélre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tükrő* című művét „kompilálják”. Így kezdődik e konció:

„Az embernek élete csöcsömöségben, futosó gyermekségben, virágzó ifjúságban, öregembségben, vénségben és aggság-

ban. Ezek az üdők, rendek és állapotok, egyik az másiknak estvéje... stb.”¹⁴

E Lépes-hatásnak különös jelentőséget Bitskey István alábbi megállapítása ad:

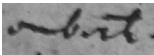
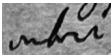
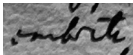
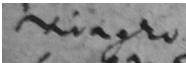
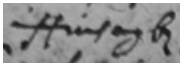
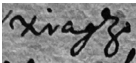
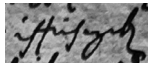
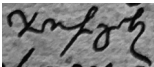
„A magyar barokk próza változatait vizsgáló tanulmányában Bán Imre arra a következtetésre jutott, hogy »az egyházi prózában sem Pázmány, sem Lépes kezdeménye nem talál közvetlen folytatásra«. Hadd tegyük hozzá ehhez a kissé talán túl szigorú ítélethez, hogy ha közvetlenül nem mutatkozik is meg barokk prózánk e két kezdeményező egyéniségének hatása, azért a kései barokk idején több jele van annak, hogy újból feléjük fordult a figyelem, s műveik hatottak. Nemrég Kelemen Didákról mutatták ki, hogy erősen Pázmány hatása alatt állt, s a XVIII. századi prédikációgyűjtemények alapos vizsgálata még feltehetően több eredményt is hozna.”¹⁵

Csakugyan hozott¹⁶ és még hozni is fog, előtte azonban konstatálnom kell, hogy a prédikációt valószínűleg ugyanaz a kéz írja, mint a *Prédikálószerk* beszédeit (nem a „vótumait” tehát, hanem a beszédeit).

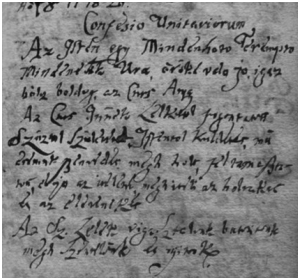
¹⁴ Uo. Vö. LÉPES Bálint, *Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tükrőre* (Prága: Sessius Pál, 1616), 156. RMNy III9.

¹⁵ BITSKEY István, „Lépes Bálint és az olasz »seicento« stílus”, in *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, 334–343 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Balassi Kiadó, 1994), 342.

¹⁶ MACZÁK Ibolya, „A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk prédikációinkban)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107, 2–3. sz. (2003): 261–276, 271–273; MACZÁK Ibolya, *Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 23 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019), 13, 93–94; MACZÁK Ibolya, *A halál arcai a magyarországi barokk prédikációkban*. Megjelenés előtt.

Kolligátum	Kovács János: <i>Prédikálószerék</i>
	
 	
	

A *Prédikálószerék*ben azonban megkülönböztethetünk ezeken kívül még egy harmadik írásréteget is. Ez – legalábbis részben – 1724 után kellett hogy keletkezzék, amire a könyv püspöknévsorából lehet következtetni. Az egyik lapon ugyanis a harmadik kéz Várfalvi Pálfi Zsigmond 1724-es megválasztása után ugyanazzal a lendülettel vette jegyzékbe az addigi unitárius szuperintendensek neveit, Szentábrahám Mihályét (1737-től püspök) viszont már más tintával, tehát később vette föl listájára. Ez a kéz keveset írt a prédikációskönyvbe, azonban díszes K betűivel, melyet lasszós K-nak fogok nevezni, máshol is föltűnik: a *Bölöni Pap Ferenc Halotti prédikációi* című, immár harmadik olyan gyűjteményben,¹⁷ amely szintén témánkba vág.

Kovács János: <i>Prédikálószerék</i>	<i>Bölöni Pap Ferenc (?) Halotti prédikációi</i>
	

¹⁷ Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzete: Ms. 0634.

Hogy e prédikációgyűjteményt miért kötötte a hagyomány Bölöni Pap Ferenchez, egyelőre halvány sejtelmünk sincs, Restás Attilának mindazonáltal sikerült megerősítenie, hogy e kötet, amelyet addig reformátusnak véltek, csakugyan unitárius eredetű.¹⁸ Mi több – teszem ezt már én hozzá – olyannyira unitárius eredetű, hogy a kézirat „harmadik egységében” huzamosabban is föltűnik a *Prédikálószerék* harmadik keze, mely alapvetően hol Jeremias Drexel *Zodiacus Christianus locupletatus*át¹⁹ másolja, hol Lépes Bálint *Fényes tükrök*nek „barokk stílusban épült” elmélkedéseiből szerkeszt halotti prédikációkat, ami nemcsak a műfajváltás miatt lehet érdekes az irodalomtörténészek számára, hanem azért is, mert – mint már említettem – alig van rá adat, hogy Lépes e művét halotti beszédek, vagy úgy általában beszédek forrásul használták volna. Kezünk – Szelestei N. László kifejezésével²⁰ élve – lineárisan haladva, kisebb-nagyobb kihagyásokkal (pl. a barokkos jelzőbokok megnyesegetésével) veszi át a Lépestől kiválasztott szövegegységeket, egyik cetlijére pedig épp egy olyan részletet jegyez ki, amely megtévesztésig hasonlít a marosvásárhelyi kolligátum első prédikációjába is – ott is prédikációba tehát! – bemásolta:

„7 karban vagyon az embernek élete ez világon. 1. Az csemő (!) gyermekség. 2. Az futosó-járó gyermekség. 3. Az ifjúság. 4. Ferserdült virágzó ifjúság. 5. Emberkorbéli állapot. 6. Vénség. 7. Az igen elaggás vagy megtörődött vénség. Az első állapotnak határa 8 esz., 2. 8 eszt. fogva 15 eszt. terjed... stb.”²¹

¹⁸ RESTÁS Attila, „Két bölöni unitárius kézirat predikációskötet tanulságai: Zsidó–magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 173–188 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 174.

¹⁹ JEREMIAS DREXEL’S ‘*Christian Zodiac*’: *Seventeenth-Century Publishing Sensation: A Critical Edition*, ed. J. CROWE (Surrey, Burlington: Ashgate Publishing Limited, Ashgate Publishing Company, 2013).

²⁰ SZELESTEI N. László, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratok kötetek)*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 25 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020), 10.

²¹ Vö. LÉPES, *Az halandó...*, 90.

De nemcsak az ismerős kézírások és forrásbázis kapcsolja hálózatba *Bölöni Pap Ferenc* (?) *Halotti prédikációit* a *Prédikálószerékkel*, valamint a kolligátummal, hanem talán egy név is. A „bölöni kötet” harmadik egységét bevezető külön címlapon²² ugyanis, bár Restás nem figyelt föl rá, világosan az olvasható: Johannis K. de HSzentMárton – „lasszós K” betűvel a közepe. Márpedig ez a Homoródszentmártoni K. János nem lehet azonos sem az esperessel és valószínűleg az esperes fiával sem. Az előbbivel már csak azért sem, mert míg az esperes – a *Prédikálószerék* bejegyzései alapján – 1694-ben végig Árkoson, addig Homoródszentmártoni K. János – az előbb említett belső címlap szerint – egy másik háromszéki faluban, Bölönben viselt pásztori hivatalt. De az utóbbival, azaz a fiúval sem tűnik K. János azonosnak, hisz kézírása különbözni látszik (!) az övétől.²³

Elismerem, bonyolultak a viszonyok, ám dolgozatom végéhez közeledve mégsem hallgathatom el, hogy ügyünk még ennél is komplikáltabb és szövevényesebb. Tudniillik van egy másik bölöni kötet is a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, amelynek *Prédikációk vázlata* a címe.²⁴ Ezzel szintén Restás nézte össze a *Bölöni Pap Ferenc* (?) *Halotti prédikációi* című gyűjteményt, s az alábbi megállapításra jutott: egy-egy „[k]ézírásuk megegyezik, tartalmuk hasonló, részben azonos szövegrészeket is tartalmaznak.”²⁵ A hasonló tartalomra nem tudom példaként nem említeni, hogy a *Bánkódó lélek nyögésének* egyes részeit ez is magában foglalja,²⁶ vagyis Köleséri műve piros fonalként húzódik át a háromszéki prédikációskönyvek megsárgult szövetén, s ilyen szempontból aligha lehet szerencsésebb példát találni. De bármennyire is érdekes és szemléletes példa ez, nem az egyetlen. Nagyon úgy tűnik ugyanis (már csak Restás tanulmányát olvasva is), hogy vannak még e köteteknek azonos vagy hasonló részletei, s ezek alapján is kapcsolatba hozhatnánk őket egymással. A régi magyar prédikáció(- és ima)irodalom így egy különösen terjedelmes korpusszal

²² Ezt a címlapot vedd össze a *Prédikálószerék* második címlapjával!

²³ Hogy Homoródszentmártoni Kovács János fiát szintén Homoródszentmártoni Kovács Jánosnak hívták, továbbra is csak Geréb adatán alapul.

²⁴ *Prédikációk vázlata*. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: Ms. R. 1214.

²⁵ RESTÁS, „Két bölöni...”, 174. Helyesen: van a két kötetben egymással megegyező kézírás.

²⁶ Uo., 180.

szaporodna (több mint 2000 lap!), ami azt a kérdést is felveti (és itt utalnék a 17. század eleji ún. Bölöni-kódexre²⁷ is), hogy vajon hogyan is maradt fenn egy ilyen gazdag „bölöni” irodalmi hagyomány. E kérdést azonban talán nem is annyira megválaszolniuk kell, mint inkább arra következtetnünk belőle, hogy máshol milyen nagyarányú lehetett a pusztulás. De kuriózum e négykötetes korpusz azért is, mert a mintaszövegek nemzedékeken átívelő regionális cirkulálását és a közvetett átvételek genetikáját, ha úgy tetszik, „rétegződési rendszerét” kutathatjuk általa. Végül Kölesérinél maradvát is vizsgálhatjuk, hogy hogyan váltak a „Szentírás szavaiból szedegetett” könyörgései az unitáriusok prédikáció utáni imádásaivá,²⁸ mintát állítva e felekezet számára újabb „vótumok” megalkotásához is (vö. Votum Esa. 42. № 5–6.)²⁹.

²⁷ HEVESI Andrea, „Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 2. sz. (2015): 239–247; ETLINGER Mihály, „A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 21–47.

²⁸ Vö. *Prédikációk vázlata*, 21. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: Ms. R. 1214.

²⁹ SOCINUS, *Assertiones theologicae*..., lapszám nélkül. Vö. a 02752 jelezetű kolligátum tartalmát részletező táblázattal.

Mellékletek

I. melléklet

Az alábbiakban a Teleki-Bolyai Könyvtár 02752 jelzetű kolligátumából a hazáért való könyörgésre buzdító prédikációt közlöm. A kibetűzhetetlen szavak helyét kipontozom, melléjük kérdőjelet teszek.

In n. D. Concio Psal 122. 6: *Könyörögjetez az Jeruzsálemnek békességéért!*

Exordium

Azt mondja vala régen amaz tudós, okos és bölcs Homerus az ő idejebeli embereknek: Precamini Deo!

Sic. (?) in textu psalmi dicit: *Könyörögjetez &c.*

1. monet, 2. ratio.

Mikor írta szent Dávid ezt az zsoltárt? Minekutána bujdosásából hazamenne és az frigyládát Jeruzsálemben hazavivé, az mely ládat, az filiszteusok hazaküldvén, az Kirjat-Jearim városbeleik vivék az Abinadab házában, ki fenn az dombon lakik vala; <vo> volt pedig ennek az házánál 20 esztendeig, onnat mikor Dávid Jeruzsálemben hazavitte volna, és az sátorban behelyheztették volna 2. Sam. 6. 17., 1. Cron. 6. 1., örül Dávid, örvendez lelkében, és int mindeneket arra, hogy az Úr háza békességéért könyörögjenek.

Intése vagyon imez igékben:

Könyörögjetez az Jeruzsálem békességéért! – mely intésben három dolgok vadnak: 1. az dolog, az mire inte ~ az könyörgés. 2. Megmondja, kiért könyörögjenek: az Jeruzsálemért. 3. Miért könyörögjenek: ennek békességéért.

Dicit: *Könyörögjetez*. Az imádság semmi nem egyéb, hanem az elmének Istenhez való emelése, úgy az könyörgés semmi nem egyéb, hanem loquutio cum Deo.

Az könyörgés két dologban áll: adoratioban, imáadásban, & invocatione, és segétségül való hívásban.

Az imáadás vagy az Atyaistené, vagy az Krisztusé.

Az Atyaistené Matt 4: D. Jesus: Dominum Deum tuum adorabis. Apoc 14 7.: Imádjátok az (!), az ki teremtette az mennyet-földet!

2. Az imádás, mely az Krisztusé Heb. 1. 6.: Adorent eum omnes angyeli (!) Dei &c. Phil 2. 11.: Az Jézus nevére minden térd meghajoljon.

Haec adoratio omnia illa comprehendere potest externi honoris signa, quae religiosam submissionem & reverentiam Deo & Christo debitam testantur & prae se ferunt, quae in genuflexione, manuum elevatione, capitis apertione, corporisque totius inclinatione aut erectione posita sunt.

*Secundus actus pietatis est invocatio, quae denotat beneficii aut auxilii implorationem.*³⁰

Könyörögjete az Istennek, és nem az bálványoknak!

Könnnyű dologra int Dávid, mert az imádság könnyű dolog, és ahhoz képest gyönyörűsége is ennek könnyű volta:

1. [Lapszélén: (?)] Mert mindnyájan élhetnek vele, betegek, erőtleneek, szegények és szűkölködők, szolgák is, és mindnyájan imádkozhatnak is, ha nem nyelvekkel, szűvekkkel is, és szintén (?), és minthogy NB. az betegek, szegények, szolgák gyakorta csak fohászzkodnak, sóhajtnak, ugyanazont imádság gyanánt cselekedhetik, és mind hasznokra s mind vigasztalásokra s mind könnyebbségekre leszen.
2. [Lapszélén: Tempus] Könnnyed az imádság, mert minden üdőben, éj-jel-nappal meglehet, télben-nyárban, innepen és dologtevő napon.
3. [Lapszélén: Locus] Könnnyed az imádság, mert minden helyen meglehet, házban, templomban, utcán, mezőn, erdőn.
4. [Lapszélén: Forma] Minden formán végben vihetni az imádságot, állva, ülve, járva, letérdelve és feküve is, gyalog és lóháton, szekéren és hajón.
5. [Lapszélén: Modus] Minden módon imádkozhatni, szóval, szívvel, sóhajtvá, suttogva, felszóval és ugyan énekel is, kézzel és szemmel.

³⁰ A dőltté formázott rész Simon Episcopiustól lett átvéve: M. Simon EPISCOPIUS, *Opera Theologica* (Amstelaedam: Ex Typographico Ioannis Blaeu, 1650), 248.

Nagy munka is az imádság

Facilius est arare, quam orare. Az zsidó bölcsek azt mondták, három vétkektől az ember napjában üres nem lehet: 1. gonosz indulattól, 2. gonosz nyelvtől, 3. az imádságban való eltévelyedéstől; nagy munka hát imádkozni jól, hogy az Isten eleiben felmenjen.

Inti mégis Dávid az híveket az könyörgésre, mert az Istennek nagy hajlandósága van az adakozásra. Jac. 1. 5.: *Ha valaki szűkölködék bölcsesség nélkül, kérjen az Istentől.*

Bőkezű az Isten, mert:

1. Többet ad, az mint kérünk. 3. Reg. 3. 5.
2. Mert ő igazít, hogy könyörgjünk Joh 16. valamit.
3. Mert nemcsak barátinak él, hanem még ellenségének is felhozá az ő napját Matt 5.

De miért kell könyörgenünk, holott őfelsége jól tudja minden szükségünket, minekelőtte kérnénk. R:

1. Jól tudja és látja Isten minden szükségünket, de megkérné, hogy megvalljuk nyomorúságinkat, nem is könyörül külömben, ha meg nem jelentjük az mű nyomorúságinkat, fogyatkozásinkat. Így ismerjük meg az Isten kegyességét és megbecsüljük az elvett jót az Istentől.
 2. Mert eszkezek által akarja Isten közleni velünk az ő ajándékát, hogy mű is munkálkodjunk azokért, mert az ki tégedet nálad nélkül alkotott, nálad nélkül tégedet nem üdvezít, azt mondja Augustinus.³¹
 3. Mert több jót nyerünk, mikor könyörgünk, hogysen mikor nem könyörgünk.
1. Mert noha olyant kérünk, az ki nekünk nem hasznos, azért meg nem nyerjük, de mégis az kérésnek jutalmát vesszük. Szent Pált (!) meg nem nyerte, az mit háromszor kért, hogy távoznék tőle az test ösztöne, az Sántán anyaga 2. Cor 12. 8, mert ezáltal erősödött meg, de az könyörgésért jutalmat vett.

³¹ „Qui te creavit sine te, non te salvabit sine te.” – Augustinus, *Sermo 169*, II. 13.

Pars 2da

Leckének 2dik részében okát adja intésének, cum dicit: *Jeruzsálemért; az Jeruzsálem leíratik* ♯ 3. 4: *Az Jeruzsálem szépen építettett város, mely egybenszerkesztetett egyenlőképben.*

1. Itt vala az ítéletnek széki, az Dávid házának széki ♯. 5.
2. Ott vala az <oltár> templom, ott az oltár, ebben dicsekednek vala az zsidók, <eg> ide gyülekezik vala az 12 nemzetség, hogy inkább el ne szélednének az bálványozásra. (?) (?) ... (?) vala szent Dávid is, mert azt mondja ♯ 1.: *Örvendezett az én lelkem, mikor azt mondották, az Úr templomában megyek &c.*
3. Mert ott hirdettetik vala az törvény ♯ 4.
4. Mert ebben az városban vala illendősége az királyságnak és az papságnak, mikor az elromlik vala, odaleszen vala ez az rend.
5. Itt ígérte vala az Isten, hogy meghallgatja az imádkozókat. 1. Reg 8. 33: *Mikor megverettetik az te néped, az Izrael az ő ellenségétől az ő bűneiért, és tehozzád megtérendnek és vallást tesznek az te nevedről és teneked könyörögnek ez házban, te hallgasd meg az mennyekben és bocsásd meg Izraelnek az ő bűnét, és hozd vissza őket az földre, melyet adtál az ő atyáiknak.*

Ez az vers már lelki értelem szerint jegyzi az mennyei Jeruzsálemet: Heb. 12. Miért könyörögjenek az Jeruzsálem békességéért?

Az békesség nagy drága ajándéka az Istennek mind az testre, mind az lélekre nézve.

Doctrina

Minden igaz keresztényi névvel dúcsekedő, jó lelkiismeretű embernek keresztényi tisztsége ez, hogy édes hazájának, ekléziájának, édes nemzetének az ő csendes megmaradásáért, békességéért buzgóságosan könyörögjön.

Veritas ex textu fluit.

Tudja vala keresztényi tisztét Mózsos. Ezért könyörög az népért Exo. 32. 12: *Műljék el az te búsulásodnak haragja!* Tudja vala az ninivebeli király is.

Rationes

1. Mert egy atyának, egy anyának fiai vagyunk. Egy atyának fiai vagyunk, egy az mű atyánk, az Isten 1. Cor. 8. 6: *Nobis unus est Deus*

&c. Egy anyának fiai Gal. 4. 26: *Az magosságos Jeruzsálem szabados, mely mindnyájunknak anyja.*

2. Mert erre kötelez az Istennek poroncsolatja és az Szent Pál intése 1. Tim 2.: *Intelek azért mindeneknek előtt, hogy legyenek könyörgések, kérések, imádságok minden emberekért, királyokért,* mert tudjátok, hogy az ország, város, falu emberből áll. Miért könyörögjenek? *Ut tranquillam vitam agamus, hogy csendes, békességes életet éljünk.* Ez az Istennek poroncsolatja, az kinek nem engedni nyilvánvaló veszedelem, azt mondja Ignatius doktor.

Így inti Jeremiás próféta az babilóniai rabságban levőket, hogy az babilóniak megmaradásáért könyörögjenek, *quia in pace illius erit pax vobis Jer 29: Keressetek békességet ez városban, az melyben tüöket költöztettetek, és imádkozzatok érte, mert annak békességében leszen tünetek békességtek.*

Azért szép, gyönyörűsége dolog embernek édes hazájáért, nemzetiért buzgóságosan könyörögni.

Feddő haszon

Mely igen vétkeznek az olyan keresztények, az kik hazájokhoz szereteteket meg nem mutatják, keresztényi tiszteket véghez nem viszik és hazájoknak, édes nemzetségeknél megmaradásokért, békességeknél nem könyörögnek. Kik legyenek ilyenek? Az kik az közönséges jónak, hazánknak megmaradásában nem forgolódnak, hanem az hazának romlásával is nem gondolnak, csak magoknak jót, hasznót, tisztességet, becsületet szerezhessenek. Ilyen hazának vesztő mirigy sokan támadtanak ebben az nyomorult hazánkban, ne csudáld hát, ha így romlik, így pusztul nyomorú hazánk.

1. Ilyenek azok, az kik Istennek bosszújára nem könyörögéssel keresik hazájoknak, édes nemzetekek békességét, hanem az teremtetett állapotokban való bizodalommal, és azt mondják, ez az nemzet, ez az király, ez az fejedelem, ez az kapitány szerzi meg édes hazánknak békességét, és azt inkább várják, mint az isteni segítséget; az ilyenek bizony megcsalatkoznak feltett szándékokban.
2. Ilyenek, az kik pohárköszönetekkel keresik hazájoknak békességét, mintha az Isten az ilyen köszönetekkel tiszteltetné, holott Istennek bosszújára vagyon, mert jajt kiált az ilyeneknek Ámosz próféta c. 5.:

*Jaj, az kik az bort nagy pohárokból isszátok és az Józsefnek romlásán
nem bánkódtok!*

Rettenjél meg, lelked ismeretiben bűnben bemerült, veszedelemhez készült magyar nép, az ki nem élsz Istennek dicsőségére, hazádnak jóvára, hanem Istennek bosszújára, hazádnak veszedelmére, melyet innét (?) meg neked, hogy mint várod azt az üdőt, hogy elérközzék, de nem Isten dicsőségére, hanem az gonoszságnak végben vitelére. Mert hányan löttek ez nyomorú időben tolvajokká, prédálókká, hány prédamarhát hozátok, hány szegényt nyomorgattatok meg, hány szitkot (?). Jaj, az kik...

2. melléklet

Az alábbiakban a *Bánkódó lélek nyögés*inek eredeti szövegét és a Teleki-Bolyai Könyvtár 02752 jelzetű kolligátumának változatát állítom szembe, félkövérré formázva az azonosságokat. Utóbbiban a más kéztől származó interlineariákat felső indexben csillagokkal és Arial betűtípussal különítettem el. Elöljáróban csupán annyit állapítanék meg, hogy az unitárius „másoló” négy okból változtatta meg a szöveget:

- történeti okból (pl. pogány[ok] → idegen[ek] / ellenség / gonosz emberek; végházunk → végházak; Váradunk → az mű fő eklézsiáinknak isteni tiszteletének helyeit; ellenséget → idegen fiaot; várossal → városokkal; a' csúnya pogányság → az pogányság és az idegen nemzet; végházainkat → városinkat; esztendőknék → esztendőnek; királyokat, fejedelmeket → urakat; várainkat → faluinkot; koronás királyunknak → kegelmes fejedelmünknek stb.)
- dogmatikai okból (a' Szentháromságban egy, tökéletes istenség → egy, mindenek felett való istenség; Az Ádám egy általhágása, melylyel mind magát 's mind maradékát örök veszedelemben ejté → θ; szakramentomoknak → Úr vacsorájának; a' Jesus Christus megköszönhetetlen érdeméjért → Jézus Krisztus nevében stb.)
- szociáletikai okból (az unitárius nem kíván bosszút Istentől)
- stiláris okból (beleid → irgalmasságid; belünk → csontunk; deríts fel → világosíts meg; Izraelnek [a' magyar nemzetnek] → az magyar nemzetnek; ékes → szép; Judának leányi közt → köztünk; nevetéssel → víg örömmel; szarvas → égre kiáltó; fegyvert → tüzet; a' környülmetéletlen szívű, vérünkön hízó → gonosz; ellenségnek → ördögnek; nemzetünket → minket stb.)

[Q2r] **BÁNKÓDÓ LÉLEK NYÖGÉSI**, azaz Szentírás szavaiból szedezettett s' a' felső esztendőkhöz szabattatott néhány könyörgések, melyeket a' Szendrei R. Eklézsia lelki épületire írt volt, mostan pedig némelyek kérésére kibocsátott Köleséri Sámuel, Christus evangéliomának szolgája. Sárospatakon nyomtatta Rosnyai János 1666-ben (!).

[Q3r] Bánkódó lélek nyögési Váradnak pogány kézben való esésének alkalmatosságával íratott **REGGELI KÖNYÖRGÉS**.

Oh, igazmondó, hazudni nem tudó, erős bosszúálló Isten, a' ki valamit egyszer megmondasz, soha senki téged másban nem ér, a' ki elhívod a' fegyvert a' te néped ellen a' földnek négy szegeletiről, hogy azzal a' te bűn ellen gerjedező igazságodnak eleget tégy.

Mi, szegényvallott bűnösök a' gyalázatnak fertőjéből mégis tehozzád kiáltunk, noha bizonyára félünk, hogy csak megcsúfolsz bennünket, mert csak akkor keresünk tégedet, mikor a' lelkünket a' földig lenyomja a' nyomorúság s' szorongató keserűség. Talám [Q3v] immár, Uram, annyira meg is haragudtál, hogy ha Moses, Dániel, Jób és Sámuel állanának is elődben, s' azok törekednének is miérettünk, meg nem hallgatnád őket, mert a' mi álnokságink vaspennával jegyeztetnek fel.

BÁNKÓDÓ LÉLEK NYÖGÉSI
[lapszálen: <1687, mikor az német megszállá Erdélyt>]

REGGELI KÖNYÖRGÉS

Oh, igazmondó <hazudni nem tudó>, erős bosszúálló Isten, az ki valamit egycser (!) megmondasz, soha senki téged másban nem ér.

Az ki elhívod az fegyvert az te néped ellen az földnek négy szegeletiről, hogy azzal az te bűn ellen gerjedező ítéletednek eleget tégy.

Mű, szegényvallott bűnösök az gyalázatnak fertőjéből mégis tehozzád kiáltunk, noha bizonyára félünk, hogy csak megcsúfolsz bennünket, mert csak akkor keresünk tégedet, mikor az lelkünket az földig lenyomja az nyomorúság s az szorongató keserűség. Talám, Uram, annyira meg is haragudtál, hogy ha Mózsas, Dániel, Jób és Sámuel állanának elődbe, és azok törekednének is műérettünk, meg nem hallgatnád őket, mert az mű álnokságink vaspennával jegyeztettek fel.

Oh, Uram, igazán olyan dolgot cselekedél a' mi Izraelünkben, hogy valaki meghallja, mind a' két füle megcsendül belé.

Szintén a' félelem, a' melytől féltünk, a' jöve reánk, és a' mitől tartunk vala, az esék rajtunk. Oda-vagyon a' magyar birodalomban a' mi második Jerusálemünk, pogány kézre jutott legnemesebb végházunk, nincsen már több Váradunk.

Elnyeretett a' frigyláda is tőlünk.
Oh, bárcsak Icábodokat szüljenek a' mi várandós asszonyi állatink, mert eltávozott a' mi magyar Izraelünktől a' dicsőség. A' magasságból tüzet bocsátottál, Uram, a' mi csontaink közé, öszveköttötte a' mi álnokságinkat és a' mi kezeinknek gyümölcséből etetsz minket. Lásd meg és tekints meg, Uram, hogy löttünk utálatosokká. Ne légyen néktek nehéz, mindnyájan, kik mimellettünk elmentek, ide tekinteni, ha vagyon-é olyan bánat, mint a' magyarok bánata, mert keserűséggel illettek minket az Úr az ő haragjának napján. Ne hijjatok bár minket Naominak, azaz gyönyörűségnek, hanem Marának, azaz keserűségnek, mert nagy, mint a' tenger [Q4r] a' mi nyomorúságunk. Nincsen minékünk vigasztalónk, a' ki a' mi lelkünket megvigasztalhatná, mi vagyunk

Oh, Uram, igazán oly dolgot cselekedél az mi Izraelünkben, hogy valaki meghallja, mind az két füle megcsendül bele.

Szintén az félelem, az melytől féltünk, az jöve reánk, és az, mitől tartunk vala, az esék rajtunk *mert látjuk felségednek ellenünk felgerjedett rettenetes ítéletit, mert, ím, eljőve ez az siralmas üdö, hogy az ítéltid felséged házán és városán, melyben a' te neved segítségül hívatik vala, kezdetett el*

Odavadnak az magyar birodalomban az sok nemes végházak, idegenek
úton (?) *el*foglalták *az kegyetlen üldözők az mü fő ekléziáinknak (?) isteni tisztelének (?) helyeit* el sok szép városunknak kapuit és házait.

Elnyerettetett az frigyláda is tőlünk, mert eltávozott az magyar Izraeltől az dücsőség. Az magosságból tüzet bocsátottál, Uram, az mü csontaink közé, öszveköttötte az mü álnokságinkot és az mü kezeinknek gyümölcséből e/é*|*tetsz minket.

Lásd meg és tekénts meg, Uram, hogy löttünk utálatosokká *minden nemzetiség előtt*. Nincsen nekünk vigasztalónk, az ki az mü lelkünket megvigasztalhatná, mü vagyunk az vigasztalást bevenni nem akaró Ráhelek, mert nagy, mint az tenger, az mü nyomorúságunk. Megcselekedte felséged műrajtunk, az mit gondolt, megteljesítette fenyegető szavát, mellyel szolgálai által sokszor megfenyegetett, nem kedvezett nekünk felséged, hanem megvidámította műrajtunk az idegen fiakot, felemelte szarvát az mü gyűlölőink-

a' vigasztalást bévenni nem akaró
 Ráchelek. Megcselekedte az Úr, a'
 miket meggondolt, megteljesítette
 fenyegető szavát, mellyel az ő szolgálai
 által sokszor megfenyegetett; nem
 kedvezett az Úr, hanem megvidámí-
 totta mirajtunk az ellenséget, fele-
 melte szarvát a' mi gyűlölőinknek.
 Oh, igaz magyar nép, éjjel nappal
 folyjanak a' te könnyhullatásid,
 mint a' folyóvíz: meg ne szűnjél,
 meg ne nyugodjék a' te szemeidnek
 fénye. Kelj fel, kiálts első álomkor,
 önts ki, mint a' vizet, a' te szívedet
 az Úr előtt, mert egyben hitta az Úr,
 mint egy innepnapra a' te félelmidet
 minden felől.

Gyorsabbak a' mi kergetőink a'
 repülő saskeselyűknél, felvadászták
 a' mi rejtekhelyeinket, elközelgette-
 nek a' mi utolsó veszedelmünknek
 napjai.

Jaj, bizony eljött a' mi végünk!
 Eljött immár az az idő, hogy a' föld
 kiokádja az ő lakosit, nem lakha-
 tunk többé az Úrnak örökségében.

Oh, meggyászolhatatlan s' meg-
 sirathatatlan napok, jaj, hogy érők
 ezeket. Elolvadt, Uram, a' mi
 szívünk, ellankadtak a' mi kezeink,
 összeverődnek a' mi térdeink, mert
 bánattal illetett minket az Úr az ő
 búsulásának napján.

Oh, Uram, lásd meg, kivel csele-
 kedtél így, nemde nem a' te neved-
 ről neveztetett várossal-é? Elfeled-
 [Q4v] kezél-é, Uram, frigyedről, s'
 megengeded-é, hogy a' te drága

nek, kiknek fenyegető poroncsolatjok
 minden jóvainkat kívánja, hordatja,
 drágítja földünköt *égeti, prédálja (?) jóvainkat*,
 és úgy látjuk, éhhalálra juttatja
 édes nemzetünket.

Oh, igaz magyar nép! Éjjel-nappal
 folyjanak az te könnyhullatásid, mint
 az folyóvíz, meg ne szűnjél, meg ne
 nyugodjék az te szemeidnek fénye.

Kelj fel, kiálts első álomkor, önts
 ki, mint az vizet, az te szívedet az
 Úr előtt, mert egyben hitta az Úr,
 mint egy innepnapra az te félelme-
 det minden felől.

Gyorsabbak az mű kergetőink az
 repülő saskeselyőknél, felvadászták
 az mű rejtekhelyeinket, elközele-
 tettenek az mű veszedelmünknek
 napjai.

Jaj, bizony eljött az mű végünk!
 Eljött immár az az idő, hogy az föld
 kiokádja az ő lakosit, nem lakha-
 tunk többé az Úr örökségében.

Oh, meggyászolhatatlan és meg-
 sirathatatlan napok! Jaj, hogy érők
 ezeket. Elolvadt, Uram, az *keserű-
 ségben (?)* mű szívünk, ellankadtak az
 mű kezeink, összeverődnek az mű
 térdeink, mert bánattal illetett műn-
 köt az Úr az ő búsulásának napján.

Oh, Uram, lásd meg, kivel csele-
 kedtél így, nemde nem az te neved-
 ről neveztetett városokkal-e? Elfe-
 ledkezél-e, Uram, az te kegyelmes
 ígéretedről, s megengeded-e, hogy

evangéliomod s' a' mi dicsőséges
hitünk s' vallásunk káromlásra jus-
son?

Térj meg haragodból, nagy Isten,
tedd le sanyargató palcádat, vedd a
tűzre sujtoló vessződet, láss kegyel-
mes szemmel bennünket.

Oh, Izraelnek ékessége, Úristen,
miért engeded a' pogányoknak, hogy
így zsákmánt vessenek a' te öröksé-
gedben? Egyben csapják az ő kezeket
a' mi veszedelmünkön, süvöltéssel
és főcsóválással álmélkodván, ezt
mondják: bezzeg szép város, ez-é a'
földnek öröme? Oh, Uram, **indul-
janak meg a' te szánakodó** beleid
mirajtunk. Fájlaljad, ha egyebet
nem, a' te nevednek káromlását, mit
fognak ezért mondani a' pogányok?
Azt, hogy a' te népedet meg nem
szabadíthatad, sőt **még a' te szíved**
szerént való Davididnak is lábok
megcsiszamodnak ezen. Uram, légy
kegyelmes a' te Jácóbodnak, ne ve-
szesd el a' te tiszteletednek helyét,
zabolázd meg a' magahitt ellensé-
get, vess horgot orrában, szégyenítsd
meg legjobb szerencséjének idején.
Oltalmazd kicsiny seregedet, vé-
delmezzed megmaradott maroknyi
gyülekezetedet. Állj bosszút, igaz
Isten, a' mi vérünkért, merítsd bé a'
veszedelemnek mély örvényében elle-
nünk vérhedett dühös ellenséginket.
Tekints le a' magas mennyekből, ke-
serüljed, Uram, siralmas sorsunkat,
töröld el [Q5r] könyvező orcánkról
sűrű siralminkat, fordítsd örömré

az te drága evangéliomod<nak> s az
mű dicsőséges hűtünk s vallásunk
káromlásra jusson?

Térj meg haragodból, nagy Isten,
tedd le sanyargató palcádot, vedd az
tűzre sujtoló vessződet, láss kegyel-
mes szemmel bennünket.

Oh, Izraelnek ékessége, Úristen!
Induljanak meg ^{*a te*} **szánakodó**
irgalmasságid ^{*nak harmatozási*} **műrajtunk**.

Fájlaljad, ha egyebet nem, az te
nevednek káromlását, mit fognak
ezért mondani az idegenek? Oh,
Uram, még az te szíved szerint való
Dávididnak is lábok megcsusza-
modnak ezen.

Uram, légy kegyelmes az te Jáko-
bodnak, ne veszed el az te tiszte-
letednek helyét, zabolázd meg az
magaelhitt ellenséget. Ótalmazd
kicsin seregedet, védelmezd marok-
ni **gyülekezetedet**.

Tekénts le az magos mennyekből,
keserüljed, Uram, siralmas sorsun-
kot, töröld el könyvező orcáinkról
sűrű siralminkot, fordíts örömré

bokros, egymást éró jajainkat.
Uram, légy irgalmas! Uram, légy kegyelmes, és ne késedemezzél (!), hanem hozd el a' mi megszabadulásunknak kívánatos napját 's óráját. Légy áldott, Uram, hogy haragodat irgalmasságoddal megmértékledd, a' ki ez elmúlt éccakában nem engedted, hogy mindenestül fogva bényeljen bennünket a' pogány, mint az éh oroslán, hanem e' mai napnak világosságára is (noha azt ítéltük volna, hogy békével virradtat nem érzük) felvirrasztottál.

Igazgassad e' mai napon is járásinkat, lépésinket; szíveinknek gondolati, szájunknak szólási kedvesek legyenek, Uram, teelőtted.

Hajts le, Uram, füleidet, kedveljed a' mi óhajtasinkat, szedegesd tömlődben könnyhullatásinkat a' te kebelednek szerelméért, a' mi lelkünk gyönyörűségéért, a' Jesus Christusért, kinek teveled és a' Sz. Lélekkel a' győzedelmeskedő és a' vitézkedő híveknek serege szüntelen való alleluját kiált. Ámen. Mi Atyánk, &c.

bokros, egymást éró jajainkat.
Uram, légy irgalmas, Uram, légy kegyelmes és ne késedemezzél, hanem hozd el az mű szabadulásunknak kívánatos napját és óráját.

Légy áldott, Uram, hogy rajtunk árvíz módjára kiterjedett haragodat irgalmasságoddal megmértékledd.

Az ki az elmúlt éccakában nem engedted, hogy mindenestől fogva bényeljen münköt az ellenség, mint az éh oroslán, hanem ez mai napnak világosságára is (noha azt ítéltük volna, hogy békével virradtat nem érzük) felvirrasztottál.

Igazgasd ez mai napon is járásinkot, lépésinket, szíveinknek gondolati, szájunknak szólási kedvesek legyenek, Uram, teelőtted.

Hajts le, Uram, füleidet, kedveljed az mű óhajtasinkot az te szerelmes fiadnak nevében, alázatosan esedezünk, mű Atyánk.

Oh, igaz ítéletű, fellobbant haragú,
mindenható nagy Isten, bezzeg
megsokasí- [QSV] tók gonoszságin-
kat, de te is megsokasítád rajtunk
keserves ostoridat.

Meghomályosította az Úr harag-
jában a' Sionnak leányát, aláhajítja a'
földre a' magyar Izraelnek minden
ékességét.

Megvetél, Uram, minket és meg-
gyalázál, ki nem jövel sereginkkel,
megfutamtattál minket a' mi ellen-
ségünk előtt, adál minket nékiek
ételül, mint a' juhokat, kiket a' mé-
szárszékre visznek. Eladtad, Uram,
a' te népedet minden pénz nélkül és
meg nem öregbítetted az ő becsűjő-
ket. Vetettél minket példabeszédül
a' pogányoknak és főcsóválására
minden nemzetségeknek.

A' mi gyalázatunk naponként
előttünk forog, és a' mi orcánknak
pirulása elborított minket. Lenyo-
mattatott mind a' poriglan a' mi
lelkünk, és a' földhöz ragadott a' mi
belünk.

Megvoná az Úr kezívét, mint egy
ellenség, tárgyul tött fel bennünket
és az ő nyilaival meglövdöze. Jaj,
minékünk, mert vétkeztünk!

Megfogyatkoztak szemeink a
siralom miatt, megháborodta-
nak a' mi belső részeink, mert
hatalmat vött rajtunk a' csúnya
pogányság.

Oh, igaz ítéletű, fellobbant haragú,
mindenható nagy Isten! Bezzeg
megsokasítók gonoszságinkot, de
felséged is, édesatyánk, megsokasítá
rajtunk keserves ostorit.

Meghomályosítá felséged haragjá-
ban az *te anyaszentegyházadat* Sionnak leá-
nyát, aláhányá az földre az magyar
lelki Izraelnek minden ékességét.

Megverél, Uram, minket és meg-
gyalázál az mű ellenségünk *gyűlöloink*
előtt, adál, Uram, minket nekik
ételül, mint az juhokat, kiket az
mészárszékre visznek.

Eladád, Uram, az te népedet min-
den pénz nélkül és meg nem öregbí-
tetted az ő böcsűjeket. Vetettél min-
ket példabeszédül az pogányoknak
mű gyűlöloinknek és főcsóválásra minden
nemzetségeknek.

Az mű gyalázatunk naponként
előttünk forog, és az mű orcánknak
(!) pirulása elborított minket.

Lenyomattatott mind az poriglan
az mű lelkünk, és az földhez raga-
dott az mű csontunk.

Megvoná az Úr kezívét, mint egy
ellenség, tárgyul tött fel bennünket
és az ő nyilával meglövdöze/é *szívvin-
ket*. Jaj, minékünk, mert vétkeztünk.

Megfogyatkoztanak szemeink az
siralom miatt, megháborodtanak az
mű belső részeink *az keserűség mia*, mert
hatalmat vett rajtunk az pogányság és
az idegen nemzet.

Fegyvernek éli miatt hullottanak el a' mi erős vitézink, az halálnál keservesebb rabságra vitettenek sok szép ifjaink, szüzeink, a' földhöz veretttenek csecsemő gyermekink, kiket jajszóval méltán siratunk.

Mi vagyunk igazán a' sanyarúságlátott emberek az Úr haragjának vesszeje miatt, a' se- [Q6r] tétben fektetett minket, mint a' kik régen megholtanak; ha kiáltunk is, bedugta az Úr füleit a' mi imádságinkra, darabokra vagdalt minket és az ő nyilait lőtte a' mi veséinkben.

Az Úrnak kegyelmessége, hogy mind meg nem emésztettünk, mert nem fogyatkoztanak el az ő nagy irgalmassági, mert mindörökké el nem hagy az Úr, bánattal illet ugyan, de ismét kegyelmes leszen az ő kegyelmességének gazdagsága szerint; sőt, nem szíve szerint ver, mikor ver is, hanem hogy e' gonosz világgal együtt el ne vesszünk.

Mit panaszkodik tehát az élő ember az ő bűnének büntetése felől, tudakozzunk inkább a' mi utaink felől s' térjünk meg az Úrhoz.

Mi vétkeztünk és engedetlenek voltunk, erőnkben és karunkban bizakodtunk, azért nem kedveztél, Uram, minékünk. Fizess meg, Uram, a' mi ellenséginknek is az ő kezek munkája szerint, adj nékiek szívek fájdalmát és a' te átkodat vesd reájok, kergesd meg őket haragodban és veszesd el őket az ég alól. Árvák vagyunk, Uram, bizony árvák

Fegyver miatt hullottak el az mü erős vitézink, és halálnál keserve-sebb rabságra vitettenek sok szép ifjaink, szüzeink, az földhez veretttenek csecsemő gyermekeink.

Mü vagyunk igazán az sanyarúságlátott emberek az Úr haragjának vesszeje miatt, az sötétben feketett (!) minket, mint az kik régen megholtanak. Ha kiáltunk is, bedugta az Úr füleit az mü imádságinkra, darabokra vagdalt minket és az ő nyilait lőtte az mü veséinkbe.

Az Úrnak kegyelme, hogy mind meg nem emésztettünk, mert nem fogyatkoztanak el az ő nagy irgalmassági, mert mindörökké el nem hagy az Úr, bánattal illet ugyan, de ismét kegyelmes leszen az ő kegyelmességének gazdagsága szerint, sőt, nem is szíve szerint ver, mikor ver is, hanem hogy ez gonosz világgal együtt el ne vesszünk.

Mit panaszkodik tehát az élő ember az ő bűneinek büntetése felől, tudakozzunk inkább az mü utaink felől s' térjünk meg az Úrhoz.

Mü vétkeztünk és engedetlenek voltunk, erőnkben és karunkban bizakodtunk, azért nem kedveztél, Uram, nekünk.

Árvák vagyunk, Uram, bizony árvák vagyunk *mert nincsen földi gyámolunk*,

vagyunk, csak tereád maradtunk, ne hagyj el mindenestül fogva.

Megszűnt a' mi szívünknek öröme, siralomra fordult a' mi vigasságunk. Elesett, elesett a' mi fejünknek ékes koronája! Jaj, most nekünk, mert vétkeztünk. De te, Uram, örökké megmaradsz, a' te ülőszéked örökké állandó, miért feledkezel el örökké [Q6v] mirólunk, elhadsz-e minket sok ideiglen?

Téríts meg, Uram, minket tehozád, és megtérünk, építs fel a' mi napjainkat, mint vala a' régi időben. Add kezünkben még egyszer tőlünk torkon verve elvött szép végházainkat, avagy csak tarts meg azokat, melyeket isteni jóvoltodból még eddig pogány kézre nem bocsátottál.

Seregeknek győzhetetlen Ura, eléged meg immár egyszer a' Sionnak romlását, vedd el a' te népednek szidalmát. Most vagyon, Uram, az idő, hogy a' pogányok táborát megtekints haragodban; veszesd eszeket csudálatosképpen, a' magok fegyverével vágasd le őket, bolondíts meg a' keresztyénség ellen forralt tanácsokat, vidámit meg a' Joseph romlásán szánakozó jó lelkeket. Támassz, Úristen a' te ínség alatt nyögő népednek egy nevezetes szabadítót; bár olyan legyen az, mint a' juhok aklából királyi székben hágott Dávid vagy mint a' csépelő szérűről előállatott Gedeon avagy csak mint a' gyenge karjú Deborah asszony.

csak tereád maradtunk, ne hagyj el mindenestől fogva ^{*édes reménységünk*}.

Megszűnt az mű szívünknek öröme, siralomra fordult az mű vigasságunk. Elesett, elesett az mű fejünknek ékes koronája! Jaj, most nekünk, mert vétkeztünk. De te, Uram, örökké megmaradsz, az te ülőszéked örökké állandó, miért feledkezel el örökké műrőlünk? Elhadsz-e minket sok ideiglen?

Téríts meg, Uram, minket tehozád, és megtérünk, építs fel az mű napjainkot, mint vala az régi időben. Add kezünkbe, édesatyánk, még egyszer tőlünk torkon verve elvett szép városinkat ^{*a' te szent tiszteletidnek helyeivel*} és szabadságunkot az békességgel, avagy csak tarts meg azokat ^{*immár*}, az kiket még eddig idegen kézre nem bocsátottál.

Seregeknek győzhetetlen Ura, eléged meg immár egyszer az Sionnak romlását, vedd el az te népednek szidalmát ^{*könyörtöljed siralmas sorsát*}.

Adj, Úristen, ez elalélt nemzetnek
egy okos vitéz magyart, ki avagy kard-
ja élivel, avagy elméje fényével szerez-
zen állandó s' megmaradandó békes-
séget ez megnymorodott hazának.

**Íme, Uram, majdan reánk borul a'
setét éccaka, de te, igazságnak nap-
ja, tündököljél a' mi szíveinkben.**

**Légy őriző pásztorunk, virrasztó
strázsánk, [Q7r] védelmező Iste-
nünk. Virrassz fel, ha kedves éle-
tünk, a' holnapra is jó egészségben,
tölts bé szíveinket, kíváncsú hírek-
nek hallásával. Deríts fel homályban
borult napunkat, add meg szí-
vünk-szakadva várt békességünket.**

**Halgass meg, édes reményünk,
igyegefogyott gyámoltalan állapo-
tunkban áldott szerelmednek Fiá-
ért, a' Jézus Christusért. Ámen. Mi
Atyánk &c.**

**Íme, Uram, majdon reánk borul
az éccaka, de te, igazságnak napja,
tündököljél még az mű szíveinkben.**

**Légy őrző pásztorunk, virrasztó
strázsánk, védelmező Istenünk.
Virrassz fel, ha kedves életünk, az
holnapi napra is jó egészségben,
tölts be szíveinket kíváncsú hírek
hallásával.**

**Világosíts meg homályba borult
napunkot, add meg szívünk-szakad-
va várt békességünket.**

**Halgass meg, édes reményünk,
ügyefogyott, gyámoltalan állapo-
tunkban áldott szerelmednek fiáért,
az Jézus Krisztusért. Ámen.**

GYALU S' FENES KÖZÖTT LETT SZOMORÚ
HARCNAK ALKALMATOSSÁGÁVAL ÍRATOTT
KÖNYÖRGÉS.

Megfoghatatlan mennyei felség, a'
Sz[ent]háromságban egy, tökéletes
istenség! Királyoknak királya, feje-
delmeknek győzhetetlen fejedelme!
Kinek minden cselekedeti noha
megvizsgálhatatlanok, utai meg-
tudhatatlanok, mindazáltal igen
bölcsek, igen jók, mert igazak; a' te
láбайдnak számolyszékihez, arccal
leborulván, szívünk igaz megalázó-
dásával mindentudó s' mindenlátó
tekinteted eleibe kegyelem kérni
előállottunk, hogy kegyelmet ta-
láljunk az alkalmatos időben való
segítségére.

Megvalljuk, szent Istenünk, rette-
netes bűnös voltunkat; mi magunk-
nak örök gyalázatot, teneked minde-
nekben vég nélkül [Q7v] való dicső-
séget tulajdonítunk, hogy igaznak
ítéltsél, mikor ítélsz, és győzedelmes
légy, mikor az emberek tégedet vá-
dolnak. Oh, Uram, minékünk orcánk
pirulása, a' mi királyinknak, fejedel-
minknek, atyáinknak, véneinknek,
ifjainknak, mert vétkeztünk teellened.
Ez az oka, Uram, hogy tüzet gyújtot-
tál a' Sionban, mely megemésztette
annak fundamentomit. Elvesztetted
Izraelnek (a' magyar nemzetnek) ékes
lakóhelyeit és megsokasítottad Judá-
nak leányi közt a sírást és jajgatást.

Megtapodta az Úr a' mi erős vité-
zinket, gyűlést tölt miellenünk,

GYALU ÉS FENES KÖZÖTT LÖTT SZO-
MORÚ HARCNAK ALKALMATOSSÁGÁVAL
ÍRATOTT.

Megfoghatatlan mennei (!) felség,
egy, mindenek felett való istenség,
királyoknak királya, fejedelmeknek
győzhetetlen fejedelme!

Kinek minden cselekedeti noha
megvizsgálhatatlanok, utai meg-
tudhatatlanok, mindazonáltal igen
bölcsek, igen jók, mert igazak. Az te
láбайдnak számolyszéki eleibe, arc-
cal leborulván, szívünk igaz meg-
alázódásával mindent tudó s min-
dent látó tekinteted eleibe kegyelem
kérni eléállottunk, hogy kegyelmet
találjunk az alkalmatos időben való
segítségére.

Megvalljuk, szent Istenünk, rette-
netes bűnös voltunkat: mű magunk-
nak örök gyalázatot, teneked min-
denekben vég nélkül való dicsőséget
tulajdonítunk, hogy igaznak ítéltés-
sél, mikor ítélsz, és győzedelmes légy,
mikor az emberek tégedet vádolnak.
Oh, Uram, műnekünk orcánk
pirulása, az mű fejedelmünknek,
atyáinknak, véneinknek, ifjainknak,
mert vétkeztünk teellened. Ez az
oka, Uram, hogy tüzet gyújtottál az
Sionban, mely megemésztette annak
fundamentomit.

Elvesztetted az magyar nemzet-
nek szép lakóhelyeit és megsokasi-
tottad köztünk az sírást és jajgatást.

Megtapodta az Úr az mű erős
vitézinket, gyűlést tölt miellenünk,

hogy a' mi ifjainkat megrontaná,
sajtót nyomatott az Úr a' Sionnak
leányival.

A' mi tejjel-mézzel folyó öröksé-
günk szállott a' kívülvalókra, szép
végházaink az idegen pogányokra;
jutottunk immár nagy árvaságra,
mert az Úrnak felkent fejedelme
is sebek miatt esék el, ki felől azt
mondottunk, hogy az ő árnyékában
nyugoszuunk.

Tekints meg, Uram, mert gyöt-
lemben vagyok a' te anyaszentegy-
házad, kívül a' fegyver pusztít, belől
a' szorongató félelem emészt.

Igaz az Úr, mert az ő szája ellen
rugódoztunk. Örülj bátor mostan,
Edomnak leánya (környülmetélet-
len szívű pogányság), de még terajtad
is általmegyen az Úrnak pohara,
megrészegülsz és okádol; boldog
leszen, a' ki megfizet néked is a' te
gonoszságodért, [Q8r] mellyel hoz-
zánk voltál; boldog ember leszen, ki
megragadja és a' kösziklához veri a'
te kicsiny gyermekidet.

Oh, Uram, emlékezzél meg vég-
re a' te kicsiny seregedről, melyet
a' makula nélkül való Bárányak
vérén szerzettél temagadnak; ha,
Uram, a' te lelked gyönyörűsége a'
Sionban vagyok, ne add martalékra
a' te szegény népedet.

Töröld el, Uram, immár a' sok
könnyhullatást a' te anyaszentegy-
házadnak orcájáról irgalmasságod-
nak keszkenőjével, tölts bé nevetés-
sel s' víg örömmel a' mi szájunkat.

hogy az mü ifjainkot megrontaná,
sajtót nyomatott az Úr az Sionnak
leányival.

Az mü tejjel-mézzel folyó öröksé-
günk szállott az kívülvalókra, szép
végházaink az idegen pogánokra,
jutottunk immár nagy árvaságra,
mert az Úrnak felkent fejedelme is
sebek <set> miatt esék el, ki felől azt
mondjuk vala, hogy az ő árnyéká-
ban nyugoszuunk.

Tekénts meg, Uram, mert gyöt-
relemben vagyok az te anyaszent-
egyházad, kívül az fegyver pusztít,
belől az szorongató félelem emészt.

Igaz az Úr, mert az ő szája ellen
rugódoztunk. Örülj bátor mostan,
Edomnak leánya (környülmetélet-
len szívű pogányság), de még terajtad
is általmegyen az Úrnak pohara,
megrészegülsz és okádol; boldog
leszen, az ki megfizet neked is az te
gonoszságodért, mellyel hozzánk
voltál, boldog ember leszen, ki meg-
ragadja és az kösziklához veri az te
kicsin gyermekidet.

Oh, Uram, emlékezzél meg végre
az te kicsin seregedről, melyet az
makula nélkül való Báránnak vérén
szerzettél temagadnak. Ha, Uram,
az te lelked gyönyörűsége az Sion-
ban vagyok, ne add martalékra az te
szegény népedet.

Töröld el, Uram, immár az sok
könnyhullatást az te anyaszent-
egyházadnak orcájáról irgalmassá-
godnak keszkenőjével, tölts be víg
örömmel az mü szájunkot.

Hozd meg közinkben a' számki-
vetett békességet, hogy az igazság
és az irgalmasság, a' mi utcáinkon
öszvetalálkozván, egymást csókol-
gathassák.

Halgass meg minket, Uram, mert
jó a' te kegyelmességed; ne rejts el
orcádat szegény szolgálidtól, mert
nagy szorongatásban vagyunk;
szabadíts meg minket a' sárból,
hogy el ne boruljunk, siess, Uram,
segedelmeddel, mert kívüled nin-
csen sohol (!) reménységünk, ám.

Hozd meg közinkbe az számki-
vetett békességet, hogy az igazság
és az irgalmasság, az mű utcáinkon
öszvetalálkozván, egymásto csókol-
gathassák.

Halgass meg, Uram, minket, mert
jó az te kegyelmességed, ne rejts el
orcádot szegény szolgálidtól, mert
nagy szorongatásban vagyunk.

Szabadíts meg minket az sárból,
hogy el ne boruljunk, siess, Uram,
segedelmeddel, mert kívüled nin-
csen sohol reménységünk. Ámen.

Oh, Ábrahámnak, Isáknak, Jákobnak s' ezek nyomdokát követő minden híveknek könyörülő és kegyelmes Istene, minékünk is, szegény, bűnnel megterhelhetett szolgálóidnak, szolgálóidnak az Úr Jézus Krisztusban megen- [Q8v] geszteltetett szerelmes Atyánk, megalázódott s' megtörődött lélekkel leborulunk a' te fényes orcád előtt; vallást teszünk felségednek lelkünk ismeretét nyugodni nem engedő szarvas vétkeinkről, melyekkel anyánk méhétől fogva megkeserítettünk tégedet.

Az Ádám egy általhága, mellyel mind magát s' mind maradékát örök veszedelemben ejté, elég volna a' mi kárhoztatásunkra, mert mi öbenne mindnyájan vétkeztünk s' a' te dicsőségedtől megfosztattunk; hát azokívül mennyi sokezer, hajunkszálaít felyülhaladó bűnökkel bántottuk meg a' te atyai szívedet, méltán haragnak edényivé s' kárhozatnak fiaivá tehetnél azokért bennünket. Mert mi vétkeztünk gondolatinkban, szólasinkban, cselekedetinkben megtérésünknek előtte s' utána is.

Vétkeztünk a' mi tudományunknak világa ellen, lelkünk ismeretinek sugallása ellen, a' te hosszú tűrésed ellen, fenyegető ítéletid ellen, magunk sok ízbéli ígíreti s fogadási ellen.

Vétkeztünk gyermekségünkben, ifjúságunkban, megélemedett állapotunkban; vétkeztünk titkon és

Oh, Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak és ezek nyomdokát követő minden híveknek könyörülő és kegyelmes Istene, münékünk is, szegény, bűnnel megterhelhetett szolgálóidnak és szolgálóidnak az Úr Jézus Krisztusban megengeszteltetett szerelmes Atyánk. Megalázódott és megtörődött lélekkel leborulunk az te fényes orcád előtt, vallást teszünk felségednek lelkünk ismeretét nyugonni nem engedő égre kiáltó vétkeinkről, melyekkel anyánk méhétől fogva ^{*az} mü gyermekségünk idejétől fogva* megkeserítettünk tégedet, méltán haragnak edényivé s kárhozatnak fiaivá tehetnél azokért bennünket.

Mert mü vétkeztünk gondolatinkban, szólasinkban, cselekedetinkben megtérésünknek előtte s utána is.

Vétkeztünk az mü tudományunk világa ellen, lelkünk ismeretinek sugallása ellen, az te hosszú tűrésed ellen, fenyegető ítéletid ellen, magunk sok ízbéli (!) és fogadási ellen.

Vétkeztünk gyermekségünkben, ifjúságunkban, megélemedett állapotunkban. Vétkeztünk titkon

nyilván a' fényes napnak láttára. Vétkeztünk a' te törvényednek minden cikkelyei ellen, a' te drágalátos fiadnak evangélioma ellen, a' szövetségnek vére ellen, a' vigasztalásnak lelke ellen; mert mi nem szom- [Rlr] júhoztuk a' Jesus Christust, nem gyönyörködtünk őbenne, sőt inkább hosszú ideiglen való penitenciatartatlanságunkkal szomorúsággal illettük.

Mindezekért egyebet nem érdemlünk, hanem hogy kivágattassunk az élőknék seregéből és kitoröltessünk a' te könyvedből. De, oh, bűnösök örök kárhozatjában nem gyönyörködő Isten, töröld el ez előszámlált gonoszságinkat a' te nagy nevedért, a' te igaz ígíretidért, a' te Christusodért.

Tedd bizonyossá lelkünk ismeretét bűnünk bocsánatja felől, add meg minékünk a' te idvezítésednek örömét, lelkünk ismeretinek békességét és a' Szentlélekben való vigasságát.

Adj mibelénk Christusban megnyugovó hitet, reménséget, szeretetet, bűnön való bánatot. Adj értelmet a' lelkiekben; adjad, hogy szerethessük a' hitnek cselédit, sőt még ellenséginket is.

Adj nevedést minden kegyelmekben; az idvességnek eszközeit, úm. az ígínek prédikáltatását, a' szakramentomoknak kiszolgáltatását, a' te sz. szombatodat tedd fogamatossá azon jó végre.

és nyilván az fényes nap láttára. Vétkeztünk az te törvényednek minden cikkelei ellen, az te drágalátos fiadnak evangélioma ellen, az szövetségnek vére ellen, az vigasztalásnak lelke ellen, mert mű nem szomnyúhoztuk az Jézus Krisztust, nem gyönyörködtünk őbenne, sőt inkább hosszú ideiglen való penitenciatartatlanságunkkal szomorúsággal illettük.

Mindezekért egyebet nem érdemlünk, hanem hogy kivágattassunk az élőknék seregéből és kitoröltessünk az te könyvedből. De, oh, bűnösök örök kárhozatjában nem gyönyörködő Isten, töröld el ez előszámlált gonoszságainkat az te nagy nevedért, az te igaz ígíretidért, az te Krisztusodért.

Tedd bizonyossá lelkünk ismeretét bűnünk bocsánatja felől, add meg münékünk az te üdvözítésednek örömét, lelkünk ismeretinek békességét és az szent lélekben való vigasságát.

Adj mübelénk Krisztusban megnyugovó hitet, reménséget, szeretetet, bűnön való bánatot. Adj értelmet az lelkiekben; adjad, hogy szerethessük az hitnek cselédit, sőt még ellenségünket is.

Adj nevedést minden kegyelmekben, az üdvességnek eszközeit, úgymint az ígének prédikáltatását, az Úr vacsorájának kiszolgáltatását, az te szent szombatodat tedd fogamatossá azon jó végre.

Szenteld meg a' reánk bocsátott kereszteteket. Szabadíts meg szegény lelkeinket a bűnnek urasága alól, az ördög rabsága alól, ez világnak szemfényvesztő gyönyörűségi s' kísérteti alól. Ments ki szegény megnyomorodott anyaszentegyházadat a' lelki és testi fáraóknak ínsége [Rlv] alól; ne hozz több fegyvert a' mi határinkban, ne gyújts újabb fegyvert a' mi városinkban, faluinkban.

Inkább téríts meg mindazokat, valakik a' Jesus Christus aklából valók: világosíts meg a' megvakult zsidókat, hadd láthassák hiteknek szemeivel a' dicsőségnek Urát, kit megfeszítettek; teljesíts bé a' pogányoknak számát, a' Christus nélkül valókat vonjad temagadhoz a' te szerelmednek kötelével.

A' te nyájadnak üldözőit szándékokban ne vidd elő s' ne engedjed a' te gerlicédnek lelkét a' kegyetlen, hegyeskörmű sasoknak elszaggatni. Áldd meg mindazokat, valakik a' te anyaszentegyházadnak kebelében vadnak, a' keresztyén királyokat, fejedelmeket, nagyurakat, kapitányokat, hadnagyokat, alattok lévő vitézeket, a' szegény nyögő s' sóhajtó községet. Áldd meg a' szentéletű tudós lelkipásztorokat, ruházd fel kegyelmeddel őket, hogy ronthassanak, építhessenek, plántálhassanak. Hálát adunk felségednek mindenféle kegyelmességéért, elsőbben is a' lelkiekért, úm. elválasztásunkért,

Szenteld meg az reánk bocsátott kereszteteket.

Szabadíts meg szegény lelkeinket az bűnnek urasága alól, az ördög rabsága alól, ez világnak szemfényvesztő gyönyörűségi s' kísérteti alól.

Ments ki szegény megnyomorodott anyaszentegyházadot az lelki s testi fáraónak ínsége alól, ne hozz több fegyvert az mű határinkban, ne gyújts újabb tüzet az mű városinkban, faluinkban.

Inkább téríts meg, Uram, mindazokat, valakik az Jézus Krisztus aklából valók, világosíts meg az megvakult zsidókat, hadd láthassák hiteknek szemeivel az dicsőségnek Urát, kit megfeszítettek, teljesíts be az pogányoknak számát, az Krisztus nélkül valókat vonjad temagadhoz az te szerelmednek kötelével.

Az te nyájadnak üldözőit szándékokban ne vidd elé s ne engedjed az te görlicédnek lelkét az kegyetlen, hegyeskörmű sasoknak elszaggatni.

Áldd meg mindazokat, valakik az te anyaszentegyházadnak kebelében vadnak. Áldd meg az szentéletű tudós lelkipásztorokat, ruházd fel kegyel<emmel>meddel őket, hogy ronthassanak, építhessenek, plántálhassanak. Áldd meg az szegény, sóhajtó és nyegő községet üdvességes életnek követésével.

Hálát adunk felségednek mindenféle kegyelmességéért, elsőbben is az lelkiekért, úgymint elválasztásunkért, hivatalunkért, megigazít-

hivatalunkért, megigazításunkért, megszentelésünkért, az evangéliumnak közöttünk való fenntartásáért, a' lelki kenyérért.

A' testiekért is, úm. teremtetésünkért, megtartatásunkért, egészségünkért, békességünkért s' az ellenség ellen való bátorságos [R2r] megmaradásunkért.

Szánd meg, Uram, a' sok nyomorultakat, a' sérelmes özvegyeket, árvákat, a' vasak között nyomorgó igaz rabokat, a' földön-vízen igaz tudományért s' igaz keresetért bujdosókat, a' bűn miatt megsebesedett lelkiismeretűeket, az igazságért üldözést szenvedőket, a' számkivetetteket s' hazájokból kikergetteket (!). Tarts meg széles e' világon (s' ebben a' helyben is) letelepedett anyaszentegyházadat; tündököltessed őelőtte ellenséginek nagy bosszúságára az igaz vallásnak tündöklő fáklyáját.

Hallgass meg ezekben, oh, könyörgésnek, meghallgatásának Istene amaz egyetlenegy közbenjárónak, a' *Jesus Christus* megköszönhetetlen érdeméért, ámen.

tatásunkért, <hivatalunkért, megigazításunkért> megszentelésünkért, az evangéliomnak közöttünk való fenntartásáért, az lelki kenyérért.

Az testiekért is, úgymint teremtetésünkért, megtartatásunkért, egészségünkért, békességünkért, az ellenség ellen való bátorságos megmaradásunkért.

Szánd meg, Uram, az sok nyomorultakat, az sérelmes özvegyeket, árvákat, az vasak között nyomorgó igaz rabokat, az földön-vízen igaz tudományért, igaz keresetért búdosókat, az bűn miatt megsebesített lelkiismeretűeket, az igazságért üldözést szenvedőket, az számkivetetteket s' hazájokból kikergetteket (!).

Tarts meg széles ez világon s' ebben az helyben is letelepedett anyaszentegyházadat, tündököltessed őelőtte ellenségink nagy bosszúságára az igaz vallásnak tündöklő fáklyáját.

Halgass meg ezekben, oh, könyörgésnek, meghallgatásának Istene amaz egy közbenjáró, *Úr Jézus Krisztus* nevében.

Áldott legyen az Isten, a' mi Urunk
 Jesus Christusnak dicsőséges sz.
 Atyja, ki az ő nagy irgalmasságából
 újonnan szült minket az élő remén-
 ségre, a' Jesus Christusnak halálból
 való feltámadásának általa az örök-
 ségre, mely el nem vesztet, meg sem
 makuláltathatik, meg sem hervad-
 hat, mely minékünk mennyekben
 tartatik.

Áldott legyen a' mi Urunk, Iste-
 nünk, ki megáldott minket minden
 lelki áldásokkal mennyekben a'
 Christusban, a' ki el- [Rzv] válasz-
 tott minket őbenne világ funda-
 mentumának felvetésének előtte,
 hogy legyünk szentek és fegyhetet-
 lenek őelőtte a' szeretet által, a' ki
 fiaivá fogadott minket az ő akaratjá-
 nak jókedve szerint az ő dicsőséges
 kegyelmességének dicséretire.

Áldott legyen az Isten, ki nem-
 csak lelkieket, hanem testieket is
 bővön közlött mivelünk, a' ki ez el-
 múlt siralmas, vérrel buzgó eszten-
 dőknek zűrzavariban kegyelmesen,
 mint a' maga tulajdon szeme fényét,
 megőrizett, s' ez jelenvaló esztendő-
 re is életben s' тұrhető állapotban
 jutott; a' mennyei táborral, az an-
 gyalok számlálhatatlan seregével ez
 elmúlt éccakában is környülettünk
 tábort jártatott, száma nincsen,
 Uram, hozzánk való jótéteményid-
 nek, melyekkel teljes életünkben
 meglátogattál bennünket. E' mai

Áldott legyen az Isten, az mű urunk,
 Jézus Krisztus dicsőséges szent
 Atyja, ki az ő nagy irgalmasságából
 újonnan szült minket az élő remén-
 ségre, az Jézus Krisztus halálból
 való feltámadásának általa az örök-
 ségre, mely el nem vesztet, meg sem
 makuláltathatik, meg sem hervad-
 hat, mely minékünk mennyekben
 tartatik.

Áldott legyen az mű Urunk, Is-
 ten, ki megáldott minket minden
 lelki s testi áldásokkal mennyekben
 az Krisztusban, az ki elválasztott
 minket őbenne világ fundamen-
 tumának felvetésének előtte, hogy
 legyünk szentek és fegyhetetlenek
 őelőtte az szeretet által, az ki fiaivá
 fogadott minket az ő akaratjának
 jókedve szerint az ő dicsőséges ke-
 gyelmességének dicséretire.

Áldott legyen az Isten, ki nem-
 csak lelkieket, hanem testieket is
 bővön közlött művelünk, az ki az
 elmúlt siralmas, vérrel buzgó esztendőknek zűrzavariban kegyelmesen,
 mint az maga tulajdon szeme fényét,
 megőrizett, s ez jelenvaló esztendőre is életben és тұrhető
 állapotban jutott, az mennyei táborral, az angyaloknak számlálhatatlan seregével ez elmúlt éccakában is környülettünk tábort jártatott.

Száma nincsen, Uram, hozzánk
 való jótéteményidnek, melyekkel
 teljes életünkben meglátogattál

napon is és életünknek minden napjaiban te légy a' mi pajzsunk, erős tornyunk és megmozdulhatatlan kősziklánk.

Védelmezzed édes maroknyi nemzetünket a' miellenünk mindenfelől felfegyverkezett dühös ellenségtől, ki vérünket szomjúhozza. Tarts meg anyaszentegyházadat az ördögnek és e' világnak incselkedési ellen. Tarts meg annak hűséges dajkáit, az igaz vallás-szerető keresztyén királyokat, fejedelmeket, kik a' te nevedben kötik fel a' pogány ellen oldalokra fegyvereket, s' tegyed őket győzedelmesekké, oh, Jákóbnak Istene, [R3r] hogy őalattok csendes és nyugodalmas életet élhessünk minden isteni félelemmel és tisztességgel. **Őrizd meg** várainkat, **városunkat** a' pogány **ellenségnek** alattomban való titkos praktikájától s' **veszedelmes szándékától; ugyan is ha Isten nem őrizi a' várast, az őrizőknek semmi haszna.** Fedezd bé szent szárnyaidd alatt édes házunk népét, jóakaróinkat s' minden hozzánk tartozó szerelmesinket. Áldj meg minden istenfélő tisztviselőket, igaz hazaszerető kapitányokat, hadnagyokat és a' vitézlő rendet is ajándékozd meg isteni félelemnek s' bátorságnak lelkével, hogy a' te és a' mi ellenséginkkel, ha az idő azt kívánja, szemben szállhassanak minden félelem nélkül. **Kend fel, Uram, a' te kegyelmednek olajával a' buzgólelkű lelkipásztorokat, nyisd meg őnék a' te beszédednek hirdetésének ajta-**

bennünket. Ez mai napon is és életünknek minden napjaiban te légy mű pajzsunk, erős tornyunk és megmozdulhatatlan kősziklánk.

<V>Ótalmazzad édes maroknyi nemzetünket az miellenünk mindenfelől felfegyverkezett dühös ellenségtől, ki vérünket szomnyúhozza. Tarts meg az te anyaszentegyházatot az ördögnek s ez világnak incselkedési ellen. Tarts meg annak hűséges dajkáit, az igaz vallást szerető keresztyén urakat.

Őrizd meg, Uramisten, városinkat, faluinkot ellenségnek veszedelmes szándékától, ugyanis ha Isten nem őrizi az várast, az őrizőknek semmi haszna.

Kend fel, Uram, az te kegyelmességednek olajával az buzgólelkű lelkipásztorokat, nyisd meg őnék az te beszéded hirdetésének ajtaját,

ját, hogy a' te evangéliumodat nagy erőben, hatalomban és a' léleknek megmutatásában prédikálhassák és azáltal a' bűnben megkeményedett lelkeket megtéríthessék s' az igaz útra hozzassák. Adjad minékünk is a' te Sz. Lelkednek amaz megerősítő kegyelmét, a' melynek bennünk munkálódása által azokat a' hat dolgokat, melyeket te gyűlölsz, sőt a' hetediket is eltávoztathassuk, a' minéműek: a' kevély szemek, a' hazug nyelvek, az ártatlan vért ontó kezek, az álnok gondolatokat forraló szívek, a' gonoszra siet- [R3v] séggel futó lábak, a' hazugságszerző hamis bizonyosságok és a' ki az atyafiak között háborúságot szerez. Nevelj minket naponként, a' te igaz ismerettedben s' kegyelmedben, míglen jutunk a' Christus megöröködött állapotjának idejére a' hitnek egysége által. Deríts fel szívünkben amaz igazságnak tündökle (!) napját, hogy az ő világánál láthassunk világot.

Szakassz el e' múlandó világnak szeretetitől bennünket, s' csatoljad szívünket temagadhoz, hogy a' te szerelmednek mélységét, szélességét s' hosszúságát minden szentekkel együtt megfoghassuk.

Légy gyámola, Uram, az igaz özvegyeknek, árváknak; légy meggyógyítója a' betegeknek, Uram, Dávidnak fia, könnyörülj őrajtuk, parancsolj a' nyavalyáknak, te szolgálid azok, s' mindjárt eltávoznak ötőlök. Emlékezzél meg, Uram, a' tömlöc fenekén fetrengő, igaz rabokról is,

hogy az te evangéliumodat nagy erőben, hatalomban és az léleknek megmutatásában prédikálhassák és azáltal az bűnben megkeményedett lelkeket megtéríthessék s az igaz útra hozzassák.

Szakassz el, Uram, münket ez múlandó világnak szeretetitől, csatoljad az mi szívünket temagadhoz, hogy az te szerelmednek mélységét, szélességét, hosszúságát minden szentekkel megfoghassuk.

Légy gyámola, Uram, az igaz özvegyeknek, árváknak, légy meggyógyítója (!) az betegeknek. Emlékezzél meg, Uram, az tömlöc fenekén fetrengő, igaz rabokról, nyisd meg önekik az szabadulásnak kapuját, hogy az megszabadulás után tégedet, megszabadításoknak kösziklá-

nyisd meg őnékik a' szabadulásnak kapuját, hogy a' megszabadulás után tégedet, megszabadításoknak köszikláját magasztalhassanak, így tégy ővélek és mivelünk is, oh, embereknek őrizője, Izraelnek szente, és minden tégedet kereső lelkekkel Fiadért, a' Jesus Christusért, a' kinek méltóságos nevében szerelmes Atyánknek így szólítunk, mondván: Mi Atyánk &c.

ját magasztalhassanak, így tégy ővélek s mivelünk is, oh, embereknek őrizője, Izraelnek szente, és minden téged kereső lelkekkel az Úr Jézus Krisztusért, az kinek méltóságos nevében szerelmes Atyánknek így szólítunk, mondván: Pater noster.

Izraelnek reménsége, ki megtartónk vagy a' nyomorúságnak idején, miért volnál úgy, mint jövevény ez földön, és mint az útonjáró, ki bétér az éjjeli nyugovásra? Miért lennél olyan, mint a' megfáradott férfiú, és mint a' hatalmas, ki meg nem tart-hat? Te, Uram, miközöttünk vagy, és a' te nevedről neveztetünk, ne hagyj el minket, ismerjük, Uram, a' mi vétkeinket, de ne vess meg minket a' te nevedért, ne vesd meg a' te dicső-ségednek székit, ne tedd hiábanva-lóvá a' te mivelünk tött frigyedet. A' mi ifjúságunknak s' egész életünk-nek bűneiről ne emlékezzél meg, Uram; forduljon hozzánk a' te nagy kegyelmességed, melyet várván-vár, és mint a' szomjú szarvas, úgy óhajt a' mi lelkünk.

Térj bé, Uram, a' mi szállásunkra, mert majd béestveledik, maradj meg mivelünk s' vacsorálj minálunk. Mi lefekszünk s' elaluszunk békesség-ben, mert egyedül te adsz minekünk bátorságos nyugovást, a' magas-ságosnak árnyékában nyugoszik a' mi életünk, és a' felséges Úrnak rejtekében talál oltalmat fejünk, mert ő szabadít meg minket a' ma-darásznak töriből, az éccaka kegyet-lenkedő dögtől, éjjeli rettegetstől és a' nappal repülő gyors nyíltól, ha elesnek mellőlünk bal felől ezeren s' jobb felől tízezeren, mindazáltal nem [R_{4v}] közelgethet mihozzánk

Izraelnek reménsége! Ki megtartónk vagy az nyomorúságnak idején, miért volnál úgy, mint jövevény ez földön, és mint az útonjáró, ki betér az éjjeli nyugovásra? Miért lennél olyan, mint az megfáradott férfiú, és mint az hatalmas, ki meg nem tart-hat? Te, Uram, miközöttünk vagy, és az te nevedről neveztetünk, ne hagyj el minket. Ismerjük, Uram, az mű vétkeinket, de ne vess meg minket az te nevedért, ne vesd meg az te dicsőségednek székit, ne tedd hiá-banvalóvá az te művelünk tött fri-gyedet. Az mű ifjúságunknak s' egész életünknek bűneiről ne emlékezzél meg, Uram, forduljon hozzánk az te nagy kegyelmességed, melyet vár-ván-vár, és mint az szomnyú szarvas, úgy óhajt az mű lelkünk.

Térj be, Uram, az mű szállásunk-ra, mert majd beestveledik, maradj művelünk s' vacsorálj münálunk. Mű lefekszünk és elaloszunk bé-kességgel, mert egyedül csak te adsz minekünk bátorságos nyugovást, az magosságosnak árnyékában nyug-szik az mű életünk, és az felséges Úr-nak rejtekében talál ótalmat fejünk, mert ő szabadít meg minket az ma-darásznak töriből, az éccaka kegyet-lenkedő dögtől, éjjeli rettegetstől és az nappal repülő gyors nyíltól, ha elesnek mellőlünk bal felől ezeren, jobb felől tízezeren, mindazáltal nem közelget műhozzánk az vesze-

a' veszedelem, mert az ő angyalinak megparancsolja, hogy minket kezekben hordozzanak, hogy meg ne üssük lábainkat a' kőben. Ilyen bizodal-munk lévén, Uram, tebenned, kinek neve erős torony, abban fut az igaz és bátorságos leszen, áldott markodban bízzuk lelkünket-tes-tünket, mert megvátottál (!) minket, mi idvességünknek Istene. Védelme-ző szárnyaid alá ajánljuk minden nálunk letőtt, szerelmedből nekünk ajándékoztatott javaidat. Őrizzed várainkat, városunkat pogánykéz-ben eséstől, országunkat ennél is nagyobb pusztulástól.

Parancsolj, Uramisten, az öldök-lő fegyvernek, térjen vissza az ő hi-velyében (!), mert eléggé megrészege-dett immár a' sok keresztyén magyar vérrrel. Adjad, Uram, a' te ítéletedet a' mi kegyelmes koronás királyunk-nak is, hogy ítélje a' te népedet igaz-ságban és tudjon bölcs szívvel-lélek-kel kimenni és bójöni a' te szegény néped előtt; hosszabbíts meg az ő napjait a' mirajtunk való hasznos és dicséretes uralkodásra s' erősíts meg hozzánk való atyai kegyelmességgel az ő királyi székit. Mellette lévő, igaz magyar vér, szerető tanács-urakat, kapitányokat, hadnagyokat és az egész vitézlő népet ajándékozd meg egyességeknek s' bátorságnak lelkével, hogy a' keresztyénségnek természet szerint való ellensége, a' pogányság ellen éles fegyvereket [R5r] kivonhassák s' az elviselhetetlen iga-

delem, mert az ő angyalinak meg-poronsolja, hogy minket kezekben hordozzanak, hogy meg ne üssük lábainkot az kőbe. Ilyen bizodal-munk lévén, Uram, tebenned, kinek neve erős torony, abban fut az igaz és bátorságos leszen, áldott mar-kodban bízzuk testünket-lelkün-ket, mert megváltottál minket, mi idvességünknek Istene. Védelmező szárnyaid alá ajánljuk minden nálunk letőtt, szerelmedből nekünk ajándékoztatott javaidot, őrizzed várainkot, városinkot pogánykéz-ben való eséstől, országunkot ennél is nagyobb pusztulástól.

Poronsolj, Úristen, az öldöklő fegyvernek, térjen vissza az ő hüvelyébe, mert megrészegedett immár az sok magyar vérrrel.

Adjad, Uram, az te ítéletedet az mű kegyelmes fejedelmünknek, hogy ítélje az te népedet igazságban és tudjon bölcs szívvel-lélekkel ki-menni és bejöni az te szegény néped előtt, hosszabbíts meg az ő napjait az műrajtunk való hasznos és dicséretes uralkodásra. Mellette levő igaz magyar vér, szerető tanácsurakat, vitézlő rendeket ajándékozd meg egyességgel, hogy az népet szabadít-hassák fel az nagy adózás alól.

alól szegény, édes nemzetünket (ha isteni bölcsességednek jobbnak úgy tetszik) **felszabadíthassák. Engedj** minékünk országunkban csendes és békességes megmaradást, és a' te anyaszentháznak (!) közöttünk adj oly nyugodalmas szállást, hogy a' te sz. igéd mindenütt ellenmondás nélkül nagy bátorsággal hirdetessék, az Atyaisten kebeléből lehozott, örökkévaló evangéliom lábra kaphasson, és azáltal a' te igaz ismereted közöttünk mindvégig megmaradhasson. Ha a' mi nagyobb volt, a' lelki békességet minékünk megadtad és a' te szerelmes Fiadat éretünk megöletni nem szántad, sokkal inkább lelki s' testi szabadságunkat öszveköttetett (!) külső békességünket add meg minékünk, hogy hazánkban a' te szárnyad alatt békességben megmaradván, hozzánk való nagy irgalmasságodat s' megszabadításodat szívbéli hálaadással megköszönhessük; holott te, Uram, ezt ígérted minékünk: Ne félj semmit, oh, én népem, mert én megváltottalak tégedet, neveden hívtalak én tégedet, én népem vagy te; mikoron a' vizeken általmenendez, teveled leszek, és a' vizek el nem burítnak tégedet, és mikor a' tűzben járandasz, meg nem égetteted, és a' láng meg nem fog tégedet perzselni, mert én vagyok a' te Urad, Istened. **Tenéked**, Uram, a' ki véghetetlenképpen mindeneket megcselekedhetel, fel- [R5v] jebb hogy nem mint kérjük vagy elménk-

Engedj műnekünk országunkban csendes, békességes megmaradást, és az te anyaszentegyháznak közöttünk adj oly nyugodalmas szállást, hogy az te szent igéd mindenütt ellenmondás nélkül nagy bátorsággal hirdetessék, az Atyaisten kebeléből lehozott, örökkévaló evangélium lábra kaphasson, és azáltal az te igaz ismereted köztünk mindvégig megmaradhasson. Ha az mi nagyobb volt, az lelki békességet műnekünk megadtad és az te szerelmes fiadot éretünk megölettetni nem szántad, sokkal inkább lelki és testi szabadságunkkal öszveköttetett külső békességünket add meg műnekünk, hogy hazánkban az te szárnyaid alatt békességben megmaradván, hozzánk való nagy irgalmasságodat, megszabadításodat szívbéli hálaadással megköszönhessük. Teneked azért, az ki véghetetlenképpen mindeneket megcselekedhetel, feljebb hogy nem kérjük vagy elménkben befoghatjuk az műbennünk munkálkodó erő szerént:

ben befoghatjuk a' mibennünk
munkálkodó erő szerint: Dicsőség
légyen az anyaszentegyházban a'
Jesus Christus által minden időben
és mindörökkön-örökké. Ámen. Mi
Atyánk &c.

Dücsőség legyen az anyaszent-
egyházban felségednek (?) az Jézus
Krisztus által minden időben és
mindörökkén-örökké. Ámen.

Oh, mi bujdosó atyáinknak, Abrahámnak, Isáknak, Jákóbnak kegyelmes vezérlő kalauza, édes Istene; minékünk is, e' siralomnak völgyében nyomorgó, sok próbákon forgó szolgálidnak az Úr Jesus Christusban megengeszteltetett szerelmes Atyánk, a' ki egyedül vagy minden veszélyinkben oltalmazó Istenünk, gyámoltalanságunkban erős gyámolunk, szükségünkben elégségünk, félelmünkben bátorítónk, ellenségünk ellen erős kővárunk; micsoda áldozatot vigyünk felséged eleiben egész életünkre költött drágalátos, sok szép jótéteményidért, legközelebb ez elmúlt éccakában való gondviselésedért? Felvesszük Dáviddal együtt az hálaadásnak poharát, megadjuk tenéked a' mi fogadásinkat, és egyedül tenéked tulajdonítjuk, Uram, a' dicsőséget, méltóságot, érdemlett hálaadást, hogy minket ez elmúlt éccakában, mint a' magad szemefényét, úgy megőriztél, szent angyalidnak tábort járó sere- [R6r] gével környülvöttél, a' környülméletlen szívű, vérünkön hízó pogányoknak éles fegyverére s' keserves rabságára nem juttattál, hanem te magad miérettünk strázsát állottál, mikor mi aludtunk, akkor te miérettünk vigyáztál, még csak egy hajszálat is fejünkről leesni nem engedtl.

Áldjanak, Uram, tégedet ezért s' több sokezer irgalmasságidért min-

Oh, mü bujdosó atyáinknak, Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak kegyelmes vezérlő kalauza, édes Istene, münékünk is, ez siralomnak völgyében nyomorgó, sok próbákon forgó szolgálidnak az úr Jézus Krisztusban megengeszteltetett szerelmes Atyánk, az ki egyedül vagy minden veszélyinkben óalmazó Istenünk, gyámoltalanságunkban erős gyámolunk, szikségünkben elégségünk, félelmünkben bátorítónk, ellenségünk ellen erős kővárunk.

Micsoda áldozatot vigyünk felséged eleibe egész életünkre költött drágalátos, sok szép jótéteményidért, legközelebb ez elmúlt éccakában való gondviselésedért? Felvesszük az Dáviddal együtt az hálaadásnak poharát, megadjuk tenéked mü fogadásinkot, és egyedül, Uram, tenéked tulajdonítjuk az dicsőséget, méltóságot és érdemlett hálaadást, hogy minket ez elmúlt éccakában, mint az magad szemed fényét, úgy őriztél, szent angyalidnak tábort járó seregivel környülvöttél, gonosz ellenségünknek éles fegyverére és keserves rabságára nem juttattál, hanem te magad müérettünk strázsát állottál, mikor mü alodtunk, akkor te miérettünk vigyáztál, még csak egy hajszálat is fejünkről leesni nem engedtl.

Áldjanak, Uram, tégedet ezért s' több sokezer irgalmasságidért min-

den mi belső részeink. Áldottnak mondjon szegény bűnös lelkünk ezért is, hogy e' mai napot is rövid életünknek napjaihoz számlálad, a' kegyelemnek idejét s' az igaz megtérésnek alkalmatosságát tőlünk el nem fosztottad.

Légy ennek utána is előttünk fényeskedő oszlopunk, mint a' pusztában bujdosó Izrael fiainak; tanítsad, Uram, kezeinket a' hadakozásra, igazgassad ujjainkat a' viadalban, adjad, hogy a' te nevedben letapodjuk a' mi ellenségünket, mint az utcákon lévő sárt. Add kezünkben jószerecséjekkel felpuffadt kevély ellenségünket, kik fogyasztják éj-jel-nappal édes magyar vérünket, káromják Istenünket s' igaz vallásunkat. Rettents meg, Uram, őket szívekben, hogy még ott is szaladjanak, a' hol ott senki nem űzi őket, mert ők nem tebenned, élő Istenben, hanem karjokban, jó lovokban s' szerencséjekben bizakodnak. Adjad, szerelmes Istenünk, hogy a' te örökségedet pusztító vadkanokkal bátorsággal szemben szállhassunk, [R6v] vélek megvíhassunk, s' kívánt győzelemmel járván, téged, győzelemnek adóját örömmel áldhassunk, mindekben nem magunknak, hanem téneked tulajdonítván a' glóriát. Ne adj minket, Uram, a' pogányoknak martalékul, ne hízzék tovább is a' magyar keresztyénség vérével ez a' vérszopó nadály, apadjon el már egyszer a' török hold, hadd vetkezze le gyászruhá-

den mű belső részeink. Áldottnak mondjon szegény bűnös lelkünk ezért is, hogy az mai napot is rövid életünknek napjaihoz számlálad, az kegyelemnek idejét s az igaz megtérésnek alkalmatosságát tőlünk el nem fosztottad.

Légy ennek utána is előttünk fényeskedő oszlopunk, mint az pusztában bujdosó Izrael fiainak.

ját a' sok kereszt, búbanat, szenvedés
után a' szegény magyar maradvány.
Ne örüljön, Uram, már többé a' mi
esetünkön ellenségünk, ne kacagjon
veszedelmünkön álnok szomszédunk,
hogy valamiképpen a' te nagy neved
mibennünk meg ne káromoltassék.
Ha pediglen diadalommal s' boldog
előmenetellel megkoronász, jó nagy
Isten, ne engedjed, hogy azzal mi
magunkat elhiggyük, azt a' magunk
vitézségének tulajdonítsuk, hanem
egyedül tenéked, seregeknek győzhe-
tetlen fejedelmének. Reménkedünk,
Uram, ezen is, plántáld bé szíveink-
ben az igaz isteni félelmet, taníts
meg arra a' lelki bölcsességre, hogy
hihessük el azt, hogy a' szoros, kegyes
élet megállhat együtt a' vitézség (!), s'
nemhogy kivonná a' kard élit, de sőt
inkább köszörüli s' élesíti, a' vitéznek
szívét a' harcon is bátrabbá teszi.
Gyomláld ki, Uram, mibelőlünk a'
prédálásra s' más ember véres veríték-
kel keresett javainak [R7r] elvételére
való gonosz igyekezetet, adj miné-
künk a' magunk sorsával megelégedő
szívet, lelket, tudván idvezítőnknek
reguláját, hogy a' vitézeknek meg kell
elégedni az ő zsoldjokkal, és hogy a'
mit magunknak nem kívánunk, más-
sal sem kell azt cselekednünk. Amaz
Istent bosszontó, káromkodó szít-
kóktól őrizd meg ajakinkat, vess zárt,
Uram, a' mi szájunkra, hogy semmi
rothadt beszéd onnan ki ne jöjjön,
mellyel felségedet megszorítanók
s' a' méltó haragra felingerlenénk.

**Szenteld meg, Uram, hivatalunkat
s' boldogíts meg a' mi halálunkat,
akár mezőben, vízben, tűzben,
akármiképpen múltunk ki, ha az égi
madaraknak s' erdei vadaknak gyom-
ra lenne is a' mi koporsónk, legyen,
Uram, a' te szent akaratom, csak ne
fosszad meg szent színed látásától
szegény lelkeinket. Hallgasd meg,
Uram, hozzád nyújtott kérésinket,
téríts jó válasszal kebelünkben buz-
gó óhajtásinkat, nem a' mi haszon-
talan érdemünkért, hanem a' Jesus
Christusnak jó illatú áldozatjáért,
kinek teveled Szentlelkeddel együtt
örökkévaló birodalmat, erőt, ha-
talmat, felséget tulajdonít szegény,
bűnös lelkünk, Ámen. Mi Atyánk.**

**Szenteld meg, Uram, hivatalun-
kot, boldogíts meg az mü halálun-
kot, akár mezőben, vízben, tűzben,
akármiképpen múltunk ki, legyen,
Uram, az te szent akaratom, csak ne
fosszad meg szent színed látásától
szegény lelkünket. Hallgasd meg,
Uram, hozzád nyújtott kérésinket,
téríts jó válasszal kebelünkbe buz-
gó óhajtásinkot az te szent fiadért,
kinek nevében örökkévaló birodal-
mot, erőt, hatalmot, felséget tulaj-
donít szegény lelkünk felségednek.
Ámen.**

[R7v] Izraelnek szunnyadhatatlan, soha nem aluvó, kegyelmes pásztor; mi te szent felségednek méltatlan bűnös fiai a' kegyelemnek széki előtt arccal leborulunk, tőled oltalmat kérünk, mert közel vagy a' setét éccaka, melyben a' magunk oltalmára alkalmatlanok vagyunk. Világoskodjál még a' setétben is a' mi szíveinkben-lelkeinkben; őrizz meg a' pogányoknak hirtelen való reánk ütésektől, éjjeli irtózástól, ördögi kísértetektől. Szent angyaliddal jártass tábort mikörnyülettünk, hogy az ellenségnek álnok praktikái semmit nekünk ne árthassanak. Akaszd kézben, Uram, a' mi természet szerint való ellenséginket; a' sok jóserence után törd le már egyszer szarvokat, hogy a' te szegény népedet, mint a' kenyeret, ne egyék, sem pedig elviselhetetlen igájok alatt tovább is ne nyögjön a' te drága véren váltott örökséged. Megvalljuk, Uram, méltán sanyargatod nemzetünket a' csúnya pogányok által égre kiáltó sok gonoszságért, az utcákon szabadosan nyargaló vétkekért, a' törvénytelenységért, a' nyomorgatásért, a' szeretetlenségért, irigységért, buja életért, tobzódásért, a' sok káromkodó szitkokért, ki tudná azoknak számát.

De, Uram, a' lelkeket gyötrő igaz Lótokért, a' bánattal nyögő s' kiáltó kicsiny seregért, a' különülő s' a' mások gonoszságán síró Jeremiásokért, a'

Izraelnek szjunnodhatatlan (!), soha nem aluvó, kegyelmes pásztor, mü te szent felségednek méltatlan bűnös fiai a' kegyelemnek széki előtt arccal leborulunk, tőled oltalmat kérünk, mert közel vagy a' setét éccaka, melyben a' magunk oltalmára alkolmatlanok vagyunk. Világoskodjál még a' setétségben is a' mü szíveinkben s lelkeinkben, ** 6*Ö*rizz meg gonosz embereknek hertelen való reánk ütésektől, éjjeli irtózástól, ördögi késértetektől, szent angyaliddal jártass tábort műkörnyülettünk, hogy ördögnek álnok praktikái semmit nekünk ne árthassanak. Lágýítsa, felséged, az rajtunk uralkodóknak az ő szíveket az velünk való jótettek, hogy elviselhetetlen igájok alatt tovább is ne nyegjen a' te mindéltig drága véren váltott örökséged.

Megvalljuk, Uram, méltán sanyargatsz minket a' gonosz emberek által égre kiáltó sok gonoszságinkért, szabadoson nyargaló vétkekért, a' törvéntelenységért, a' nyomorgatásért, az szeretetlenségért, irigység- és buja életért, tobzódásért, az sok káromló szitkokért <és> &c. (?), ki tudná azoknak számát.

De, Uram, a' lelkeket gyötrő igaz Lótokért, az bánattal nyegő s' kiáltó kicsin seregért, könyörülj már végre e' bűnös nemzeten, mert

törésre [R8r] álló Mosesekért, **könyörülj már végre ez bűnös nemzeten,** tördeld el sanyargató pálcádat, vedd a' tűzre, **mert ha gonoszok vagyunk is,** de **ugyan a' te kezeidnek csinál-mányi vagyunk** és a' te nevedről neveztetünk. Lám, régen a' te népedet a' fárahó ínsége alól kimentéd, minden lovagjaival együtt a' tengerben mentéd; a' szerecsen Zera királyt tízszáz-ezer magával leváгатád, Sennacheribet meggyalázád; ma sem rövidült meg, Uram, a' te karod, hogy meg nem szabadíthatnál. **Jövel azért, siess, ne késsél, mi szabadításunknak Istene.** Jövel Uram, Jézus! **Ámen.** Mi Atyánk &c.

ha gonoszok vagyunk is ugyan, a' te kezednek csinálmányi vagyunk. Jövel azért, siess, ne késsél, mi szabadításunknak Istene. Ámen.

Vége.

3. melléklet

A *Prédikálószerék*ből – hogy szét ne feszítsem teljesen a dolgozat kereteit – csak egyetlenegy centószerű „vótumot” hasonlítok össze az eredetivel és a kolligátum változatával. Félkövérre formázom az azonosságokat, szürkével pedig azokat a változtatásokat emelem ki, amelyek alapján meghatározható, hogy a *Prédikálószerék* imája melyik verzióból származott le inkább.

VOTUM, CUM MAXIMA
TURBA HUNGARORUM
TRUCULENTER DEBELLATA
ESSET IN TERRITORIO KO-
LOZSVÁR VERSUS GYÖRFAL-
VA S..... (?) A GERMA-
NICIS ANNO 1704. DIE 8.
OCTOBRIIS DEMERIDIE
(*Prédikálószerék*, 791–
792.)

Oh, fellobbant ha-
ragú, erős, bosszúálló
Isten! Ki bűneinkért
münket erősen büntetsz.
Ki egyik nemzetséget el-
rontod, az másikat lábra
állítod, biradalmakat,
nemzetségeket rendelsz,
azok (!) bizonyos határ-
ral bírod és igazgatod.

Megvetél, Uram,
münket és meggyalázál
az mű ellenségünk
előtt, adál, Uram,
münket nekik ételül,
mint az juhokat, kiket
az mézsárszékra visz-
nek.

RÉSZLETEK KÖLESÉRI
SÁMUEL *BÁNKÓDÓ LÉLEK*
NYÖGÉSI C. MŰVÉNEK KÜ-
LÖNBÖZŐ IMÁDSÁGAIBÓL

Oh, igaz ítéletű, fel-
lobbant haragú, min-
denható nagy Isten...
(*Hasonló alkalmatosság-
gal íratott estveli könyör-
gés, BLN_y, 6.*)

Megvetél, Uram,
minket és meggyalázál,
ki nem jövel seregink-
kel, megfutamtattál
minket a' mi ellensé-
günk előtt, adál min-
ket nekik ételül, mint
a' juhokat, kiket a'

A TELEKI-BOLYAI
KÖNYVTÁR 02752 JELZE-
TŰ KOLLIGÁTUMA

Oh, igaz ítéletű, fel-
lobbant haragú, min-
denható nagy Isten!

Megvetél, Uram,
minket és meggyalázál
az mű ellenségünk<sup>*gyü-
lölőink*</sup> előtt, adál, Uram,
minket nekik ételül,
mint az juhokat, kiket
az mézsárszékra visz-
nek.

mészárszékre visznek.

(Hasonló alkalmazossággal íratott estveli könyörgés, BLNy, 6.)

Árvákká maradtunk, édesatyánk, **mert nincsen földi gyámolunk, csak tereád maradtunk, ne hagyj el münket, édes reménységünk.** Megszűnt az mű szívünknek öröme, siralomra fordult az mű vigasságunk, elesett az mű fejünknek ékes koronája. Jaj-jajt (?), **mostan münkünk, mert vétkeztünk.**

Innen vagyon, édesatyánk, hogy az nemzetségek viaskodnak nyomorult hazánknak birodalma felett, mely mia szintén utolsó romlásra, pusztulásra jut nyájad.

Fegyver mia hullottak el édes nemzetünk, megrészegültenek el-lenségünknek fegyveri édes nemzetünknek vériben.*

Árvák vagyunk, Uram, bizony árvák vagyunk, **csak tereád maradtunk, ne hagyj el mindenestül fogva. Megszűnt a' mi szívünknek öröme, siralomra fordult a' mi vigasságunk.** Elesett, elesett a' mi fejünknek ékes koronája! Jaj, **most nekünk, mert vétkeztünk.** *(Hasonló alkalmazossággal íratott estveli könyörgés, BLNy, 7.)*

X

Fegyvernek éli miatt hullottanak el a' mi erős vitézink... *(Hasonló alkalmazossággal íratott estveli könyörgés, BLNy, 6.)*

Árvák vagyunk, Uram, bizony árvák vagyunk ^{*mert nincsen földi gyámolunk*}, **csak tereád maradtunk, ne hagyj el mindenestől fogva ^{*édes reménységünk*}.** Megszűnt az mű szívünknek öröme, siralomra fordult az mű vigasságunk. Elesett, elesett az mű fejünknek ékes koronája! Jaj, **most nekünk, mert vétkeztünk.**

X

Fegyver miatt hullottak el az mű erős vitézink...

* Köleséri-reminiscencia: „mert eléggé megrészegedett immár a' sok keresztyén magyar vérrrel”. *Estveli könyörgés, BLNy, 21.*

Tekénts műreánk,
 édesatyánk, ez magas
 mennyországból, **mert**
gyötrelemben **vagyon**
az te anyasz[ent]eghá-
zad, kívül az fegyver
pusztít, belől az szo-
rongató félelem emészt;
igaz vagy, Uram, és iga-
 zak a' te ítéletid.

Oh, Uram, emlé-
 kezzél meg végre az te
 kicsin seregedről, melyet
 az makula nélkül való
 Báránynak drága vérén
 szerzettél temagadnak,
 ha, Uram, az te lelked
 gyönyörűsége az Sion-
 ban **vagyon, ne add mar-**
talékra te népedet, kese-
 rüljed édes nemzetünknek
 siralmas sorsát,* vérenek
 sokszori kiomlását.

Seregeknek győzhe-
 tetlen királya, ez egész
 földnek ítélőbírája, **tö-**
röld el immár az sok
könnyhullatást, az
anyasz[ent]egyháznak
orcájáról irgalmassá-
godnak keszkenőjé-
vel, szüntesd meg az
 sok jajszózenget édes
 országunkban, **tölts be**
víg örömmel az mű
szájunkat.

Tekints meg, Uram,
mert gyötrelemben
vagyon a' te anyaszent-
egyházad, kívül a'
fegyver pusztít, belől
a' szorongató félelem
emészt. Igaz az Úr,
 mert az ő szája ellen
 rugódoztunk. (*Gyalu és*
Fenes..., BLNy, 10.)

Oh, Uram, emlé-
 kezzél meg végre a'
 te kicsiny seregedről,
 melyet a' makula nél-
 kül való Báránynak
 vérén szerzettél tema-
 gadnak; ha, Uram, a'
 te lelked gyönyörűsége
 a' Sionban **vagyon, ne**
add martalékra a' te
szegény népedet. (*Gyalu*
és Fenes..., BLNy, 11.)

Töröld el, Uram,
immár a' sok könny-
hullatást a' te anya-
szentegyházadnak
orcájáról irgalmassá-
godnak keszkenőjével,
tölts bé nevetéssel s' víg
örömmel a' mi szájun-
kat. (*Gyalu és Fenes...,*
BLNy, 11.)

Tekénts meg, Uram,
mert gyötrelemben va-
gyon az te anyaszent-
egyházad, kívül az
fegyver pusztít, belől
az szorongató félelem
emészt. Igaz az Úr,
 mert az ő szája ellen
 rugódoztunk.

Oh, Uram, emlé-
 kezzél meg végre az te
 kicsin seregedről, me-
 lyet az makula nélkül
 való Báránnak vérén
 szerzettél temagad-
 nak. Ha, Uram, az te
 lelked gyönyörűsége
 az Sionban **vagyon, ne**
add martalékra az te
szegény népedet.

Töröld el, Uram,
immár az sok könny-
hullatást az te anya-
szentegyházadnak
orcájáról irgalmassá-
godnak keszkenőjével,
tölts be víg örömmel
az mű szájunkot.

* Köleséri-reminiscencia: „keserüllyed, Uram, siralmas sorsunkat”. *Váradnak pogány*
kézben való esésének alkalmatosságával íratott reggeli könyörgés, BLNy, 4.

Hozd meg közünkben az számkivetett békességet, hogy az igazság és az irgalmas-ság, az mű utcáinkon öszvetalálkozván, egymást csókolgathassák.

Oltalmaz meg, édesatyánk, téli és szombatnapi futástól, gátold meg és szégyenítsd meg feltett szándékában az reánk fene módon törő nemzetséget, ki régoltatótól fogva rontja, öli, fogytja **édes nemzetünket, prédálja**, pusztítja, **égeti** édes nemzetünknek **javait**, jószaigit. Engesztelődj meg, Uram, az te népedhez, ne veszed (?) nagyobb szidalomra, nagyobb rútulásra az te önfelségedet, ne mondják az mű gyűlőink (!), hol vagy az mű Istenünk.

Uram, hallgass meg minket, Uram, légy kegyelmes műnekünk, és ne késedelemzél műnket minél hamarabb megvigasztalni, mert éjjel-nappal csak tégedet vár az mű megbántódott lelkünk, az tégedet kereső szegény, édesatyánk, ne maradjon

Hozd meg közünkben a' számkivetett békességet, hogy az igazság és az irgalmas-ság, a' mi utcáinkon öszvetalálkozván, egymást csókolgathassák. (*Gyalu és Fenes...*, *BLNy, 11.*)

Hozd meg közinkbe az számkivetett békességet, hogy az igazság és az irgalmasság, az mű utcáinkon öszvetalálkozván, egymást csókolgathassák.

kiknek fenyegető poroncsolatok minden **jovainkat** kívánja, hordatja, drágítja földünköt ***égeti, prédálja (?) jovainkat***, és úgy látjuk, ehhelhalásra juttatja **édes nemzetünket**. (*Reggeli könyörgés*)

örök feledékenységben,
és az nyomorultaknak
reménségek ne vesszen.

Uram, ha műéret-
tünk nem cselekeszel,
akár csak az kevés számú
igazakért, akár csak az
ezer ártatlan csecse-
mőkért, kegyelmezz
meg műnekünk, mint
Ninivének; ha vagy
tíz igaz nyomorú or-
szágunkban, ne veszed
el, Uram, Sodomát és
Gomorát, hanem ör-
vendeztess meg minket
jobb híreknek hallásá-
val. Ámen.

A red thread on the yellowed fabric of the Unitarian sermon literature of Háromszék: *Bánkódó lélek nyögési*

The study discusses four manuscripts from Háromszék: János Kovács of Homoródszentmárton's *Prédikálószerék* (Cluj Academic Library, signature: Ms. U. 290), a composite manuscript volume with signature nr. 02752 in the collection of the Teleki-Bolyai Library; a manuscript with the title *Pap Ferenc Bölöni halotti prédikációi* (Teleki Bolyai Library, signature: Ms. 0634); and the volumes under the title *Prédikációk vázlata* in the Kolozsvár Academy Library (signature: Ms. R. 1214). These are sermon books that also contain prayers, among which, I suggest, there is a close connection. I claim that their source base is similar, the same handwriting can be detected in them, and similar names appear in them (Homoródszentmártoni Kovács János, Homoródszentmártoni K. János). Finally, I examine how in these manuscripts the Unitarians rewrite the supplications from the Calvinist Sámuel Köleséri's prayer book *Bánkódó lélek nyögési*.

*Az Ms. R. 1214 és az unitárius prédikáció-hagyomány a 17. században**

A KOLOZSVÁRI BÖLÖNI-KÓDEX ÚJRAOLVASÁSÁNAK TANULSÁGAI

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár református gyűjteményében Ms. R. 1214-es jelzet alatt őrzött, *Prédikációk vázlata* címet viselő kódexet¹ már több kutató forgatta, és az utóbbi időben alaposabban Restás Attila vizsgálta meg.² Emellett is úgy gondolom, érdemes újra kézbe vennünk a prédikációgyűjteményt és részletesebben átvizsgálni a benne szereplő prédikációkat és egyéb szövegeket. A kódex maga azért is különlegesen érdekes, mert nem szerepel a Lakó-féle katalógusban,³ sőt tartalma és származása alapján a korábbi kutatás reformátusnak feltételezte a kötet szövegeinek lejegyzőit, így tartalmát sem vizsgálta részletesen az unitárius prédikációk kapcsán. Restás többek között megerősítette, hogy ennek ellenére bizto-

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ *Prédikációk vázlata*. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: Ms. R. 1214. (A továbbiakban: Ms. R. 1214.)

² RESTÁS Attila, „»Inter idiotas et rusticanos«: Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 189–203; RESTÁS Attila, „Két bölöni unitárius kézirat predikációskötet tanulságai: Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikatorténét”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 175–180 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015); RESTÁS Attila, „»Ország, város, Ecclesia«: Identitás-elemek egy unitárius kézirat predikációskötetben”, in *Od reformácie po založenie cirkvi – A reformációról egyházalapításig: A szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára*, szerk. Péter KÓNYA és Annamária KÓNYOVÁ, 248–258 (Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2015)..

³ LAKÓ Elemér, ed., *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I. Catalogue. II. Indices (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1997).

sak lehetünk abban, hogy unitárius szerzők, lejegyzők állították össze a kötetet. A Bölöni prédikátor személyével és egyéb munkáival mind Restás, mind Szigeti Molnár Dávid foglalkozott, felhívva a figyelmet arra, hogy az unitárius források között egy különleges szövegcsoporthal van dolgunk, ahol nemcsak több kezdet tudunk beazonosítani, de több kötetet és több évtizeden átívelő elemzésre is van módunk.⁴ Bár röviden Rácz Norbert is foglalkozott a kötetrel az unitáriusok és a racionális teológia kapcsolatát vizsgálva,⁵ az egyéb vendégsszövegekre és néhány prédikációs-részletet eltekintve a prédikációs korpuszra részletesen nem tért ki eddig a szakirodalom. Ezek a feltárások arra is felhívják a figyelmet, hogy a kötetekre általában jellemző a katolikus és református források használata, átvétele, források kompilálása, ezért ezt az eddig kevésbé vizsgált kódexet is érdemes újra kézbe vennünk. Ám ez esetben nemcsak felekezeti szövegátvételeket tudunk regisztrálni az elemzés során, hanem jobb képet kapunk arról is, hogy az intrakonfesszionális unitárius szöveggyűjtemény hogyan jelenik meg a 17. század végi kódexben. Az már az eddigi kutatásokból is világos, hogy a vegyes anyagot tartalmazó kódex számos szövegátvételt, vendégsszöveget tartalmaz, Geleji Katona Istvántól kezdve Medgyesi Pálon és Köleséri Sámuelen át Hugo Grotiusig.⁶ A kötet egy az

⁴ Restás észrevételeit felhasználva ezt részletesebben vizsgálja Molnár Dávid e kötetben lévő tanulmányában: SZIGETI MOLNÁR DÁVID, „Piros fonal a háromszéki unitárius prédikációirodalom megsárgult szövetén: A *Bánkódó lélek nyögési* és egy korpusz összeállítása”, in *A prédikáció rétegei...*, 21–74.

⁵ Rácz a kötet összeállítójaként pedig Gálfalvi Pált jelölte meg. Bár valóban lelkészként Bölönben tartózkodott a kötet összeállításának idején, a kódexet nem tudjuk egyértelműen a nevéhez kötni. Rácz Norbert Zsolt, „A racionális teológia és az unitáriusok (Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető karteziánus elemekre)”, *Kellék* 32 (2007): 127–142 (a kötetről részletesebben: 136–139). A szerzőség kérdéséről Rácz a következőket mondja (136): „A negyedréti bőrkötéses kódex szerzőjéről majdnem semmit sem tudunk, annyi azonban kiderül a prédikációkból, hogy a Bölöni unitárius hívek előtt hangzottak el, valamikor 1696–1700 körül. Ebben az időben Bölönben Gálfalvi Pál volt a lelkész. Bár egyértelműen nem állítható, hogy a beszédeknek ő a szerzője, azért a fentebbi érvek alapján a dolgozat további részében szerzőként fogok rá hivatkozni.”

⁶ Ezekből jó néhányat Restás Attila részletes elemzésében már ismertetett: RESTÁS, „Inter idiotas et rusticanos...”, 189–203.

olvasóhoz címzett latin nyelvű ajánlással kezdődik, mely 1696 júliusára van datálva, emellett a kötetben további évszámokat találunk erre vagy a következő (néha megelőző) évekre vonatkozóan, a lejegyzésekkel kapcsolatban 1678-tól 1703-ig, a használatnál, a beszédek további előadásával kapcsolatban egészen a 18. század első harmadáig. Ezek, valamint a beszédek tematikája, sorrendje és a különböző kezek alapján az is bizonyosnak tűnik, hogy a kötet maga utólagosan lett összeállítva, az ívfüzeteket utólag kötötték egybe. Az ajánlás dátuma alapján talán felvethetjük, hogy nem lehetett véletlen a kötet összeállítása, és épp az ádamosi zsinat egyik végzése inspirálhatta a bölöni papot a kötet elkészítésére. 1695-ben ugyanis a zsinati határozatok között szerepel, hogy minden unitárius prédikátornak kötelessége egy „illendő könyvet” összeállítani, és abba minden héten egy prédikációt beírnia, valamint azt elpredikálnia. A következő zsinatra pedig ennek bemutatásával tartozik.⁷ Sajnos további adatunk nincs arról, hogy a bemutatás és a vizsgálat valóban megtörtént-e, de emellett is sokatmondó, hogy a korszakból több szerkesztett beszédgyűjteményt is ismerünk, melyek megegyeznek abban, hogy vegyes anyagot tartalmaznak, általában korábbi beszédek is szerepelnek bennük, valamint sok esetben igazolni tudjuk, hogy a beszédek egy része vagy egésze jobb esetben unitárius, más esetekben református és katolikus kötetekből való átvétel vagy kompiláció. Ehhez a kötethez hasonlóan e kódexek jellemzője, hogy mind ünnepekre való beszédek, mind alkalmi prédikációk szerepelnek

⁷ A zsinati határozatot idézi: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kieg. (I–III/1:) BALÁZS Mihály, kiad. (I–III/1:) HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR (B.) Lehel, ill. (II:) ELEKES Tibor, 3 köt., *Az Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház (Kolozsvári) Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–4/3/1.* (Kolozsvár, Budapest: Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Országos Széchényi Könyvtár, 2005–2018), 2:557. A rendelettel és következményeivel kapcsolatban lásd még: TÚRI Tamás, „Az unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet”, in *Kultúrjav: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasonlítva*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, Arianna Könyvek 9, 197–214 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 197; LOVAS Borbála, „Rejtőzködő prédikációk: Feldolgozatlan unitárius kódexek és kiadásuk”, *Keresztény Magvető* 129, 2. sz. (2023): 121–140, 127.

bennük, a szövegek között pedig imákat, a prédikálást segítő szöveggyűjtéseket, valamint a praktikus egyházi gyakorlatban használatos szövegeket találunk.

Geleji Katona Istvántól a lelki tanítóig

A kötetet végiglapozva prédikációinak katalogizálása során az is világossá vált, hogy egyrészt újabb érveket tudunk hozni amellett, hogy mind a kötet összeállítója, mind a szövegek lejegyzője unitárius volt, másrészt az unitárius prédikációk hagyományozódásának történetét is gazdagítani tudjuk. Jelen tanulmányban ezzel kapcsolatban nagy vonalakban a kötet tartalmát, valamint bővebb példaanyaggal hat prédikációt és azok forrását kívánom bemutatni.

Az ajánlást egy Geleji Katona Istvántól származó átvétel követi: a kötet összeállítója az 1638-ban megjelent *Praeconium Evangelicum* előszavából idéz egy részletet, melyben az egyszerű és a tanultabb hallgatóság előtt való prédikálás nehézségeiről értekezik Geleji.⁸ Ezt a részletet figyelembe véve lássuk, milyen beszédek szerepelnek még a kódexben. A nyitó beszéd csonkán maradt fenn, ám a szövegből kikövetkeztethető, hogy textusa a Róm 2,7 volt, a gondolatmenet pedig a textushoz igazodva a helyes életről, valamint az evilági bűnökről és azok túlvilági büntetéséről szól. A beszédet hálaadás és könyörgés zárja. A kötet egy bejegyzéssel folytatódik, mely nyárra való prédikációkat ígér az olvasónak,⁹ ám az ezt követő, dátum szerint is kevert beszédek tematikailag sem követik az évkört. Emellett a beszédeket könyörgések, excerpták, szövegbetétek, latin nyelvű kivonatok szakítják meg. A prédikációk erősen szerkesztettek, és nem egy kéz lejegyzésében készültek. A kötet beszédei sok esetben az előadás kapcsán datálva vannak, valamint a kódex összeállítója és későbbi használói megnevezik az ünnepet, illetve az alkalmat, amikor az egyes beszédek elhangzottak. Ezek a néha a cím részeként, néha utólagos betoldásként sze-

⁸ RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 189.

⁹ Ms. R. 1214, f. 4r: „Nyárra való prédikációk következnek, mellyeket az alkalmatosságok szerint írogattam Bölönben.”

replő jegyzetek ritkaságszámba menően gazdag információval szolgálnak arról, hogy a kötet összeállítói, használói a gyakorlatban hogyan, hol és mikor használták fel a lejegyzett szövegeket. A nyárra való prédikációkat említő címet egy a 2Móz 16,4-en alapuló aratási beszéd követi („Aratás kezdetin”), melyet a prédikátor Bölönben 1696. július 29-én mondott el. Ne feledjük, a kódex olvasónak szánt ajánlása alatt szintén ez a dátum szerepel: 1696. július. Vagyis ha a kötet ajánlása annak összeállítása közben vagy után született, e beszéd az összeállítás idejéből származik. Egy rövid részletét Restás Attila is idézi az antik auktorok hivatkozása kapcsán.¹⁰ A beszéd végigveszi, hogyan jelent meg Isten az ószövetségi prófétáknak, és hogyan segítette őket, táplálva őket minden körülmény között. Az egyes magyarázó szakaszok sűrűn említenek a korban is használatos szólásokat, kiegészítve ezeket bibliai és antik idézetekkel. Egy levéllel a kenyér fontosságát kifejtő szakasz után a prédikátor aktualizálja is a témát, mikor így szól: „De ma vallyon mint élnek, vagy mint élének a magyarok? Úgy, mint a próféta mondja, Esa. 22. [Ézs 22,12–13]: *Mikor a Seregeknek Ura, Istene hína titöket* etc.”¹¹ A csak jelzésként említett bibliai idézet ismert szakasza arról szól, hogy Isten hívása ellenére népe csak falja a húst és issza a bort. Ehhez sorközi kiegészítésként 1701-ben még hozzáteszi a kódex használója: „Így leszen mast is, az Isten bö gabonát ad, 1701, de meglásd, hogy torbézolásra fogják sokon magokot [...]”.¹² A 9r-n a prédikáció szövege, visszatérve a magyarok sorsára, így folytatódik: „Mennyből tartatá, mint Dánielt, más országból küldvén neki a prebendát. Így tartott Isten ekkédig mind országunkban más tartományokból, az hol bővebben poroncsolta volt áldását, mind pedig más országból is (úgy mint Oláhországból) tarta Isten, hogy még eddig éhhe halni nem jutottunk.”¹³ Az ezután következő hosszabb szakaszt azonban, mely konkrétan az 1696-os bölöni állapotokra vonatkozott, az 1701-ben jegyzeteket készítő kéz áthúzta. A kihúzott szakasz a kötetben lévő egyéb, katonai eseményekre vonatkozó beszédekkel ellentétben konkrétan is beszél a korabeli helyzetről:

¹⁰ RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 192.

¹¹ Ms. R. 1214, f. 7v.

¹² Uo.

¹³ Uo., f. 9r.

„Valóban megmutatá a Felséges Isten rajtunk mennyei áldását. 1. Mert az hírek úgy folynak vala, hogy a pogány füvet sem vár, addig ránk jő, de [...] Isten híre nélkül nem jöhet el. 2. Jégessőtől, árvizektől, mennykövektől oltalmazza, holott mennyi kárt tett ez 1696. esztendőben szerént-szerzte a jégesső, árvíz, mennykő, krónikában írhatják, ezektől eddig oltalmazott Isten. 3. Már megérlelte nagyobbára gabonáinkat, úgyhogy már csak aratás héja, és azt prédikáltatja lelki-testi örömünkre: *Íme, én adok kenyeret* etc.”¹⁴

Az aratáshoz kapcsolódó prédikációt egy láthatóan régebbi füzetrészen eltérő kézírással egy a Jel 14,11-et, valamint egy a Mt 9,11–13-at textusul választó beszéd követi, utóbbi végén csonka. Ezután egy a prédikációk után való imádságokat, könyörgéseket, fogadalmakat összegyűjtő füzet következik, melynek szövegét a használat során többször átszerkesztették, kihúzások, betoldások, átírások jellemzik a szakaszt.¹⁵ Ezeket egy a Zsolt 56,9-re támaszkodó könyörgés követi, mely „Magyarország egy részének levágattatása” alkalmából került elmondásra. A kétoldalas szöveg közepe a kódexben többször felbukkanó elhalványult tintával van írva, ám eleje és vége jól olvasható. Ez a szövegrész előrevetíti a kötet egyes részeinek tematikáját, kapcsolódva százötven év aktív szöveghagyományához a magyar sors és történelem kérdéseit boncolgatva:

„Te vagy, Uram, az igazaknak erős tornya, hozzád mennek és megtartatnak. Íme, mű is ez orcán keressük a te kegyes orcádott, mert az nyomorúságnak árvizei műreánk fordultak,

¹⁴ Uo.

¹⁵ A könyörgések megnevezése (Uo., f. 21r–32v): „Imádságok prédikáció után” (Ó, Isteneknek Istene, Uraknak Ura...); „Más. Prédikáció után” (Örök, mindenható, felséges Úristen, mennynek, földnek, tengernek teremője...); „Votum finita concione” (Végzetlen kegyelemnek és bő irgalmasságnak Istene...); „Prédikáció után, bűnbocsánatért, Újhold innepén, délben” (Mindenható, boldog, sokáig tűrő szent és sok könyörületeségű Úristen...); „Más, közönséges” (Örök, mindenható, felséges Úristen, Uraknak Ura, Királyoknak Királya...); „Betegért” (Oh, életnek, halálnak Ura, dücsőséges, rettegéssel imádandó Isten...).

országunk pusztaságra jut, városink tűzzel megégettettek, örökségink szállottak az idegenekre. Árvák lettünk, Atya nélkül, és a mi atyáink ollyaténok, mint az özvegyek, melyért mindenek uralkodnak műrajtunk, háborúságot szenvedünk, fáradozunk, és nincsen nyugodalmunk. [...] Támassz azért, Úristen, működöttünk olyan Józsuékot, kik a magyar vérnek porban csorgásán ruhájokat megszaggatják az ország véneivel, s földre leboruljanak teelőtted, úgy sírjanak.”¹⁶

A következő, az 1Tim 1,9-et textusul választó beszéd egy része az elhalványult tinta miatt szinte olvashatatlan. A prédikáció azonban témánk szempontjából azért is érdekes, mert már itt megjelenik az a különleges kihagyásos szerkesztési elv, mely sok a kötetbe másolt beszédre jellemző. Feltételezhetően a másolt szöveget a bölöni prédikátor csak részben jegyezte le, úgy érezve, hogy egyes szakaszaira nincs szüksége, esetleg ezeket saját jegyzetekkel tervezte később feltöltheti. A következő, rövidebb, Lk. 24,29-re épülő prédikáció címe *Tempore calamitoso*, és egy bejegyzés szerint 1699. november 8-án hangzott el. A kurtán-furcsán befejezett beszéd utolsó bekezdései a korszak sokat használt zsidó–magyar párhuzamát visszahangozza: „Beestveledék édes nemzetünknek békessége, mert olly békessége vala, hogy míg békességgel nyugszik vala az ő honjában, házaiban az ő fügefája alatt, de eltávozott e’ mütöüllünk, mert rab az magyar, Izrael háziszolga, préda lett. Beestveledék híre, neve, mert már a nemzetségnek pora. Be eklézsiaíanknak, lelki szabadságunknak fényes napja.”¹⁷ Egy héttel később, november 15-én hangzott el a következő beszéd (textusa 1Pt 4,17), mely az isteni ítéletről szól. A beszéd végén Jonas Schlichting 1665-ben a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* sorozatban megjelent *Commentaria posthuma, in plerosque Novi Testamenti libros*¹⁸ című munkájából

¹⁶ Uo., f. 33r–v.

¹⁷ Uo., f. 42r.

¹⁸ Jonas SLICHTING, *Commentaria posthuma, in plerosque Novi Testamenti libros. Cuncta hactenus inedita. In duos tomos distincta*, Bibliotheca Fratrum Polonorum (Irenopoli [Amsterdam]: Sumptibus Irenici Philalethii, post annum Domini 1656). [Az idézett szakasz az *Index Rerum Memorabilium* fejezetben a *Judicium mundi* szócikk alatt szerepel.]

emel át egy rövid szakaszt latinul. Ezután egy betegért szóló könyörgés után egy beszédpár következik (textusa: 1Kor 3,16), az első, feltételezhetően délelőtti elhangzó darabot egy délutáni prédikációként megnevezett újabb darab, inkább beszédvázlat követi. A következő, összesen kétlapos prédikációvázlat a Jelenések könyve 13,1-et választja textusul. Ezután a rendezetteb füzetek sorából következik egy újabb, és bár a lejegyző javítja a kiválasztott textust Lk 2,29-30-ról Róm 12,2-re, a címben megjelöli, hogy újesztendő utáni héten mondta el a beszédet. Ez már felütésében jól illeszkedik a kor megszokott tematikájához, onnan kezdve történetét, mikor Isten kihozta a zsidó nemzetséget Egyiptomból. A tisztán kezdődő, majd széteső és erősen szerkesztett szöveg fő témája a bűnök típusainak felsorolása, és a biztatás, vagy inkább figyelmeztetés, hogy az új esztendővel mindenkinek meg kell újulnia, levetkőzve addigi bűneit. Az ezt követő „Déllesti” prédikáció ugyanezt a gondolatmenetet folytatja, kitérve immár az új teremtésre, az újjólag való születésre, az új életre, az új emberre. Az öregedéssel és a megújulással kapcsolatban érdekes példasort hoz, melynek eddig forrását nem találtam.

„A kégyó felől az íratik, hogy mikor megvénhedik az ő bőrének erőssége miá, nem járhat könnyen, hanem 40 napig szomjúhoztatja magát, megszárad és ezután szoros lyukban bújik, és az ő régi bőrit levonja. Erre az okosságra int Krisztus Urunk, Matth. 5.[!] [Mt 10,16]: *Estote prudentes sicut serpentes; Legyetek okosok, mint a kígyók, és szilígyek, mint a galambok.* [...]. A saskeselyű felől, hogy mikor végül, úgy megnő az orra, hogy nem ehetik, hanem az kősziklához veri, úgy újul meg. Erről énekli Dávid [Zsolt 103,5]: *Ki megújítja a te vénségedet, mint keselyűnek...* Az szarvas felől, mikor megvénül, megnehezedik az szarva és a szőre, kégyókot szí fel az orrán, és ennek mérgétől nekihevülten felette szomjúhozik az kútfőre, és mindaddig megyen, míg kútfőre talál, felette sokat iszik, így hánnya el az szarvát és szőrit.”¹⁹

¹⁹ Ms. R. 1214, f. 60v–61r.

A gondolatmenet irodalmi példákkal, így Ovidius szavaival, majd a filozófusok gondolataival záródik, és a beszéd végén a prédikátor visszatér a megújulás és az Istenben való hit fontosságára. Feltehetőleg a papír kihasználása céljából ezután egy temetéshez kapcsolódó praktikus szöveget találunk, majd egymás követő oldalakon erősen szerkesztett beszéd-töredékek részletei sorjáznak különböző kezektől. Tisztább az az 1699. augusztus 23-án Bülönben elmondott beszéd, mely a papi búzábernek bekéréséről szól, textusa 1Kor 9,13–14. A korszakban számos kötetben felbukkanó, a közösségek számára mindennapinak számító probléma fejtegetése közben a lapok közé bevarrt cetlin emellett olyan könyörgéseket találunk, melyekben a prédikátor kéri Istent, hogy adja, hogy hivatalában megelégedjen sorsával, elégedjen meg a kapottakkal, és ne nyújtsa ki a kezét tilalmas dolgokra, hanem bízhasson abban, hogy az Úr ismeri az ő szükségleteit, és segít a helyes cselekvésben. Emellett a beszédben több helyen találunk a katolikusok elleni kiszólásokat, például az apostolok nőtlenségével kapcsolatban, ahol gyanakodhatunk, hogy valamilyen átvétellel is számolhatunk, hiszen rövid fejtegetést követően görög és latin nyelvű szómagyarázatok után bizonyítja a prédikátor, hogy a 17. század papjai nemcsak maguk élhetnek az eklészia jövedelméből, de családjukat, így feleségüket és gyermekeiket is eltarthatják belőle. A következő beszéd Jak 3,5-öt választja textusul, és bár a lejegyzés korából nem találunk külön dátumot hozzá, a textus körüli jegyzetekből látszik, hogy valaki a 18. század elején, így 1722-ben, 1724-ben és 1734-ben is előadta a szegényekről való isteni gondviseléssel foglalkozó prédikációt. Feltehetőleg a hallgatóság tűréshatárát és szükségleteit figyelembe véve a szöveg több szerkesztési, finomítási folyamaton esett át. Itt csak két példát emelnék ki, mely jól mutatja a kötetben általános szerkesztési stratégiákat.

Az első esetben a *Doctrina* alcím alá a következőket írja a beszéd összeállítója: „Az Isten az új szövetségben nem testi gazdagságot, hanem lelkit ígér.”²⁰ Ezt végül kihúzza, és alá a következő, átfogalmazott változat kerül: „Az Isten az Újtestamentumnak idejében nem külső gazdagsággal, hanem a Jézus Krisztusban való hittel gazdagítja meg az ő szegényeit,

²⁰ Uo., f. 8or.

mert az Isten külső gondviselése belső gondviseléssé változott.”²¹ Ez a fajta bővítés és lágyítás elveszi az első változat szövegének élet, és fókuszáltan koncentrál a krisztusi gondviselésre és annak földi javakban kifejezhetetlen értékére. Két lappal később pedig a következő hosszú bekezdést húzza át több vonással a beszéd lejegyzője: „Mit zúgolódsz hát, anyámfia, hogy nincs békesség? Csak a lelkednek legyen elég az! Mit zúgolódsz, hogy szegény vagy? Csak az lelkednek prédikáltassa Isten az ő drága evangéliumát, elég az! Bizony, akkor léssz te szegény, mikor az Isten nem kezdi az ő evangéliumát prédikáltatni, akkor vonja az Isten az ő gondviselését. Példa az Isten frigyládája, amelly az isteni gondviselésnek bizonyos jele vala. Így az evangélium megpredikáltatik, tudd meg, hogy fenn néz az isteni gondviselés.”²² A feltételezhetően a hallgatóság számára érzékeny téma, az életvitel színvonala, vagyis a szegénység kérdésének elhagyásával így írja át a kihúzott szakaszt: „Mit zúgolódsz hát, atyámfia, hogy nincs békesség? Ne ez világon keresd azt. [...] Hanem keresd a lelkedben.”²³ Ezután a szegénység kérdését újra megemlíti, ám itt már a lelki gazdagságra s mértékletességre fókuszál. Mivel a javítások folyószövegbe kerültek bele, láthatóan a beszéd lejegyzése közben eszközölt a prédikátor változtatásokat. Ezek a részletek a stiláris szerkesztés mellett sok mindent elárulhatnak a bölöni hallgatóságról is.

A következő, szintén vázlatos és szerkesztett beszéd a hit fontosságáról és lényegéről szól, textusa Ef 3,17. Ezt a gondolatmenetet egészíti ki az ezt követő prédikáció (textusa 1Kor 1,22–23), melyet a lapszéli jegyzetek szerint 1698. február 9-én és 1722. november 9-én is elpredikáltak. A szerkesztés során ebből a beszédből is kikerült az istentelenek és az együgyű prédikátorok elleni kirohanás, ezzel szemben benne maradt a Platónra és Arisztotelészre való hivatkozás, valamint egy hosszú katolikus- és Szentháromság-ellenes gondolatmenet. Az érvelést kiegészíti a következő prédikáció is, mely ugyanezt a textust magyarázza, és szövegében utal is „az elmúlt vasárnapi tanítás”-ra.²⁴ Az ebben a beszédben pontokra szedett ar-

²¹ Uo.

²² Uo., f. 81r.

²³ Uo., f. 81v.

²⁴ Uo., f. 89v.

gumentáció egyes részeinek címét emellett nemcsak vonallal jelölte meg, de figyelemfelhívó/díszítő ábrákkal is ellátta a lejegyző, a zsidók és görögök megbotránkozásának magyarázatát a bibliai idézetek mellett pedig kiegészítette Tacitusra és Ciceróra való hivatkozásokkal. A beszéd végén egyrészt a görögök és zsidók említését megtoldotta a korabeli viszonyokra való utalásokkal, majd a beszéd tanulságaként hozzátette, hogy minden gyülekezetnek magába kell néznie, és nem a világi haszonnal, hanem a lelki tanítással kell törődnie, a haszon reményében pedig nem szabad az igaz vallásról lemondania: „Jó szívvel tartanók a lelki tanító pásztort, jó szívvel gyakorlanók az Isten házát, csak látnók külső, világi hasznait. De hogy ilyen világi hasznat nem látnók, ez az oka, hogy egy küs haszonért, becsülletért hűtit, vallását, Krisztussát, evangéliumát, papját mindjárt elcseréli. Ez az oka, hogy ha Isten megvonja külső áldását, mindjárt ő is meghűl a kegyesség gyakorlásában. Ez az oka, hogy kész mindjárt felhadni az Istennek házát.”²⁵ A következő beszéd (textusa: 1Móz 22,1–15) a jegyzetek szerint 1697. május 5-én, valamint 1723-ban hangzott el. Az erősen szerkesztett szöveg a vége felé vázlatossá válik, a leírtakat a füzet lapjai közé fűzött jegyzetlapok egészítik ki, emellett a szövegbe egy későbbi kéz is több helyen beleírt, belevált. A textust tovább magyarázó következő beszéd címe: „Textus pomeridianus”,²⁶ szintén erősen szerkesztett szöveg, későbbi margójegyzetekkel és latin nyelvű szövegmagyarázatokkal kiegészítve.

A penitenciától Bozza mezejéig

A Zsolt 41,5-re épülő bűnbánati témájú prédikáció fölé a másoló kéz a következőket jegyzi be: „Penitenciát tartó személynek alkotmatossággal, 1697.”²⁷ A bűn és véték mibenlétének kifejtése közben e beszédben a prédikátor rátér az emberi és isteni törvények megszegésének kérdésére is, és a következőket mondja, szavait a hallgatóságának címezve: „Tenedek.

²⁵ Uo., f. 92v.

²⁶ Uo., f. 104r.

²⁷ Uo., f. 108r.

Valamikor az ember ember ellen vétkezik, általhágván az emberek poroncsolatját, tulajdonképpen szólván akkor az ember nem vétkezik, hanem csak injuriat bosszúságra cselekeszik, hogy meg nem becsülte tervényét, feladott rajta. De mikor az Isten törvényét általhágjuk, akkor vétkezünk. Ezt mondja Dávid [Zsolt 41,5]: *Vétkeztem teneked.*²⁸ A soron következő beszéd (textusa 1Móz 22,3–9) az állhatatosság és a bűnben, vétekben való visszaesés kérdését tárgyalja. Az istenfélő ember feladatainak leírásakor színes példasorral támasztja alá az elmondottakat, majd gondolatmenetébe belefűzi a korábban elmondott prédikáció témáját is:

„NB. Az istenfélő emberek mindenkor szent dolgokban szokták magokat foglalni.

1. Mert elfogy a jó az emberben, ha nem gyakorolja az ember, mert ez nem olyan, mint az ládabeli pénz, amellyel nem fogy, amíg ott áll, de a lelki jó, ha ember nem gyakorolja, elfogy. Miért ítélte Urunk amaz haszontalan szolgát pokolra, Matth. 25. 14. [Mt 25,24], nem azért, hogy eltékozlotta a talentumot, hanem hogy nem kereskedett vélle, nem öregbítette. Mert olyan a mi jámborságunk.

Mint a tűz, kialuszik, ha fát nem raknak rája. Mint az erős ember, elszakatkozik [a. m. kimerül], ha enni nem adnak. Mint a virágoskert, meggyomosodik, ha nem gyomlálják. Példa: Dávid megszűnék a jónak gyakorlásától, úgy esék paráznságban, refer ex concione matutina.”²⁹

Az idézet végén a prédikátor a kötetben megelőző, penitenciatartásról szóló prédikációt jelöli meg felhasználható bővítésképp, és Dávid „cégéres” vétkei között sorolja fel a gyilkosságot, kevélységet, valamint a paráznaságot.³⁰ Ez azt is világossá teszi, hogy a két prédikáció egy napon, reggel és délután hangzott el. Mind ebben a részletben, mind a későbbi példákban látjuk, hogy a kötet összeállítója a kötetben lévő, vagy más gyűjtemé-

²⁸ Uo., f. IIIr.

²⁹ Uo., f. II4r.

³⁰ Uo., f. IIIr.

nyekben rendelkezésére álló beszédekre való utalásokat illeszt a lejegyzett beszédsszövegekbe, és a kereszthivatkozások rendszerével saját gyakorlata számára jelöli meg a hivatkozható, ismételhető, betoldható, példaként summázható vagy felhasználható szakaszokat, beszédeket. Bár ennek a prédikációnak a szövegében nem látunk jelentős mennyiségű szerkesztést, a vége felé a lejegyzés szakadozottá válik, nagy kihagyások jellemzik. Utána egy különálló, papírjában használtabbnak tűnő füzet következik (116r–123v), mely egy valamikor teljesebb gyűjteményből átkerült latin nyelvű beszédvázlatok csokrát tartalmazza, és minden egyes textusa Jób könyvéből való: XIV. beszéd (Jób 14,5), XV. beszéd (Jób 16,22–23), XVI. beszéd (Jób 19,25), XVII. beszéd (Jób 30,23). A 124r-től folytatódik a kódex magyar nyelvű része egy szeptember 11-re datált, a Péld 28,13-on alapuló prédikációval, ismét a bűnbánatot választva témának, előhozva a korábbi beszédekből már ismert példaanyag egy részét, valamint felsorolva a bűnbánat és megtérés grádusait. Ezek után pedig rátér a prédikátor feladatainak és kötelességeinek taglására, valójában a közösség vétkeit középpontba állítva:

„Argumentum. Ha így vagyon e dolog, vétkeznek a lelki tanítottok, mikor az községnek vétkeket fedezgetik, holott megparancsoltatott, Esa. 58. [Ézs 58,1]: *Kiáltst teljes torokkal, meg ne szűnjél, mint a trombita, emeld fel a te szódót, és mondd meg az én népemnek az ő bűnöket, és az Jákob házának az ő hamisságokat.* 2. Tim. 4. [2Tim 4,2]: *Prédikáljad az igét, rajta légy mind alkotmatos, mind alkotmatlan üdöben, fedj, dorgálj, intsed az hallgatókat.*

Mikor fedezgeti a tanított a község vétkét?

1. Mikor a lelki tanított csak közönségesen prédikál, a népre nem alkotmatztatja tanítását. Nem így cselekedék Náthán Dáviddal.

2. Mikor a tanított a népre hagyá, szabja magára, ha kell, tanítását, mellyet a nép nem cselekszik, mit <Náthán> Dávid a Náthán prédikációját csak elgondolja, véle valakire.

3. Mikor a dolgot, amint van, ki nem mondja, hanem simulálja, vagy félelemért, vagy haszonért etc.

Nem jó dolog, ha amelly lelki tanító pásztor a vétkek ellen nem áll, holott ezért állította Isten őtet az emberfinak[!]. Ezech III. [Ez 3,17]: *Embernek fia, őrállóul álltalak én tégedet Izrael házának, haldd meg azért én szómat, és ints meg őket az én nevében.* Mellyet ha nem cselekesznek, néma ebeknek neveztetnek. Esa. 56. [Ézs 56,9]: *Mezőnek minden vadai, jöjjetek elé, hogy az etc.* 2. Az hallgatókot, akik úgy fedezgetik vétkeket, hogy haragusznak Istenre, a lelki tanító prédikál ellenek is. Hasonlók legyünk Harpagushoz, aki Astiages király parancsolatjából a maga gyermekének húsát eszi vala. Kérheted te is velem: *Mihi vero placet, quicquid Rex facit.* Így hízelkedjünk-e veszedelmünkre?

Kövessük-e a Dionysius tyrannus hízelkedő szolgálait, aki mikor pökik vala, felnyalják vala az szolgálai. Atyafiak, akik hogy kedvesek legyenek, nem mernek prédikállani.

Prédikállottam volt az elmúlt vasárnap, fedezgettétek-e, úgy hallám, vétkeiteket, haragudtatok-e érette?

Eladjuk-e hát kedveskedésért elsőszülöttünknek dücsöségét? Megöljük-e szántsándékkal a lelket egy marék árpáért, egy darab kenyérért? Pénzzel vegyünk-e Szentlelket az Simon mágustól? A jót rossznak, a rosszat jónak mutatjuk-e?”³¹

A beszéd további példák felvonultatása után a bűnök felsorolásával zárul. Ezt a zárlatot később illesztette hozzá a másoló kéz a prédikációhoz: „Nincsen gonoszabb nyavalya az bűnnél. Az emberek gonosznak tartják: 1. az szegénységet; 2. az fájdalmat; 3. az gyalázatot; 4. az szolgálatot; 5. nyavalyát; 6. kárvallást; 7. az halált.”³²

A következő oldalon egy délutáni igehirdetésre szánt két lapos szerkesztett, befejezetlen beszédvázlat („Textus pomeridianus, Matth. 7. 21.”)

³¹ Uo., f. 128r. A Hérodotosztól származó, Erasmusnál és Melanchthonnál is felbukkanó példa a korszak vallásos irodalmában gyakran megjelenik. A prédikáció szempontjából pontos forrását nem találtam. A történetet felvette katalógusába: DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Folklor archívum 19 (Budapest: MTA Néprajzi Kut. Int., 1992), 122 (Nr. 200).

³² Ms. R. 1214, f. 129r.

szerepel. Ezt egy gondosabban másolt beszéd követi, mely textusul az Ézs 33,1-et választja. Erre később még visszatérek. A kódex következő füzeté láthatóan hiányos beszéddel kezdődik, majd egy „Déllestei” prédikációval folytatódik (textusa: Mt 5,4). A beszéd lapjain újra feltűnnek az aktív szerkesztések nyomai, a lapok közé jegyzetlapok kerültek, a szöveg nemcsak áthúzott és átírt, valamint kidolgozatlanul hagyott részeket tartalmaz, de viszonylag sok margináliát is. A prédikáció a hívő, Istenhez imádkozó, és ellenpontként az Istentől eltávolodó, világi javakban boldogságot kereső és világi mulatságokkal élő emberekről szól. A beszéd argumentumában előkerül a 16. és 17. századi reformáció kedvelt témája, a tánc kérdése is. Ezt mondja itt a prédikátor, aktualizálva is tanítását: „Argumentum. Boldogtalanok hát az én hallgatóim, mert ők ma, vasárnap nem sírnának, táncolának, Istent bosszontanák, amelyért nem ígéri neki Isten a vigasztalást. A tánc mely fertelmes véték legyen, 1. Dávidot bolondnak monda a felesége; 2. Krisztus, evangélium meg nem engedi. A mai evangélium erről szólott. [...] 3. Ezt az ország is megtiltotta. Városok magok is, Brassó, elhatta vasárnap.”³³ Ezt követi a beszéd zárása a 142r-n, egy sajnos a lapszéleken sérült, vasárnapi mulatozás, „lakodalom” alkalmával kérdés-felelet formában megírt formula, melyben a pap a fiatalokat és a templomkerülőket arról próbálja meggyőzni, hogy ne bosszantsák Istent a viselkedésükkel, hogy hallgassák meg a prédikációt, és hogy a lelki dolgokat előbbre tartsák a testi dolgoknál.

A 142. levél versóján kezdődik az a Restás Attila által is említett beszéd,³⁴ mely a Bozza mezején időző német katonák tartózkodása alatt íródott 1697. július 21-én, textusa JSir 3,26.³⁵ A várakozás kapcsán, Jeremiás szavait magyarázva, a prédikátor megjegyzi, hogy várakozni szokott a várvirrasztó, vagyis az éjjeliőr, a beteg, valamint azok, „akiket az ellenség megnyomorít, rabságba viszen”.³⁶ Ehhez a margón a következőket fűzi:

³³ Ms. R. 1214, f. 141v.

³⁴ RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 202.

³⁵ Ms. R. 1214, f. 142v–147v.

³⁶ Az adott szakaszokkal kapcsolatban Restás Attila megjegyzi, hogy a kötet elején lévő imádsághoz hasonlóan Jeremiás siralmait idézve a prédikátor Medgyesi Pál munkájának részeit építi be szövegébe: MEDGYESI Pál, *Joseph romlása* (Sárospatak: Rosnyai János,

„A magyar a példa...”³⁷ A nyavalya, a keserűség, a félelem és a „nyomorúságban sokáig való létel” kapcsán, melyeket nehezen tűr az ember békével, ószövetségi példák sorát vonultatja fel, kapcsolódva itt újra a 16–17. századi prédikációs irodalomban minden felekezet által használt zsidó–magyar párhuzam toposzához. Bár a beszédben nincsen kifejezetten a hívek aktuális helyzetére vonatkozó kiszólás, megjegyzés, a szöveg beszédesen hozza a korabeli példák sorát.

A halotti prédikációktól a Miatyánkig

A következő oldalakon, egy egész ívfüzetet elfoglalva *Libellus continens conciones funebris* címmel egy más kéz által, feltételezhetően más időszakban másolt latin nyelvű temetési beszédsor található a következő textusokkal: 1Móz 2,16–17, 1Móz 3,19, 1Móz 5,22.³⁸ Ezután újabb magyar beszéd következik a Péld 23,26 alapján. A szöveg kompilált, és bár több részletének eredete nem megfejtett, kifejezetten érdekes gondolatmeneten keresztül vezetí végig az olvasót azokon a forrásokon, melyből Isten meg akarja ismertetni magát az emberekkel. Elsőként ezek közül a „Természetnek könyvé”-t (*Liber naturae*) említi, majd a „Kegyelemnek könyvé”-t (*Liber gratiae*), végül a „Dücsőségnek könyvé”-t (*Liber gloriae*). Restás Attila több részletet kiemel a beszédből, ezek közül az első két szakasz a beszéd katolikus- és reformátusellenességére ad példát.³⁹ A harmadik szakasz kapcsán, melybe beleolvashatjuk a bölöni prédikátor retorikához való viszonyát, Restás arra is felhívja a figyelmet, hogy a szöveghely jól azonosítható átvétel Verécsi Ferenc Iktári Bethlen Péter fölött elmondott búcsúztatójából.⁴⁰ Itt meg kell jegyeznünk, hogy a szerkesztés során a

1659), RMNy 2871. Lásd: RESTÁS, „Két bölöni unitárius kéziratos prédikációskötet tanulságai...”, 176–177.

³⁷ Ms. R. 1214, f. 143r.

³⁸ Uo., f. 148r–155v.

³⁹ RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 191.

⁴⁰ Uo., 194. A beszéd megjelent: *Temetési pompa, mely az... nehaj gróf iktari Bethlen Peternek [...] meg-hidegedett testének [...] eltakarittatásáig celebráltott* (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1646), RMNy 2160, az idézett hely: 113. A beszéd Restás által is

lemásolt/leírt beszédet a másoló kéz két részre osztotta, és Verécsi Ferenc prédikációjának részletei már a *Concio 2.* címmel ellátott szakaszban szerepelnek. Az is világos, hogy a kompilált szakaszokban általában nem szó szerinti átemeléssel találkozunk, a másoló átfogalmazta forrását, emellett nagy kihagyásokkal dolgozott, és előfordult, hogy a már bemásolt szakaszt is kihúzta munka közben, majd egy későbbi bekezdéssel folytatta a másolást. Láthatóan vázaltszerűen emelte át forrása főbb érveit is. Az alábbi példában a beszéd e második szakaszának elejét mutatom meg. A szakasz bár lényegében teljes egészében Verécsi prédikációjára épül, az utolsó bekezdésekben elfordul forrásától, és csupán egy gondolatot elemez végig, a keresztény hívő szívének kérdését. Elhagyja emellett a szent szakramentumok, keresztség, úrvacsora és egyéb témák tárgyalását, valamint a halotti búcsúztató teljes záró szakaszát is.⁴¹

TEMETÉSI POMPA..., II2–II4.

Deut. 32. v. 20. [5Móz 32,20]

[...] Hogy pedig végére is mehessen ember ennek, és bizonyosan megtudhassa az idvösségét, megtetszik ezekből a fundamentumos okokból.

[1. Ratio]

1. Mert hogy ha annak végére nem mehetnénk, és semmi lött okon meg nem tudhatnók, ha idvezülünk-é, tehát csak hijában kénszerítene bennünket az Isten, csak hijában intene ennyiszer, hogy magunkat megpróbáljuk, ha vagyunk-é a hitben.

Ms. R. 1214, F. 158R–V.

Textus: *Concio ex Prov. 23. 26.* [Péld 23,26];

Concio 2.

[...] Tegyük fel kérdésben: Végére mehet-e ember e világon, hogy ő az Istennek szerelmes fia, és jövődőben üdvözül? Responsio: Végére mehet.

1. Mert egyébaránt hejában kénszeríttene Isten arra, hogy magunkott megpróbálljuk, ha vagyunk-e jó hűtben,

tárgyalt szakaszát említi: KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században, Historia Litteraria 5* (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 157.

⁴¹ Az alább kiemelt rövid példa a tanulmány szerzője által modernizált átiratban tartalmazza a két szöveget. [] jelek közé a kihagyások mellett a marginális szakaszjelzéseket illesztettem, < > jelek között a másoló által kihúzott szakaszok szerepelnek.

Magunkat jól megkésértük, ha lakik-e a Krisztus bennünk,

Annak felette hogy teljesen minden igyekezetünket erre vessük, hogy a mi hivatalunkat és választásunkat megerősítsük.

[...]

[2. Ratio]

Mert ha a mi üdvösségünket ez életben meg nem tudhatjuk a Szentírásból, tehát a szentírásbeli tudomány széles e világon minden külső-belső tudományoknál alábbvaló, bizonytalanb és haszontalanb volna. [...]

[3. Ratio]

De harmadszor, ami legnagyobb, hogy hogy ne lehetnénk a mi idvösségünk felől bizonyosok, holott a mi idvösségünknek authora a felséges, mindenható Isten változhatatlan az ő ígéretiben, úgymint ki valamit mi nekünk ígért, és felőlünk elvégezvén kijelentett, soha meg nem bánja.

Megígérte pedig egynehány számtalanszor, hogy valakik a Krisztusban hisznek, azok el nem vesznek, *Mert úgy szerette Isten e világot, hogy az ő egyetlen egy született fiát adná érte, hogy el ne vesszen, hanem örök életet végyen.* [...]

<2. és magunkott jól megkésértük, ha lakik-e a Krisztus bennünk,

3. és hogy a mi választott hivatalon voltunkot megbizonyítsuk.>

[1.]

2. Mert ha a mi üdvösségünket ez életben meg nem tudhatjuk, az Szentírás minden külső tudományoknál alábbvaló volna.

[...]*

[2.]

Az Isten változhatatlan az ő ígéretiben.

Azt ígérte, hogy valakik a Krisztusban hisznek, el nem vesznek. Azért ha mi hiszünk a Krisztusban, el nem veszünk, mert Joh. III., *Úgy szerette Isten e világot.*

[...]

A 162r-től újabb, viszonylag tiszta beszéd kezdődik 2Kor 5,10 textussal, a 165r-n pedig egy 1697. július 7-re datált, az 1Móz 32,26-on alapuló, szerkesztett prédikáció következik, mely a bűnbánat és könyörgés témáját boncolgatva újra a zsidó–magyar párhuzam témáját állítja előtérbe. A beszéd végén lévő *applicatio* a következő: „Ha volt félelme Jákobnak Ézsautól,

* A Restás Attila által is idézett szakaszt a példából elhagytam.

most nem a lelki Jákobnak, az magyar Izraelnek felelne az Ézsau természetű emberektől.”⁴² Ezt a gondolatmenetet folytatja a következő beszéd is, mely már címében is utal a textuskapcsolásra, végül az 1Móz 32,9-et választja textusul, Jákob könyörgéséről beszélve. A prédikációnak rögtön az első és második lapján a szöveg nagy részét a másoló szerkesztés során kihúzta, később is lendületes szerkesztés nyomai láthatók, így a *doctrina* első kiemelt részét áthúzta, majd más szövegrésszel folytatta a másolást.

A 1751-től 1697. július 14-re datált prédikáció kezdődik Róm 6,8 textussal. A más kéztől származó marginália szerint a Krisztussal való meghalásról, a szabad akarat szerint való halálról, a világi pompának, a világi gazdagságnak, a világi uralkodásnak, a testnek, a bűnnek való meghalásról szóló beszédet 1721. szeptember 7-én is előadták. Ezután következik *De Charitate* címmel 1700-ra datálva az 1Kor 13,1–3-on alapuló beszéd, erre szintén visszatérek még később.

A 1841-től egy az elején hiányos beszédet találunk. A csak részben fennmaradt szöveg egy érdekes példával kezdődik, mely a filozófusok és orvosok véleményét osztja meg hallgatóival az aranyról, idézve Arisztotelészt, Avicennát és Galenust. Ezután a fémek tulajdonságaival összehasonlítva értekezik a szeretet erejéről és tartósságáról. A gondolatmenet második fele a 1861-n kezdődő prédikációban található, majd díszes címmel, de sok szerkesztéssel zárja a sort a beszédfüzér harmadik része, melyet a prédikátor Szent Mihály napján Bülönbén adott elő, szintén 1700-ra datálva. A 1941-től kezdődik az 1Ján 5,3-ra épülő prédikáció, mely az íráskép alapján több ülésben íródott/másolódott, és szintén magán viseli a kötetben jellemző szerkesztéseket, kihúzásokat, jegyzeteket. Ezt követi a 1991-től a Zsolt 77,4-en alapuló prédikáció, a textus felett más kéztől való bejegyzéssel az 1678-as évszám szerepel. A négy levél hosszú beszéd szövegében feltűnő módon nem találunk, csak egészen apró szerkesztési nyomokat. Ezután két levél kiszakadt a kódexből. A laphiány után két csonka beszédet találunk bekötve, mindkettőből csak a *Doctrina* szakasz maradt meg. A második prédikáció ezen eltérő tintával és külön lapokon lévő szövegekből egy a Miatyánk szövegét végigelemző beszéd sor darabja volt, ezt bizonyítja a rögtön utána következő prédikáció is, melynek címe:

⁴² Ms. R. 1214, f. 169v.

„Contio 3tia. Adhuc exordium precationis. *Ki vagy a mennyekben*”.⁴³ A Miatyánk értelmezésére épülő beszédsorok nem egyediek, hosszú hagyományát találjuk ennek a középkortól kezdve mind az európai, mind a magyar prédikációs-kötetekben.⁴⁴ Hogy csak a kora újkorból említsünk példákat, Margitai Péter 1616-ban jelentetett meg külön kötetet a Miatyánkhoz kapcsolódó prédikációmagyarázatokkal.⁴⁵ 1651-ben pedig Komáromi István által írt magyarázat került ki a váradi nyomdából.⁴⁶ A 18. századi anyag kapcsán Maczák Ibolya Stankovátsi Leopold munkáiban mutatott be imádságokat végigelemző prédikációsorozatok, ezek között a Miatyánk is szerepelt.⁴⁷

Az Isten létezéséről és létezésének formájáról szóló beszéd⁴⁸ forrását egyelőre még nem sikerült kideríteni, annak ellenére, hogy szövegében

⁴³ Uo., f. 203v.

⁴⁴ Nem véletlen, hogy a 10. századi egyházi gyakorlattal kapcsolatban Tarnai Andor is megjegyzi: „Prédikálási kötelezettségük abban merült ki, hogy vasárnaponként és a nagyobb ünnepeken a Hitvallást és a Miatyánkot magyarázták híveiknek.” TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 11. A késő középkori hagyománnyal kapcsolatban ugyancsak említi: LÁZS Sándor, *Apácaműveltség magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 148–154. Az imádság kora újkori retorikájáról szóló összefoglaló tanulmány: KNAPP Éva, „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 1. sz. (2019): 3–32; A Miatyánk magyarázataihoz kapcsolódó retorikai hagyomány 16. századi alakulását Bartók István foglalta össze legújabb kötetében: BARTÓK István, *„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Irodalomtudomány és Kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), 388–412.

⁴⁵ MARGITAI LÁNI Péter, *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya, melyet rövid praedikatiókra osztot az Szent Mathenak hatodik és az Szent Lukátsnak tizen egyedik reszeiből* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1616), RMNy 1108.

⁴⁶ KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Mikoron imadkoztok ezt mondgyátok. az az: Az Uri Imadságnak a' szent Lukátsnak és szent Máthénak le-írások szerént valo nyomozása: és tudos embereknek elmélkedésekkel meg-ékesitetett, s' roevíd Praedicatio formákra intéztetett magyarázattya...* (Várad: Szenczi Kertész Ábrahám, 1651), RMNy 2404.

⁴⁷ MACZÁK Ibolya, *Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 23 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019), 110–111.

⁴⁸ Részleteit Tiskfalvi Gergely prédikációival együtt elemezve bemutatja: RÁCZ, „A racionális teológia és az unitáriusok...”, 138–139. Tiskfalvi kódexével a közelmúltban

több szerzőtől, így például Pázmány Pétertől átemelt példák szerepelnek,⁴⁹ egy részletet mégis érdemes itt idézni:

„Voltanak, ma is vadnak olyan emberek, akik tagadják, hogy Isten legyen, ebben az értelemben volt amaz régi Protagoras, és melly istentelenségtől nem távol volt az is, aki azt mondotta Senecében:

*Nullum Pietas nunc numen habet,
nec sunt Superi: regnat mundo
Tristis Erynnis.*

2. Némelyek kétségben hozták, ha vagy-e Isten vagy nincs, ilyen vala Diagoras.

3. Némelyek azt mondták, hogy vagy ugyan Isten, de nem az teremptette az embereket, és ezokáért nincsen is semmi gondviselése rájuk, ilyen bolygatagságban volt elsőben Leucippus, azután Democritus, végezetre Epicurus, és többek, amint Lactantius írja: Valának tovább ezek olyan bolygatagságban, hogy nem az Isten teremptette volna az embert, hanem az aérben amaz apró athomusocskák, amaz apró, levengelő, kettévághatatlan pilhek történet szerint confluáltak, és egyben folytanak, melyből resultált az emberi ábrázat.”⁵⁰

Az atomokról és a korabeli természettudományos elképzelésekről nyilvánvalóan nemcsak ebben a kódexben olvashatunk. Számos szakmunkában és

Hajdu Ildikó foglalkozott és a kutatás során többek között pontosítani tudtuk a prédikátor személyét.

⁴⁹ Lásd a 206r-n lévő példásor egy részletét, melyben a másoló Isten létezését tárgyalva Pázmány *Kalauzának* egyik bekezdését emeli át, a magyarázatba beillesztett más példákhoz hasonlóan a „p. o.” (példának okáért) jelzéssel ellátva a bekezdést. Ez a szakirodalomban többször idézett szakasz, mely egy „vadon erdőben” álló palotáról szól, általában Pázmány művészi stílusa kapcsán kerül megemítésre. Például: KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 2. 1600-tól 1772-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 134.

⁵⁰ Ms. R. 1214, f. 204.

szövegkiadásban fel-felbukkannak ismertebb és kevésbé ismert prédikáció-szerzőinkhez köthetően hasonló részletek. Lukácsy Sándor színes összefoglalóban mutatta be a katolikus anyagban lévő szöveghelyeket,⁵¹ és a téma református szerzőknél való megjelenését mutatja be Sebestyén Ádám is jelen kötetben szereplő tanulmányában Geleji Katolna István műveit elemezve.⁵² Ezek a részletek a beszéd esetében is gyakorlott szerzőről tanúskodnak. Sokatmondó az is, hogy a Mt 6,9–13-on alapuló beszéd sor nem áll meg itt. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatja a következő öt beszéd, melyeknek címe „Déllester Concio. A második részről, azaz hol legyen az Isten in coelo”, „Textus: Szenteltessek meg a te neved”, „De secunda petitione: Jöjjön el a te országod” („déllester” prédikációnak jelölve), „4. petitio: A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma” („déllester” prédikációnak jelölve), valamint „Petitio quinta, v. 12.”, folytatva a példák sorát Platónnal és a korabeli filozófiai gondolatokkal, valamint görög és latin nyelvű idézeteket sorjázó írásmagyarázatokkal. Az utolsó beszéd egy lapján a szöveg megszakad, és láthatóan más írásképpel rendelkező lapokon egy dicséret után egy újabb beszéd harmadik darabja kezd újabb szakaszt, mely Krisztusról mint Isten hatalmáról és bölcsességéről értekezik. A 132r-től folytatódik a Miatyánk-beszéd sor szövege a megszakított prédikáció második felével. Ezután a 136r-n kezdődik a sorozat következő darabja „Déllester” címmel. Bár az eddigi szövegekben is láttunk kihagyásokat, üres laprészeket, ahol a lejegyző szerkesztés céljából helyet hagyott betoldásoknak vagy átfogalmazásoknak, ennek a beszédnek az elején találjuk a már Restás Attila által is említett „Exordium vacat” jelölést.⁵³ A 239r-n pedig a „Sexta petitio” kezdődik, ezúttal már a címben megadva a textust is (Mt 6,13). A sorozat hetedik része nem számozott, de címmel ellátott: „De Clausula orationis Domini-cae v. 13.”.⁵⁴ A beszéd vége kitér arra is, hogy a katolikusok miért vétkeznek azzal, hogy az imádság szövegének végét nem mondják el. Ezután pedig

⁵¹ LUKÁCSY Sándor, „Atomusok”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 1. sz. (1993): 62–68.

⁵² SEBESTYÉN Ádám, „»Mert ahol test vagy, helynek is kell ott lennie«: Természetfilozófiai ismeretek Geleji Katolna István prédikációiban”, in *A prédikáció rétegei...*, 191–210.

⁵³ A kötetben található, a másoló retorikai ismereteire vonatkozó példák közül többet idéz és elemez is a tanulmány: RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 194–195.

⁵⁴ Ms. R. 1214, f. 244r. A cím felett más kézzel való bejegyzés található: „NB. Hic vide Alvearum de Regno Dei, §183.”

Magyarországra vonatkoztatva aktualizálja is a kérdést, így szólván: „Illyen-
képpen ajánlották Máriának Magyarországot is, mert még a pénzre is azt
írták: Patrona Hungariae. Inti ez a magistratusokat, nem övék az ország, a
birodalom, számot vessenek.”⁵⁵ Bár a hetedik rész végén egy üres levelet ta-
lálunk, ami talán arra utal, hogy másolás közben a bölöni prédikátor egyes
szakaszokat nem vett át, így rövidebb lett a beszéd hossza, mint tervezte, a
248r-n megtaláljuk a sorozat 8. darabját is, „De Epilogo orationis Domini-
cae” címmel. Vagyis a prédikációsorozat három első darabja az imádság be-
vezetését tárgyalja, majd következik a hét kérés, végül az imádság lezárása.⁵⁶

Aratástól votumig

A következő beszédek a kötetben található, a közösség életében fontos
alkalmakra írt beszédek sorába tartoznak. A 292r-n kezdődik „Az Achan
lopásáról” (Józsué 7,25) című prédikáció, melyhez a másoló a margón a
következőket fűzi: „Búza proventus be kérésének alkalmatosságával”.⁵⁷ A
végtelenül izgalmas témájú beszéd azonban a 256r-n egy szó közben meg-
szakad. Ezt az aratáshoz kapcsolódó imádságok követik, majd a 298r-től
újabb, ezúttal kéttagú prédikáció, „Pro concione posteriori” címmel, ezeket
követi a 260r-től az időben ide tartozó „Nyárba” megjelöléssel ellátott, „De
4to praecepto: De Sabbatho” című beszéd, majd a 264r-től ennek folytatása
„Pro posteriori concione” címmel,⁵⁸ végezetül pedig a szombat megülésétől

⁵⁵ Uo., f. 246v.

⁵⁶ A prédikációfüzér azért is figyelemre érdemes, mert unitárius kódexekben
ritkán találkozunk a prédikációk közt olyan darabbal, mely az imádságról, az
imádkozásról szólna. Balázs Mihály imádságokkal és imádságoskönyvekkel foglalkozó
tanulmányában például a következőket jegyzi meg: „Jellemzőnek vélhetjük, hogy az
imádkozás fontosságáról és helyes gyakorlatáról az unitárius közegekből egy-egy alkalmi
prédikáció maradt csupán ránk, s természetesen ezek sem a megalkotás gyakorlati
kérdéseivel foglalkoznak, hanem az imádkozás fontosságára vonatkozó teológiai
közhelyeket mondják fel.” BALÁZS Mihály, „Néhány megjegyzés Heltai imádságos
könyvének utóéletéről”, in *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 298–317, 307.

⁵⁷ Említi: RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 201.

⁵⁸ Az unitárius gyűjteményekben is találunk ilyen témájú beszédeket, de míg itt a
prédikátor a 2Móz 20,8–11 alapján prédikál, egy századdal korábban Enyedi György

szóló két prédikáció után a másoló Hugo Grotius egyik munkájának rövid részletét illeszti be, forrását meg is jelöli a bejegyzett szakasz végén.⁵⁹ A latin nyelvű idézetet néhány beszédfragmentum követi, majd a 268r-n kezdődik egy újabb beszéd, textusa Kol 3,16. Szövegére később még visszatérek. A 272r-n újabb beszéd kezdődik, textusa Ézs 5,2, a cím mellett szereplő marginális jegyzet utal arra, hogy 1698. november 14-én Rabutin osztrák tábornokkal háromszáz katona szállt meg a környéken. Bár lapszakadás miatt nem lehetünk biztos Rabutin nevének írásában, feltételezhető a kettőzött b betű használatából, hogy a korszakban szokásos „Rabbá-tón” nevet használta a prédikáció lejegyzője.⁶⁰ A beszédre szintén visszatérek később.

A 279r-n kezdődő beszéd felett az 1699-es évszámot találjuk, textusa 1Ján 3,18 (*Fiacskáim, ne szeressétek egymást csak beszéddel és nyelvvel, hanem cselekedettel és igazsággal*). A beszéd szövegének eleje épp Szent Pálnak az előző említett beszédben magyarázott szavaival kezdődik. A prédikáció forrását eddig nem sikerült azonosítani. A 283r-n, szokatlan módon az előző beszéd zárata után kezdődik a következő prédikáció, textusa 1Tim 6,17. A világi gazdagságról és a lélek gazdagságáról szóló beszéd témája bár a korban sok gyűjteményben feltűnik, így például maga Enyedi György is szentel egy beszédet a témának,⁶¹ forrását eddig nem találtam. A 288r-től, immár újra külön lapon, a Mt 10,22-re épülő prédikációt találunk. Az üd-

például a Mt 12,1-et választotta textusául. Lásd: ENYEDI György, *Prédikációi* 3. (167–211. beszéd), szerk. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, 2018), 450.

⁵⁹ Hugo GROTIUS, *De Veritate Religionis Christianae*. A kötet először 1627-ben jelent meg: (Leiden: Joannes Maire, 1629) A jegyzet nem tér ki a használt kiadásra, csupán egy oldalszámot (183) ad meg. Ez alapján egyelőre nem sikerült azonosítanom a használt kiadást. A szakasz címe Grotiusnál: „X. Sequitur inspectio festorum dierum.” A Bölöni-kódexben található idézet első mondata: „De Sabbatho specialiter opponi solet, esse praeceptum universale et perpetuum; quippe non uni populo datum, sed in ipsa mundi origine Adamo omnium parenti.” Az idézet innen az említett X. szakasz végéig tart.

⁶⁰ Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Kovács Sándor Iván, „Az első erdélyi remekíró: Bethlen Miklós”, *Irodalomtörténet*, 30/80, 4. sz. (1999): 497–511, 504.

⁶¹ Lásd 98. (30.) beszéd. A két változatban fennmaradt prédikáció modern kiadása: ENYEDI György, *Prédikációi* I. (67–99. beszéd), szerk. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, 2016), 347–364.

vözülésről szóló tudós, jól felépített szöveget a 294r-n követi a Zsid 10,38-ra épülő beszéd, melynek cím feletti jegyzete az előadás körülményeire is utal, jelezve a használónak a bővítés, kifejtés lehetőségét: „Az ki az zsoldot felveszi, annak akarátjának kell lenni Istenhez és hűtének az keresztség által. Amplificabis.”⁶² A beszéd tematikájához kapcsolódik a következő, szövegében erősen szerkesztett darab is, a Zsid 11,6-ot magyarázva. A prédikációnak, mely az Istenhez járulásról és az elnyert jutalomról értekezik, kiemelkedően érdekes része, ahol a másoló lényegében egy exemplum-katalógust állít össze a témához köthető példákából, a kulcshatárokat pedig kivetíti a margóra. Így jelenik meg Lucifer, Mammon, Vénusz, Bacchus, Belial, a sas és az oroszlán, Darius, Pyrrhus, Nagy Sándor és Hephestion is. A kihúzások és betoldások, valamint a szöveg egészen végigvonuló magyar és latin nyelvű jegyzetek, megjegyzések a szöveg aktív alakításáról, használatáról tanúskodnak. A szövegben is tesz utalásokat bővítésre és továbbolvasásra, így az egyik szakasz végén megjegyzi: „De miben áll a nagy jutalom? 1. Az Istennek és Krisztusnak színéről színre. Refer ex concione stipendium peccati m[o]rs.”⁶³ Ez azt is világossá teszi, hogy a néha vázlatossá váló lejegyzés során a másoló tudatosan továbbgondolta a szöveg alakításának, bővítésének, kiegészítésének lehetőségeit. A 308r-n kezdődő prédikáció a Jak 4,17-re épül. A szöveg felett a másoló megjegyzi, hogy pünkösdre való készülés alkalmával prédikálandó. A kifejezetten sok latin idézettel dolgozó szöveg szintén magán viseli a sűrű szerkesztés jegyeit, kihúzások, kiemelések, marginális megjegyzések tarkítják a főszöveget. A prédikáció egy pontján forrásszövegre utaló megjegyzést is találunk: „Elfut. Lásd: *Váltság titka*, fol. 1146”.⁶⁴ Az utalás feltételezhetően a *Váltság titka* második kötetére vonatkozik, ahol egy Krisztus feltámadásáról szóló, vagyis tematikusan ideillő beszédben a következőket olvassuk: „Bezég elfutó bolondok tehát azok, akik a lelki pásztoroknak kegyes atyai dorgálásokat nehéz neven veszik, és őket érette gyalázattal, bosszúsággal illetik. Nyilván azok a magok üdvösségét irégylik, hasonlók ama békétlen

⁶² A korszak amplifikációs gyakorlatáról a kora újkori prédikációkkal foglalkozó szakirodalomban számos leírást találunk. Erre jelen tanulmányban nem térünk ki.

⁶³ Ms. R. 1214, f. 306r.

⁶⁴ Uo., f. 313v.

betegekhez, akik az orvost az ő egészségekre szolgáló gyógyításokért szidják, rutolják, és őket magoktól előzven nyavalyájokban elvesznek.”⁶⁵ Ez a jegyzet azt is jól mutatja, hogy a kötetet összeállító prédikátor nemcsak a kódex elején használta Geleji Katona szövegeit, hanem beszédeibe is átemelt a református püspöktől részleteket, nem csupán kisebb cédulákra jegyzetelt a témához illő idézeteket, mint Medgyesi vagy Köleséri Sámuel esetében tette.⁶⁶ A 316r-n szintén egy olyan beszéd kezdődik, melynek már bevezetése hiányzik. Textusa: ApCel 17,22. Az ezt követő darabbal kapcsolatban újfent több információ áll rendelkezésünkre. Címe: „Tertii diei textus matutinus, ex. Joh. 7. v. 37. 38.” Bár a beszédet az egyik marginália szerint 1695-ben jegyzeték le és adták elő először, egy későbbi kéz efölé a következőket jegyezte: „1726, Pünkösöd után való vasárnap”. Vagyis egyrészt világossá válik a jegyzetekből, hogy a kötetnek legalább egy része időben egymás után elmondott beszédek sorát tartalmazta, másrészt az is, hogy a kötet nemcsak egy használó kezében fordult meg, ezt és más, korábban említett darabot az 1700-as évek 20-as és 30-as éveiben újra elpredikálták, feltételezhetően megtartva a szövegben a latin nyelvű idézeteket és katolikussellenes megjegyzéseket is. A beszédet egy hálaadás követi, melynek harmadik lapján eltérő kéztől való külön szövegmagyarázat is szerepel, helyéből ítélve korábban került a papírra, mint a könyörgés szövege.⁶⁷ A 327r-n található, Ámos 6,4–6-ra épülő beszéd húshagyó kedd előtti vasárnap hangzott el. Ezt követi a 335v-től a székelykeresztúri zsinat alkalmából elmondott, 1700-ra datált beszéd, textusa Róm 16,16.⁶⁸ A kötet több más prédikációjához kapcsolódóan itt is a szeretet fontosságát állítja a lejegyző a középpontba. A 339r-től kezdődő prédikációban ezután a „testi” hallgatók természetéről értekezik (textusa: Jn 6,26), azokról beszélve kiemelten, akik csak a hasuk miatt keresik a Krisztust.

⁶⁵ GELEJI KATONA István, *Váltság titka...*, II (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1647), 1145. RMNy 2197.

⁶⁶ RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 196.

⁶⁷ Ms. R. 1214, f. 327r. (*Hálaadás prédikáció után az innep utolsó napján.*)

⁶⁸ A szöveg helyet („Post reditum ex synodo Generali Szekekereszturini”) már Restás Attila is említette, többek között ezzel is igazolva, hogy a kódex, bár ma a református gyűjteményen található, unitárius kézben volt, és unitárius prédikátor állította szövegét össze. Lásd: RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 191.

A 342r-től egy pünkösdi idejére készült, csonka prédikáció vége olvasható eltérő kéz lejegyzésében, kiegészítve egy „Preludium Pentecostale” címet viselő beszéddel (textusa: 1Kor 12,3), melynek végén jegyzetet is találunk 1740. június 11-i dátummal.⁶⁹ A dátumozás után újabb beszéd kezdődik (textusa: Mt 6,25), ám ennek csak a bibliai idézetét találjuk meg, az exordiumtól laphiány miatt megszakad a szöveg.

A 350r-től visszatér az ismert kéz, Jak. 3,2–9-et választva textusul, emellett forrásai is visszatérnek. Erről és az ebben a blokkban lévő második prédikációról (textusa: 5Móz 16,18) a következő fejezetben bővebben szólok. A beszédek egy „Votum” (*Örök, mindenható, felséges Úristen, Uraknak Ura, Királyoknak Királya...*), majd egy beszéd töredék követi, a 360r-től pedig újabb, a végén csonka prédikáció kezdődik, ApCsel 17,30–31 textussal, amely után temetési beszédek következnek. Az első, koporsóba tételkor elhangzó beszéd, mely az Ézs 38,11-et választja textusul, 1698. március 16-án hangzott el, szülők temetésekor. A Restás Attila innen idézett példájában kiemelt részlet azt fejtegeti, hogy amiként az élet a születéssel kezdődik, a prédikációnak exordiummal kell kezdődnie.⁷⁰ A 376r-n újabb alkalmi beszédet találunk, ezúttal „Betakarodás után” címmel, textusa Lk 12. A cím melletti jegyzet szerint 1701-ben került a kötetbe. A kötetben található utolsó, a felesleges földi gazdagságról, az ezüstről és aranyról mint fehér és véres földről, a haszontalan munkáról, csalárd reménységről, bizonytalan életről szóló beszéd szintén a szerkesztettebb darabok közé tartozik. Végül a kötetet egy „Votum” (*Oh, tisztaságos egekben lakozó, igazságot szerető, bünt gyűlölő Mennyei Felség...*) zárja.

Enyedi Györgytől Enyedi Györgyig

A bemutatásban hat beszéd kapcsán nem közöltem hosszabb leírást és részleteket, ezekre a prédikációkra külön szeretném most felhívni a figyelmet. Restás Attila a kötetet feldolgozó tanulmányában bemutatja a

⁶⁹ Ms. R. 1214, f. 349v.

⁷⁰ RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 194–195.

prédikációkban használt példaanyagot is, és e bemutatás egyik részlete az Ézs 5,1 textusú beszédből származik. Ez kifejezetten érdekes azért is, mert a kódexbe másoló prédikátor kortárs politikai eseményekre való utalásai mellett toposzá vált történelmi eseményeket is játékba hoz. Restás a prédikációban lévő példaanyag elemzése során az antik példák említése után a következőket mondja:

„A pogány írok és költők bölcs mondásai mellett a szerző a magyar történelem gyászos eseményeit is beemeli a prédikációkba. Egyik példája a mohácsi csatára való utalás:

Effele dolgok gyakorta esnek mi köztünk, de a nagy *testisegh* miat senki sem veszi eszeben. Mikor amaz Lajos Kiraly születik, azt írjak feleolle nem volt bőr a testen, hanem orvossaggal neveltek az utan. De mit mutatot vallyon? Nem egyebet hanem hogy ez egesz Magyar Nemzetet a Mohacz mezejen magaval edgyüt el veszte, és a mikeppen bore nem vala testen azonkeppen senki az eo idejeben pajsja oltalma nem lön a magyar Nemzetnek, mert le vagatattakon kívül ket szaz ezer emberek el raboltatanak, a varosok faluk el egettetenek.

Magát a történetet gyakran regisztrálták már a korszak kutatói: előfordul a retorikai praeceptum-irodalomban, például Joachim Camerarius *Elementa Rhetoricae* kötetében. Megjegyzem, hogy később ezt a leírást némileg átdolgozták, és már az új változat került be Vossius *Institutionum* kötetébe, ahol a *De laudatione* fejezetben olvasható. Martin Zeiler *A magyar királyság leírása* (1664) című könyvében is szerepel a történet, aminek verses földolgozása is van: Johann Sommer a magyar uralkodókról készített elégiásorozatában verseli meg II. Lajos királyt: »Nulla cui toto corpore pellis erat« – a vers bekerült a *Delitiae poetarum* magyar költőket bemutató antológiájába. E változatok közös jellemzője, hogy tanulságot is megfogalmaznak, ugyanis az eseményt

baljós előjelnek tekintik, ami az egész ország pusztulását vetíti előre.”⁷¹

A példát mások is elemzik, és bár a történet maga számos helyen megjelent,⁷² a továbbiakban egy pontos forrást szeretnék bemutatni. Ezelőtt azonban érdemes idéznünk még egy elemzést, amely több szempontból is tanulságos. Luffy Katalin 17. századi erdélyi források kapcsán tárja fel a korszak prédikátori szerepeit és mutat be alkalmi beszédeket. E kiváló kötet egyik fejezetében részletesebben beszél a magyar forrásokban megjelenő zsidó–magyar sorspárhuzam toposzáról, valamint a mohácsi események felbukkanásáról. Ehhez kapcsolódóan az egyik lábjegyzetben megjegyzi:

„A 17. században rengeteg olyan írást lehet találni, amelyben valamilyen formában előkerülnek a mohácsi események; ez a téma nem kizárólag az »elit« monopóliuma, kéziratban maradt írásokban is sok példát lehet találni arra, ahogyan ez a téma a »kevésbé elit« is foglalkoztathatta. Történelmi legendák születtek ezzel az eseménnyel kapcsolatosan, ezeket a legendákat pedig éppen ezek a »kevésbé elit« írók tartották fenn és terjesztették. Például egy Bölönben 1692–1703 között írt prédikációs-kötetben találtam erre: »Effele dolgok gyakorta esnek mi közöttünk, de a' nagy testisegh miat senki nem veszi eszeben. Mikor amaz Lajos Kiraly születik, azt irjak feleolle nem volt bőr a testen, hanem orvossaggal neveltek az utan. De mit mutatot vallyon? Nem egyebet hanem hogy ez egesz Magyar Nemzetet a Mohacz mezejen magaval edgyüt el veszte, és a' mikeppen bore nem vala testen azonkeppen senki az eo idejeben pajsja oltalma nem lön a magyar Nemzetnek, mert a' le vagatattakon küvül ket szaz ezer emberek el raboltatanak, a' varosok faluk el egettetenek.« (273b) A kötet a kolozsvári Akadémiai Könyv-

⁷¹ RESTÁS, „»Inter idiotas et rusticanos«...”, 193.

⁷² A történet megjelenésének latin nyelvű változatairól bővebben lásd: TÓTH Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Ariadné könyvek (Kolozsvár: Komp-Press, 2006), 9–52.

tárban található, jelzete: MsR 1214. Ennek a példának a latin változatát több helyen is lehet olvasni, Melanchthontól a 17. század végéig, magyar nyelvű előfordulása teljesen atipikus jelenség. [...] Ugyanakkor nem azt gondolom, hogy egyszerűen a latin változat magyar nyelvű »lecsapódásáról« van szó, hanem inkább arról, hogy a legendateremtés erős igénye kedvez az ilyen és hasonló bizzar történeteknek.”⁷³

A lábjegyzet végén Luffy kitér arra is, hogy bár nem sikerült az eddigi kutatásnak a szerzőség kérdését megoldani, mindenesetre az látható a szövegből – ahogy erre már Restás Attila elemzése is felhívta a figyelmet –, hogy „ez az alapos antik műveltséggel is rendelkező szerző a bölöni közösség lelki igényeinek kielégítésekor beszédeiben az egyszerűbb hallgatóság igényeihez igazodott”.⁷⁴ Ki lehet mégis ez a rejtélyes szerző? És miben változtatott az eredeti szövegen a másoló kéz, ha nem eredeti munkáról, hanem másolatról van szó? A szöveget jobban megvizsgálva kiderül, hogy míg a forrást nem a 17. század végén, hanem a 16. században kell keresnünk, nem egyszerű átvételről, másolatról kell ez esetben beszélnünk. Ugyanis míg egyes szakaszokból világos, hogy az unitárius püspök, Enyedi György 112. számú beszédének struktúrája és sorainak visszhangja tűnnek fel a prédikációban, a beszéd másolója átszerkeszti, átírja eredetijét, sokszor az Enyedi-szöveg példaanyagát is kicseréli, ám néhány árulkodó jel biztossá teszi az átvétel tényét. Különleges ez azért is, mert bár az unitárius kompilációs technikákról nem sokat tudtunk eddig, az Enyedi-beszédekkel kapcsolatban elmondható, hogy jellemzően pontosan örökítik tovább a másolók a beszédek, és ha változtatnak is a szövegen, a megfogalmazáson, a példaanyagon, rövidítenek vagy épp betoldanak a szövegbe, a prédikációk eleje és vége szinte minden esetben és minden variánsban világosan beazonosítható.

De mi is történik pontosan az Ms. R. 1214-es kódexben? És minek nevezhetjük ezt a technikát? A kompiláció ezen formájával kapcsolatban,

⁷³ LUFFY Katalin, „»Romlás építőinek fognak nevezetni«: Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarum), 56 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 119.

⁷⁴ Uo.

amennyire kompilációnak lehet nevezni klasszikus értelemben, katolikus és az unitárius anyag esetében is többen használták már az *ötletkompiláció* fogalmát. Hargitai Andrea Kelemen Didák Pázmány-kompilációi kapcsán ezt a következőképp határozza meg: „A kompiláció során létrejött, mélyreható Pázmány-ismeret elvezet a tudatosság olyan szintjére, ahol az eredetire már csak az ötlet szintjén van szüksége Kelemennek az alkotás folyamatában. Az önálló szerkesztmények dominanciája, a forrástól való elszakadás igénye jelzi, hogy a forrásból szavak, kisebb mondategységek beépítésével, de ugyanazzal a gondolatsorral és annak logikai rendjét megtartva szerkeszti a saját textust.”⁷⁵ A fogalmat Túri Tamás több esetben az unitárius prédikációk kompilációs technikájának elemzésekor is felhasználja, többek között az Ms. U. 59-es vegyes anyagot tartalmazó prédikációskötet elemzésekor. Miután több beszédben kimutatja, hogy a kötet összeállítója Pázmány-prédikációkat kompilált (már itt is bemutatva az ötletkompiláció csoportjába tartozó példákat), egy teljes fejezetet szentel az ötletkompiláció kérdéskörének.⁷⁶ Ám, ahogy már máskor felhívtam rá a figyelmet, a Túri által egy Pázmány-beszédből az ötletkompiláció módszerével összeállított prédikációként megjelölt szövegről további vizsgálatok során kiderült, hogy a *Halotti pompa* egyik beszédéről van szó, melyet több másik darabbal együtt másoltak be a kódexbe teljes terjedelmében.⁷⁷ Ugyancsak az ötletkompiláció kérdéskörét járja körül Túri az Ms. U. 483-as kódex elemzésekor Fejérvári Sámuel 18. századi beszédeivel kapcsolatban, szintén Pázmány-átvételek bemutatása kapcsán.⁷⁸ Mind Túri Tamás, mind Hargitai Andrea esetében azonban felmerül a kérdés, nem azokban az esetekben kerül-e elő ez a nem könnyen körülírható technika, mikor

⁷⁵ HARGITAI Andrea, „Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105, 5–6. sz. (2001): 638–656, 643–644.

⁷⁶ TÚRI Tamás, »Papi Fejedelemnek elméjével böltselfelkdvén«: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái”, in *Mű és Szerző: Fiatal Kutatók Konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna Könyvek 4, 113–128 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011), 124–126.

⁷⁷ Erről bővebben lásd: LOVAS Borbála, »Rejtőzködő prédikációk...», 134–137.

⁷⁸ TÚRI Tamás, »Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése Felekezeti-közi kompiláció az unitáriusok körében», *Keresztény Magvető* 117, 3. sz. (2011): 297–315, 306, 310, 312–313.

a források pontos beazonosítása sikertelen, és valójában csak a korabeli hagyomány legkarakteresebb példáihoz kötik az elemzett beszédek. Maczák Ibolya erre a problémára az utóbbi időben többször is felhívta a figyelmet. Így többek között *Elorzott szavak* című könyve elején a szövegproduktions technikák tárgyalásánál megjegyzi, hogy azért nem vette át az Ocskay György és Hargitai Andrea által kidolgozott kategóriákat teljes egészükben, mert a rendszerezést bizonytalanak érezte. Itt is egy lábjegyzetre hívnám fel a figyelmet, mely témánk – és főleg az eddig kevésbé feltárt unitárius anyag szempontjából – az elemzések előrehaladtával mindenképpen szem előtt tartandó: „Az eddigi, kompilációval összefüggő kutatások eredményei arra intenek, hogy elegendő forrás vagy pontos adat nélkül ne kísérletezzon a kutató kategóriák felállításával, hiszen egy új forrás megjelenése kétséggé teheti addigi jól felépített rendszerét. A legtöbb esetben ugyanis eleve kérdéses, hogy adott prédikáció tényleg csak adott részben kompilált-e. Gyakorta bukkannak fel újabb források, illetve sokszor nem kizárt közvetítő forrás használata sem.”⁷⁹ Maczák Ibolya arra is felhívja a figyelmet, hogy a közvetítő forrásoknak kiemelkedő szerepe van a kompiláció történeti szempontú vizsgálatában is.

Bár egyetértek abban, hogy a gondolatkompiláció esetében nagyfokú bizonytalansággal kell számolnunk, mégis kísérletet teszek egy olyan példasor bemutatására, ahol talán lehetséges a fogalom használata, és mind szinkron, mind diakrón megközelítések bemutatására mód adódik. Az Ms. R. 1214-es kódex esetében ugyanis lényegében megvalósul a Hargitai és Túri által körülírt ötletkompiláció.

Ezzel kapcsolatban először az említett 112. beszéd elejét érdemes megvizsgálni. Az idézett szakaszokból kiemeltem a tanulmányok által emlegetett, II. Lajos születésével kapcsolatos szakaszt.⁸⁰

⁷⁹ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak* ([Szigetmonostor]: WZ Könyvek, [2010]), 14 (17. l.).

⁸⁰ ENYEDI György, *Prédikációi 2. (100–133. beszéd)*, szerk. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, 2017), 144–152. Idézett szakasz: 144–146. A prédikációnak eddig egyetlen kéziratossá változatát ismertük a Sárospataki Kódexben (Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: Kt. 7.)

ENYEDI GYÖRGY: 112. BESZÉD
(SÁROSPATAKI KÓDEX)

Concio CXII. Esaiae Cap. 5. [Ézs 5,1]:
*Az én bátyámnak énekét elmondom az
én szerelmesemnek az ő szőlője felől etc.*

Könnyebben befoly és inkább behat az embernek szívében az gyönyörűséggel való tanítás az kemény beszédnél. Ez az oka, hogy az régi pogánok az gyermekeket és ifúságot példabeszédek által, melyeket akárki is kedvesben hallgat az pusztá tanításnál, intették és tanították az jámbor erkölcsre és dicsíretes magokviselésére. Sőt, az Szentírás nem idegen efféle tanításnak nemétől. Írják az evangélisták, hogy Krisztus Urunk példabeszédek által oktatta az községet. És az ő testamentumában is gyakor helyeken találunk efféle intéseket, főképpen az próféták írásiban. Mint az elészámlált igékben is az Úr Isten meg akarván mutatni az ő sok jótéteményét az ő népével, és viszontag, annak öhozája való háládatlanságát, hasonlítja magát az hú szőlőműveshez, az Izrael népét pedig az csalárd és haszontalan szőlőhez, és ennek példájában megmutatja, micsoda büntetést és csapást bocsát rájuk az ő fertelmes életekért.

Hasznos minekünk is ezekről gondolkodnunk, hogy mi is az az Istenünknek meddő és haszontalan szőlői ne legyünk, mert bizony pusztában hagy, és mindennek prédájára teszen. Vagyon ez igéknek két fő része.

Az elsőben egy példabeszéd és hasonlatosság vagyon.

Ms. R. 1214, f. 272R–278V,
72R–274V.

Textus: Esa. 5. é. v. ad 8.: *Éneklek
immár az én szerelmesemnek etc.*

Az Úr Isten az ő népének háládatlanságát sokféle példákban mutatta meg. Néha hasonlította az háládatlan fiakhoz, Esa. 1. [Ézs 1,2]: *Halljátok meg egek, vedd füledben föld, mert az Úr szól: Fiakot nevelek, azokat nagy etc.*

Néha hasonlította a fertelmes életű, parázna asszonyhoz, Ezech. 16. [Ez 16], akire az Úr jó gondot visel, őtet ruházza, cifrázza, asszonyságban tartja, mindhiában, mégis ez latrokkal társalkodik. Néha hitván fához, Matth. III. [Mt 3,10]: *Immár etc.*

Néha a terméketlen szőlőhöz. In textu.

1. Píldabeszédet mond, vagy valóságoson meglevő dolgot.

Az másodikban alkalmaztatik az Izrael fiaira, az zsidó népre, az mivére eléhozatott volt ez az beszéd.

Az példabeszédet híja az próféta az ő bátyja szőlője felől való éneknek. Mely igékből némellyek azt magyarázzák, hogy ez nemcsak valami gondolt beszéd, hanem ugyan valóban meglött história. Mert azt mondja Ézsaiás, hogy az ő bátyja járt ekképpen az ő szőlőjével, az mint beszéllé. És ehhez képest ugyan tudakoznak rajta, ki volt az a próféta bátyja. Volt Amasiás király, kin történt volt ez az dolog, hogy igen jó helyen volt szőlője, minden művét megadta, de mégis keserű vadszőlőt teremtett volt.

Ez nem oly dolog, kit ember el nem hihetne, nemcsak azért, hogy miképpen ezelőtt megtörténhetett, megesisik, hanem hogy az Úr Isten gyakorta szokta az következő dolgokat megjeleníteni az természet szerint való dolgoknak megváltoztatásával. Mint az természetnek folyásával nem inkább ellenkezik, hogy az jó helyen való szőlő keserű bort teremtsen, minthogy az menny új csillagot teremtsen. De ez meglőn Krisztus Urunk születésekor, hogy ezzel megjelentetnék ez világra jövő világozság. Azonképpen az Úr Isten meg akarván jelenteni az zsidó népnek háládatlanságát, megmutatá azt az Amasiás király szőlőjének megváltozásával, hogy noha jó helyen vala, de ugyan vadszőlőt teremte.

Esnek efféle dolgok gyakorta, de kevés ember veszi eszében.

2. Alkalmaztatja az Izrael népére, a zsidókra.

A példabeszédet híja a próféta az ő bátyja énekének, nem azért, mintha valami fölgönyörködtető dolog volna, hanem azért, hogy olly dolog, melyet nemcsak egy-két embernek illik tudni, hanem mindeneknek, hogy e dolognak megmaradjon emlékezete. De ez a kérdés: Vallyon ez ugyan valóságosan meglött dolog-e, história, avagy csak gondolt, költött dolog? És ki volt a bátyja?

Responsio: Azt mondják, hogy ez valóságos dolog volt, és a bátyja volt Amasiás király, akin történt volt ez a dolog, hogy igen jó helyen vala egy szőlője, minden mívét megadta, de csak keserű és vadszőlőt termett volt.

NB. Az Úr Isten gyakorta szokta a következő dolgokat jelenteni a természet szerint való dolgoknak megváltoztatásával. Mint Matth. XXI. [Mt 21,19], mikor édes Üdvöztőnk a fügefán nem talált gyümölcsöt. Amely külsőképpen úgy volt ugyan, de belsőképpen példázat volt ez a jeruzsálembeliekről, hogy e cselekedetivel megmutatná, miképpen éhezne, szomjúhozna azoknak jó cselekedeteket, melyek nélkül ők üressék és puszták, amelyért is átok követte őket, v. 43. [Mt 21,43]: *Annakokáért mondom nektek, elvetetik tölletek az Isten országa, és adatik a pogány népeknek, hogy annak gyümölcsét teremtsék.*

Mikor amaz Lajos király, kivel az magyar birodalom elvesze az Mohács mezején, ezvilágra születék, azt mondja az história, hogy nem vala bőr az testén, hanem orvossággal növetnek bőrt rajta.

Ez elég jelenség vala, hogy mi-képpen az ő testének bőre nem volt, azonképpen ő idejében az országnak nem lenne ótalma. Ha vigyáznánk azért, efféle dolgokból jövendőt jelenthetnénk.

Vallyons ki hallotta, hogy Erdélyben ilyen szakadások, földindulások, szokatlan helyeken való vízfolyások löttek volna, mint ez két esztendőben? Jegyzene ez ilyen valamit, ha kinek elméje volna az gondolkodásra. Mondom azért, hogy az mit ír az próféta, ugyan história szerént is megtörténhetett, kivel az Úr Isten nagyobb dolgot és az országnak változását akarta jelenteni.

Halljuk meg azért az prófétának bátyja szölejének énekét [Ézs 5,1]: *Vala, úgymond, az én szerelmesemnek szöleje* etc. Ez éneknek vagy példabeszédnek első cikkelyében íratik meg az jó ború termő szőlőnek állapotja, és az honnat az ember ugyan bízvást édes szőlőt és jó bort remélhet.

Elsőben azt mondja, hogy ez az szőlő [Ézs 5,1] egy homokban volt,

Efféle dolgok gyakorta esnek mi-közöttünk, de a nagy testiség miatt senki ne veszi eszébe. Mikor amaz Lajos király születék, azt írják fe-lőlle, nem volt bőr a testén, hanem orvossággal neveltek azután.

De mit mutat vallyon? Nem egyebet, hanem hogy az egész magyar nemzetet a Mohács mezején magával együtt elveszté, és amiképpen bőre nem vala testének, azonképpen senki az ő idejében pajzsa, oltalma nem lőn a magyar nemzetnek, mert a levágattatokon kívül kétszázezer emberek elvitettetének, a városok, faluk elégettének. A halottak[?] kezekben levő gyűrűkkel egy vékát töltettek volt meg.

Illyen vala amaz nevezetes üstökös csillag.

Illyenek a földindulások, amelyly csak a minap is lett Brassóban, amint a kalendárium is feljegyzette, 1698.

Hát a rendetlen szelek jót mutatnak-e, amelylynek munkái csak ez elmúlt héten lettek itt Bölönben, kastélyunkban, a folyosóról felfúdtván az zsinde-lyezet és általvetvén a kerendán[?].

De hogy a leckére térjek, ez Amasiás király szöleje nem termett volt, mutatta az Izraelnek helyzetit, amelylyet ugyan ezitten beszéll Ézsaiás. Azt mondja, hogy:

azaz magas hegyen. Tudjuk pedig azt, hogy az hegyben jobb bor terem, hogynem az lapácsoson és síkon, mert amazt az napnak melegsége inkább éri, és minden hóharmat el nem süti [a. m. el nem fonnyasztja]. De mivelhogy afféle magas hegy gyakorta sovány, és abba nem teremhet jó gyümölcsöt, azt mondja másodszer [Ézs 5,1], hogy ott az föld igen kövér volt, úgynem, mintha olajban mártották volna. Azért híja azt az homokot olaj fiának.

Harmadszor, hogy az barmok és útonjárók kárt ne tehetnének benne, azt mondja, hogy be volt kertelve gyeppel, és sövényvel bekerítve.

Negyedszer [Ézs 5,2], az köveket is kihányta belőlle. Ötödszer, mint-hogy néha abba is nem terem az föld jó gyümölcsöt, hogy hitvánféle fákat plántálnak bele, azt mondja [Ézs 5,2], hogy válogatott szőlőtőkkel volt az a szőlő beültetve.

Hatodszor [Ézs 5,2], hogy az pásztor, az őrzője mindenféle vigyázhasson, az közepén épített volt egy tornyot, egy magas állást, honnat mindenféle nézhetne az pásztor.

Hetedszer [Ézs 5,2], ugyanott egy sajtót is csináltatott volt, hogy ugyanott az szüretkor facsarhatná ki az mustot az gerezdekből.

1. Hegyen volt. Tudjuk pedig, hogy az hegyeken terem jobb bor, mert azt inkább ér a napnak fénye, azt mondja, hogy ez fenn termett.

De mivel az az ilyen hegyek rend szerint fővényebbek a sík földnél, ennek is elejét veszi, és azt mondja, 2. Kövér helyen, azaz arra sem vethetni, mert igen kövér.

3. Be volt kertelve, gyeppel, marhák kárt benne nem tehettek.

4. Minden köveket kihánytatott volt belőlle.

De az is megeshetik, hogy a szőlő azért nem terem, hogy hitvánféle fákat plántálnak bele, arról azt mondja:

5. Drága szőlőkkel ültette volt be.

6. A közepin tornyot is építettett volt, hogy abból őrizhetnék a pásztrok.

7. Ebben jó reménség állna, sajtót is csináltatott vala, de semmi nem telék dolgában, csak haszontalan volt munkája. Amelly nem kicsin bosszúságára szolgált a gazdának.

A prédikátor láthatóan adaptálja Enyedi szövegét a bölöni mindennapokra, példaanyagát ismert hallgatóságához igazítja, és a környék eseményeit is érvelése megerősítésére használja. Így az Enyedi által is említett erdélyi földindulások és szokatlan vízfolyások helyett felidézi például az 1698. szeptemberében Brassóban történt földrengést,⁸¹ vagy a bölöni kastályban keletkezett szélkárokat. A bölöni beszéd igen sok helyen eltér, elíródik Enyedi szövegétől, a példasorokat csak sorrendjükben, nem szövegükben tartja meg, nagy ugrásokkal lépdél a gondolatmenetben, és sok részlet saját leleménynek tűnik, más esetben viszont úgy tűnik, hogy Enyedi egy másik bekezdéséből, vagy egyenesen másik beszédéből vett át egy-egy gondolatot, majd fűzte azokat össze példasorral. A források feltárása még tart, így Maczák Ibolya szavait szem előtt tartva ennél több megállapítást nem teszek.

Nem ez az egyetlen Enyedi-beszéd azonban a kötetben. A leírás során más prédikációk bemutatását is elhagytam, ezek azok a darabok, melyek itt számba vehetők. Az Enyedi 112. prédikációjára épülő beszédet megelőző darab pedig valóban már csak nyomokban hasonlít Enyedi híres és a szélesebb közönség számára is jól ismert 115. prédikációjára, mely az énekléssel foglalkozik, megemlítve az 1590-es években kiadott, ma példányból nem ismert unitárius énekeskönyvet is.⁸²

**ENYEDI GYÖRGY: 115. BESZÉD
(SÁROSPATAKI KÓDEX)**

Concio CXV. Ad Coloss. cap. 3. v. 16.
[Kol 3,16]: *Az Krisztus beszéde lakozzék bennetek bőségesen, minden bölcsességgel, tanítván és intvén etc.*

Az embernek ez világon való életiben sok foglalkozási és foglalatossági vadnak

Ms. R. 1214, F. 268R–27IV, 268R.

Textus ex Col. 3. 16. [Kol 3,16]: *A Krisztusnak beszéde lakozzék ti bennetek bőséggel, minden bölcsességgel, tanítván és intvén egymást ti magatok között psalmusokkal, dicséretekkel és lelki énekekkel, vagy kedvvel énekelvén a ti szűveitekben az Úrnak.*

Azt mondják a bölcsek: *Ars est longa, vita brevis.* Azért akinek esze vagyon,

⁸¹ Erről lásd pl.: KOCH Antal, „Az erdélyi földrengések összeállítása”, *Orvos-Természettudományi Értesítő III. Népszerű Szak* 5, 2. sz. (1880): 108–112, 110.

⁸² ENYEDI, *Prédikációi* 2. (100–133. beszéd), 169–177. Idézett szakasz: 169. A prédikációnak eddig egyetlen kéziratosságot ismertük a Sárospataki Kódexben (Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: Kt. 7.)

kiket mind akármely szorgalmatos és serény legyen is, el nem végezhet, mert az ember gyarló, az élet rövid, az gond és az dolog megszámlálhatatlan. Azért az kinek esze nagyon, azokat, az kik nem felettébb szükségesek, és az kiknek hátrahagyásában kevesebb kárt vall, elhagyja, és az legszükségesebbekhez nyúl és azokban foglalja magát.

Mi legyen pedig az embernek itt életében legszükségesebb, megmondá Krisztus Urunk Luc. 10., mikor amaz sokfelé kapó, külső dolgokban forgódó, konyhán sürgelődő asszonnak azt mondá [Lk 10,41–42]: *Márta, Márta, igen serény vagy, sok dolgozol nagyon, de csak egy volna szükséges.* Mi legyen pedig az, megjelenti az Mária példájában, ki vesztve ülve hallgatja vala az ő tanítását [Lk 10,42]: *Mária, úgymond, az jobbik részt választotta, mely nem vétetik el őtölle.*

Ebben az esetben is jól látható, hogy míg a bölöni beszéd összeállítója tartja magát Enyedi gondolatmenetéhez, átformálja az alapszöveget, új példákat, idézeteket illeszt bele, olyat is, mely Enyedi más beszédeiben szerepel, a mondatokat átszerkeszti, a szóhasználat és a szöveg ritmusa általában megváltozik.

A már fentebb említett, 130v-n kezdődő szöveg szintén Enyedi beszédét használja fel, ezúttal a 114. számút, ebben az esetben a nagyon rövid prédikáció szintén csak nyomokban vethető össze Enyedi szövegével.⁸³ Összehasonlítóképpen szintén a beszédek elejét idézem:

nem terheli hejában való dolgokkal elméjét, hanem a kicsin üdő alatt épületre valót tanul. Innen nagyon némelyeknek az lelkiekben való nagy tudatlanságok, mert hejában való dolgokban töltik el idejüket, és helyes leszen itt egy bölcsnek emez szava: *Necessaria ignoramus quia non necessaria didicimus.* A szükséges dolgot nem tudjuk, mert nem szükséges dolgokat tanoltunk.

Mi legyen pedig szükségesebb dolgot embernek az életben, megjelenti urunk amaz két asszonyállatnak példájában, Luc. X., mikor azt mondja Márta felől [Lk 10,41–42]: *Márta, Márta, szorgalmatos vagy, sokakra ügykezel, egy a szükséges dolog. Mária a jobb részt választotta, mely őtölle el nem vétetik.*

⁸³ ENYEDI, *Prédikációi 2. (100–133. beszéd)*, 161–168. Idézett szakasz: 161–162. A prédikációnak eddig egyetlen kéziratot változatát ismertük a Sárospataki Kódexben (Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: Kt. 7.)

ENYEDI GYÖRGY: 114. BESZÉD
(SÁROSPATAKI KÓDEX)

Concio CXIV. Esa. cap. 33. [Ézs 33,1]:
*Jaj neked, ki prédálsz, vallyons nem
jutsz-e te is prédára? és ki mást meg-
utálsz etc.*

Noha egyébkor is gyakorta elfelejtkezik az ember az ő gyarló állapotjáról, de főképpen az kegyetlen fejedelmek és az vérontó hatalmasok, mikor ellenségeken diadalmat vehetnek, és kívánságok szerint győzedelmesek lehetnek, ingyen eszokban sem jut, hogy ők is hasonlóak azokhoz, az kiket nyomorgatnak, és hogy őrajtok is ugyanazon nyavalya megeshetik. De az kik bölcsek, és az Isten cselekedetinek okait és módját eszokban vöttek, jól értik, hogy efféle kegyetleneknek dühösségek csak bizonyos ideig tart. És viszontag, azok is hertelen, és hasonló nyomorúsággal elvesznek, semmié lesznek. Erről igen szép tanúságunk vagyon az próféta elszámolt beszédében, mert mikor az asszíriai király nagy haddal az Júda országára jött volna, és annak fő városát, erős házait megvötte volna, sok kegyetlenséget, dúlást, fosztást, rablást cselekedett volna, és immár minden erejével Jeruzsálemre, az Júda királlyá fő lakóhelyére indult volna, Ézsaiás próféta, értvén az Úrnak felőlle való végezését,

MS. R. 1214, F. 130V–133V,
130V–133R.

Textus ex Esa. 33. 1. [Ézs 33,1]: *Jaj teneked, ki prédálsz, vallyon te is nem prédáltatsz-e el mástól? Aki mást megutálsz, nem utáltatol-e meg mástól? Mikoron megszűnöl prédálni, te is elprédáltatol, mikoron az hamis cselekedetnek véget vetendesz, teveled is hamisan cselekesznek.*

Igen nagy hajlandósága vagyon az embernek arra, hogy az ő felebarátját megsértse, innen mondták: *Homo homini lupus*. Megelőzi ebben az ember az oktalan, fene állatokat, akik a magok nemeket nemigen sértik meg, nemigen eszik meg, nemigen bántja a farkas a farkast, a medve a medvét, de az ember az ő felebarátját, aki szintén olyan, mint őmaga, megsérti, megprédálja, romlásán ügyekeznek. Sőt, egy [h]arpia nevű madár felől azt olvasuk, hogy hasonló ábrázatja vagyon az ember ábrázatjához, de midőn az embert megeszi és az vízben mikor iszik, meglátja, hogy hasonló ábrázatú állatot ett meg (meglátván az maga ábrázatját), megsíratja az embert. De az ember dúlja, öli, vesztegeti, prédálja felebarátját, és soha nem gondolkodik arról, hogy meg kellene rajta szűvének esni, hanem inkább oly örömeire vagyon ez az embernek, mintha ugyan arra teremtetett volna. Holott erre csak a természetnek törvénye is megtanítaná az embert: Ami neked nem jó, mással se cselekedd azt.

megjelenté, jövendölé az reá követközendő veszedelmet, és az Júda országának kezéből való megszabadulását és jövendő bódog állapotját.

Vagyon pedig az meghallott ígéknek három része. Az elsőben szólítja meg az próféta az asszíriabeli kegyetlen Sénakhérib királt, ki akkor Júda országát pusztítja vala, és mint leszen meg üdövel neki is dolga, fenyegető szókkal megjelenti. Az második részében fordítja beszédét az Úr Istenhez, és könyörög, hogy ez kegyetlen, pogán fejedelemnek dühösségétől óalmazza és szabadítsa meg az ő népét. Az harmadik részében teljes bizodalommal elhívén, és prófétai lélekkel eszében vevén, hogy az Úr az övéinek könyörgéseket meghallgatja, írja meg az ellenségnek romlását és Júda országának ezután való bódog állapotját.

Az első része imez ígékben foglaltatik be [Ézs 33,1]: *Jaj neked* etc. Ezékiás királynak 14 esztendejében az asszíriai király Sénakhérib nagy haddal jöve Júdeára, és minden fő várakat, városokat megszálla és megveve, kit mikor hallott volna Ezékiás Jeruzsálemben, követeket küldé Sénakhéribhez, és megígéré, hogy valamit kívánna tőlle, mindazt cselekedné, csak menne ki országából, és lenne békével. Sénakhérib ezt hallván parancsolá, hogy háromszáz talentum ezüstet és harminc talentum aranyat adna adóba, ha azt akarná, hogy békével maradhasson. Ennek Ezékiás, noha nehezen, szerét tevé, mert még az

De az Isten efféle gonoszságra az embernek visszaméreti, in textu.

1. Rettentő szóval szólította meg a prédálásért.
2. Mi leszen vége prédálásának.

Alk.

Ezékiás királynak 14dik esztendejében Sénakhérib, az asszíriai király nagy haddal jöve Júdeára, mellyen mikor megijedett volna Ezékiás király, követeket küldé, és megígéré neki, hogy valamit kívánna, megadná neki, csak menne ki országából. Sénakhérib ezt hallván 300 talentum ezüstöt és 30 talentum aranyat kívánna adóban.

Ezt is az szegény Ezékiás király megígéré. És úgy megerőlteté ma[gát],

Isten Templumában való kénccset is és aranyedényeket, sőt az Templumnak ajtait is megfosztá, összerontatá, és úgy tevő szerét ez summának. De az hűtötlén Sénakhérib mikor az pénzt elvötte volna, ugyan nem vivé ki hadát Júdeából, az mint fogadta vala, hanem őmaga népének egy részével szállá meg Egyiptumnak egyik várát. Az több népével hagyá három fő hadnagyát, hogy Jeruzsálemet megszállják Ezékiás királyra, mint ez meg vagyon írva 4. Reg. 18. [2Kir 18,17–37]. Mikor azért az nagy kegyetlenséggel pusztítaná az országot, és ilyen hűtötlénül csalta volna meg Ezékiást, az Istennek prófétája, Ézsaiás, ki akkor él vala, az Úrnak Lelkétől felindíttatván így fenyíté meg az pogán királt [Ézs 33,1]: *Jaj neked, ki prédálsz.* Mintha azt mondaná: Neked úgy tetszik, hogy igen jól vagyon dolgozod, hogy sohul senki ellened nem állhat, hanem kedved szerént kóborolhatsz, prédálhatsz mindenütt. De elhiggyed, hogy neked is fejedén az szentencia, teneked is ugyanezen leszen virágod, az mit most máson cselekedel.

Minden üdöbéli emberek méltó és igaz törvénnek ítélték, hogy az ki máson mit mível, ő is ugyanazzal büntetessék. Mert az Isten törvényében is meg vagyon írva, Deut. 19. [5Móz 19,21]: *Lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért fizessen.* Mely törvény nemcsak az

hogy ezt írja zsidó József lib. 10. cap. 1., hogy még az Isten [Temp]lomában való kénccset is és arany edényeket, sőt a Templomnak ajtait is mind felrontatá, megfosztá azokat is, és úgy tevő szerét az summának. De az hitetlen Sénakhérib nem állá ígéretinek, hanem hadának egy része Aegyiptumnak egyik várát szállá meg, más ismét Ezékiásra, Jeruzsálemet, amint emitt írva vagyon, 4. Reg. 18. [2Kir 18,17–37].

Azért az Istennek prófétája, Ézsaiás megjövendölte, mi követi őtet az ő hűtetlenségéért és istentelennek [...] [Ézs 33,1]: *Jaj neked, ki prédálsz,* q. d. Azt tudod, hogy most jól vagyon dolgozod, hogy senki ellened nem áll, hanem kedved szerént prédálsz, rontsz, pusztítasz, de tudd meg, hogy neked is valaha visszamérik. Vide in textu. [...]*

Doctrina. Valaminemű gonosszal fizet ember felebarátjának, azon mértékkal fizetnek vissza üdövel.

Ezt bizonyítja a Mózes törvénye, Deut. 19. [5Móz 19,21]: *Lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért.* Mely törvény nemcsak az Ótestamentumban, hanem az

* A beszéd textusának kibontása és hosszú példasorba illesztése a kódexfüzet lapjai közé illesztett jegyzetlapokon folytatódik. Ezeket a részleteket itt nem idézem.

Ótestamentumban, hanem az Újban is megerősítettett. Mert azt mondá Krisztus Urunk [Mt 7,2]: *Az menemű mértékkal mértek másnak, ugyanolgyan-nal mérnek viszontag nektek is.* Szent Péternek is azt mondá [Mt 26,52]: *Tedd el kardodat hüvelybe, mert minden, valaki fegyverrel keresi, fegyver mia [a. m. miatt] kell elveszni.* Apoc. 13. [Jel 13,10]: *Az ki mást rabságra viszen, ő is rabságra vitetik, az ki fegyverrel öl valakit, fegyver mia kell megöletni.*

Újtestamentumban megerősítettett. Azt mondá édes üdvezítőnk, Luc. 6. [Lk 6,38, Mt 7,2]: *Aminemű mértékkal tii másnak mértek, tiúnektek is azonnal mérnek vissza.* Szent Péternek is ezt jelti [Mt 26,52]: *Tedd el a te kardodat hüvelyben, mert minden, aki fegyverrel keresi, fegyver miatt kell elveszni.*

Ezen a ponton a két beszéd példasora szétválík a bölöni prédikátor ószövetségi bibliai helyeket sorol még fel, majd rövid tanulságban utal arra, hogy vigasztalja ez a lecke a szegényeket, az özvegyeket, az árvákat, hogy miképpen ők szenvednek, úgy fognak majd azok is megszenvedni bűneikért, akik ellenük rosszat cselekedtek. Ezután lezárja a beszédet. Így az Enyedi-szöveg jelentős részét elhagyja, a főképp politikai állásfoglalás felé mozduló magyarázatokat nem veszi át. Ezt a gondolkodást erősíti meg a beszéd lapjai közé kötött jegyzetlapokra felírt példasor, mely nem szerepel Enyedi beszédében. Erről a részletről Restás megállapította, hogy kifejtettebb formában szerepel a ma Marosvásárhelyen őrzött Bölöni-kódex egyik halotti prédikációjában is, mely hosszabban idézi a *Romulidae Cannas...* kezdetű epigrammát is.⁸⁴ A részlettel kapcsolatban meg is jegyzi: „A bölöni prédikációban azonban – 1703 – nyoma sincs konkrét politikai állásfoglalásnak, inkább azokat ítéli el, akik »emberbe vetették vala bizodalmukat«.”⁸⁵

Következő példánk, az 1Kor 13,1–3-on alapuló prédikáció esetében másolónk közelebb lép forrásához. Ez a beszéd Enyedi 78. (12.) beszédével

⁸⁴ A szövegről bővebben lásd: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „»Romulidae Cannas«, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője”, in *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő és TEGYEY Imre, 183–94 (Debrecen, Budapest: Debreceni Egyetem, 2012).

⁸⁵ RESTÁS, „»Ország, város, Ecclesia...«”, 250–251.

mutat párhuzamot.⁸⁶ Érdekessége e korpuszban az, hogy nem abból a triacsból való, mint a megelőző beszédek, vagyis ez alapján feltételezhetjük, hogy vagy egy vegyes gyűjteményt használt a kötet összeállítója, vagy a püspök több triacasához is hozzáfért.

ENYEDI GYÖRGY: 78. (12.) BESZÉD (2. KOLOZSVÁRI KÓDEX)

Concio. 1 Cor. 13. [1Kor 13,1]: De charitate. *Ha az embereknek és anyáloknak nyelveken szólnék, de szeretetemet nem volna* etc.

Sok rendbeli mind belső s mind külső jók nélkül szűkölködik az ember ez jelenvaló életben. De azok között azok szükségesebbek, kik nemcsak egy kiváltképpen való személynek hasznára valók, hanem mindeneknek, avagy sokaknak hasznára kiterjedjen. Illyen penig az szeretet, mert ez nemcsak azt javítja meg, az kiben vagyon, hanem ereje és jósága kihat, és egyebekre is kiárad. Nem csuda hát, ha az Szentírás ezt az jóságot magasztalja és az emberektől inkább, hogynem mint egyebet, kívánja.

Sőt, az Istennek minden parancsolatja csak ebben áll, az mint Krisztus Urunk nyilván mondja, hogy mind az próféták s mind az törvény ebben függnek csak [Mt 22,37, Mt 22,39]: *Szeressed az te Uradot Istened, és felebarátodat*. Szent Pál is azt mondja,

Ms. R. 1214, F. 177R–183V, 177R–V.

I. N. D. Textus 2. Cor. XIII. v. 1. 2. 3. [1Kor 13,1–3]: *Ha embereknek és anyáloknak* etc.

Sok rendbeli belső jók <nélkül szűkölködik az ember> |:vadnak:|, de azok között azok szükségesebbek, mellyek nemcsak egy személynek nézik hasznát, hanem másokra is, sőt mindekre kiterjed az ő haszna. Ha vagyon valami más egyéb e világon, illyen a szeretet, mert ez nemcsak annak használ, akiben vagyon, hanem ennek ereje, jósága kihat máskora is.

2. Sőt, a szeretet olyan, hogy az Istennek minden poroncsolatja ebben áll. [Mt 22,37, Mt 22,39] *Szeressed a te Uradot, Istenedet. Szeressed felebarátodat, mint tennen magadot*. Ez okon mondja szent Pál, Rom. 13. [Róm

⁸⁶ ENYEDI, *Prédikációi I. (67–99. beszéd)*, 122–129. Idézett szakasz: 122–123. A prédikációnak eddig egyetlen kéziratoss változatát ismertük a 2. Kolozsvári Kódexben (Academia III., Kolozsvár, jelzete: Ms. U. 737/2.)

hogy az ki atyjafiát szereti, az törvént betölti Rom. 13. [Róm 13,8–10]. Szent Pál is azért itt az egész részben ajánlja az keresztyéneknek és magasztalja az szeretetet, egymáshoz való jóakaratot, és mely drága dolog legyen, megmutogatja. Háromképpen és úton adja pedig előnkben és bizonyítja ezt meg az apostol.

Elsőben elészámlál egynéhány rendbeli drága és az emberek előtt böcsülletes ajándékokat, kiket az szeretet nélkül haszontalannak mond.

Másodszor, önnönmagában az szeretet micsoda jókat foglaljon be, és miben álljon az atyafiúi és keresztyéni jóakarát, megmutogatja.

Harmadszor, ennek drága voltát az ő megmaradandó természetiből bizonyítja meg, hogy egyéb dolgoknak vége leszen, de ennek soha nem leszen. Ez rendi és summája az apostol beszédének.

Szóljunk azért ezekről, és lássuk, micsoda tanóságokat vehetünk innét magunknak [1Kor 13,1]: *Ha embereknek* etc.

Szokták példabeszédben mondan, hogy ha az bársont bársonnyal egybevetik, inkább kimutatja magát. Azonképpen azért az apostol ez első rész[é]ben beszédének az szeretetet az több jókkal öszveveti és megjelenti, hogy azoknál hasznosb és böcsülletesb. Sok rendbeli jókkal látogatva pedig meg az embert az Isten, de mindazok imez három summában foglaltatnak be, mert avagy külsők,

13,8]: *Aki szereti anyjafiát, betöltötte a törvént.*

Nem csuda hát, ha a Szentírás ezt mindenek felett magasztalja, amint Szent Pál ugyanezt forgatja in Textu.

1. Elészámlál egynéhány becsülletes ajándékokot, jóságokat.

2. Ugyanezeket a szeretet nélkül haszontalannak mondja lenni.

[1Kor 13,1]: *Ha embereknek és angyaloknak nyelveken szólnék is.*

Szokták mondani közönséges beszédben: Ha a bársont a bársonnal egyben vetik, inkább kimutatja magát. Azonképpen az apostol a több jókkal egybenvetvén a szeretetet, megmutatja annak méltóságos voltát. [1Kor 13,1] *Ha embereknek* etc. Sok rendbeli méltóságos jókkal áldja meg Isten az embert, mellyek három karban vadnak.

Vagy KÜLSŐ jók, mint a gazdagság, méltóság, vagy TESTIEK, úgymint szép

mint az gazdagság, méltóság etc., avagy testiek, mint az |:szép:| ábrázat, az egészség, vastagság, avagy belsők és lelkiek, mint az jó erkölcs, tudomány és egyéb ilyenek.

Ez három rendbeli jók közül pedig böcsülletesbek az belsők és lelkiek. Mert az külsőket elveszti egy gonosz szerencse, az testieket elrontja az üdő és az betegség, de az lelkiek mindvégig megmaradnak véllünk.

Szent Pál azért az szeretetet veti öszve nem az testi, sem külső jókkal, hanem az lelkiekkel, mivel azt jelenti, hogy nemhogy az elveszendő jóknál, de még az lelkieknél is drágább, böcsültebb az szeretet, kiből méltósága igen megtetszik.

Számlál pedig elé hat rendbeli belső és drága jószágokat, kiket az szeretet mellé vet.

Első nyelveknek tudása; 2. prófétálás; 3. az tudomány; 4. az hűt; 5. az bőkezűség, alamizsnálkodás; 6. az halál és mártírumszenvedés. És azt mondja, hogy mindezek haszontalanok, semmik az szeretet nélkül.

Általán fogva hát igen drága dolog ez, mert az ki nélkül az fő jószágok [semmik], és az ki az többinek úgy-mint ízi és koronája, nyilván igen jónak kell annak lenni. De lássuk meg ezeket rend szerént.

[1Kor 13,1] *Ha embereknek* etc. Az sok nyelveknek tudása minden üdőben és minden emberek közt böcsülletes dolognak ítéltetett, mert ugyanis az |:emberi:| elmének csudálatos

ábrázat, egészség, vastagság, vagy BELSŐK és LELKIEK, úgymint jó erkölcs és tudomány.

Ez három jól közül becsülte-sebbek a belső jók és a lelkiek, mert a külsőket ember hamar elveszti, el a gazdagságot, méltóságot, aki ma gazdag, holnap koldus lehet. El a szép termetet, szép ábrázatot, mellyet az üdő, az nyavalya elrútít. De a lelkiek mindvégig megmaradnak.

Szent Pál azért az szeretetet a lelki jóval veti egyben, mellyel azt jelenti, hogy nemhogy a külső és testi jóknál, mellyek elveszendők, de még a lelkieknél is drágább és becsültebb.

Hat rendbeli belső jókot számlál azért elé, mellyek felelett böcsüllí, magasztalja a szeretetet.

Első jó a nyelveknek tudása. Ibid. [1Kor 13,1] *Ha embereknek és angyaloknak*. Első belső jónak mondja a nyelveknek tudását. Ez olly szép dolog, aki nyelveket tud, hogy ezért híres amaz pontusi király, Mithridates, aki

természeti és mélysége innét megtet-
szik, és az kik evvel az ajándékkal meg
vadnak ékesítve, nevezetesen. Mint
amaz pontusbeli Mithridates ebből
főképpen híres-neves, hogy 22 nem-
zetségnek nyelvén tudott szólni. De
ezt eleitől fogva az emberek nemcsak
szép dolognak, hanem hasznosnak is
ílték. Mert valakik az bölcsességnek
tanolására adták magokat, de soha
meg nem elégedtenek az ő nemzetek-
nek nyelvével, hanem idegen |:nyelve-
ket is:| tanultak, és az ő bölcsessége-
nek egyik részét ebben helyeztették.

És hogy az régiekről ne szóljak,
tud|:uk:|, hogy az görög nemzetség
ez világi bölcsességben, filozófiában
igen tudós volt. De az kik közüllők
főbbek voltak, mint Democritus,
Pythagoras, Plato s az többi, Egyip-
tom országában és Júdeában búdos-
tanak, és az idegen nemzetségektől
vettenek tudománt és bölcsességet.

Annakutánna az rómaiak, kiket
mostan deákoknak hívunk, kezdtek az
bölcsességben híresek lenni, de ezek
is nem tartották addig bölcseknek
magokat, mígnem az görög nyelvet
megtanolták. Azért mind őmagok
mentek, s fiokat bocsátották az nyelv-
és bölcsességtanolni. Mostan immár
azt ugyan tudósnak sem tartják, az ki
ha egyebet nem is, az deáki és római
nyelvet nem tudja.

De nemcsak az pogánok ítéletek
volt ez, hanem ugyan az Istennek
könyve is azt mutatja. Mert mikor
Krisztus Urunk mennybemenése után

azzal commentáltatik, hogy 22 nem-
zetségeknek nyelveken tudott szállani.
Innen vagyon, hogy valakik a bölcses-
ségnek tanulására adták magokott,
meg nem elégedtenek soha a magok
nemzetségeknél tulajdon nyelvekkel,
hanem idegen nyelveket is tanoltak, és
e volt a bölcsességnek egyik része.

Példa a görög nemzetség, ki e világi
bölcsességben, a filozófiában igen
híres vala, de akik öközüllők főbbek
voltak, Democritus, Pithagoras, Plato,
Egyiptum országában és egyéb orszá-
gokban bújdostanak, és idegen nem-
zetektől vettek s tanultak nyelveket és
tudományokott.

Ezért ma is a mű nemzetünkbeli
iffjak elmennek idegen országokra
tanolni.

De ezt még a Szentírás is mutatja,
mert mikor az Szentlélek az aposto-
lokra szálla, külömb-külömb nyel-
veken taníttá őket szállani, ez volt az

az Szentlélek az apostolokra szálla és az tudatlanokból bölcsékké tévé, külömb-külobmb nyelveknek tudásával ékesítte meg őket. Sőt, ez vala az keresztyéni gyülekezetnek első idejében az Szentléleknek jelenvoltának bizonyos jegye, hogy valakik hirtelen külömb-külobmb nyelveken kezdtek szólni, de azok Szentlelket vettek be.

Szentlélek jelenvoltának kiváltképpen való jele, mikor hertelen külömb-külobmbféle nyelveken szóllottanak.

A szövegben található javítások arra is felhívják a figyelmet, hogyan egyszerűsíti a bölöni prédikátor a forrását. Rögtön a beszéd kezdő mondatában kihúzza az Enyedi-féle bonyolultabb mondatrészt, és egyetlen szóra cseréli ki. Már az első szakaszokban szűri az eredeti szövegeket, átugrik összefoglaló szakaszokat, és a példasorból azokat tartja meg, melyek egyszerűbb gondolatmenetbe illeszkednek. A rómaiak helyett, akikkel kapcsolatban már a deák elnevezés megjelenik, a korabeli erdélyi diákokat hozza például. A bibliai utalások jelentős részét viszont, ha át is fogalmazza, meghagyja.

A kódex későbbi részében, ugyanettől a kéztől származó másolatokban újabb Enyedi-beszéddel találkozunk. A nyelvről szóló híres 72. (6.) Enyedi-beszéd egyéni interpretációja ugyanazokat a jegeket mutatja, mint a korábbi Enyedi-átdolgozások.⁸⁷

**ENYEDI GYÖRGY: 72. (6.) BESZÉD
(2. KOLOZSVÁRI KÓDEX)**

Concio 6. [72.] De lingua. Jacob.
3. [Jak 3,2]: *Ha ki beszédében nem vétkezik, ez tökéletes, és az egész testet zabolázza etc.*

Ezvilági csendes és békességes életnek megnyerésére igen hasznos embernek magát megismérni. És ha valami

Ms. R. 1214, F. 350R–354V, 350R–V.

Textus Jac. 3. á v. 2do ad v. 9num: *Aki beszédében meg nem esik, a tökéletes.*

Melly szép dolog legyen embernek e világi dolgokat az ő természetekben vizsgálni, megmutatja avagy csak ez az

⁸⁷ ENYEDI, *Prédikációi I. (67–99. beszéd)*, 76–82. Idézett szakasz: 76–77. A prédikációnak eddig egyetlen kéziratot változatát ismertük a 2. Kolozsvári Kódexben (Academia III., Kolozsvár, jelzete: Ms. U. 737/2.)

egyéb mondás, bizony ez igen nevezetes és gyakran forgott az bölcsek szájában, úgyannaira, hogy Delphisben, ahova az régi pogánság az egész világból búcsúra szokott vala jární, az Apollo Templomának falára arany börtűkkel vala az felmetszve: *Ismerd meg magadat.*

Noha penig az maga megismerésnek sok külömb módjai és útjai vadtak, de az többi között ez is arra vezet és viszen, mikor <természetinknek> tagaiknak természetit és tulajdonságit megtanoljuk. És ha mindeniknek egyenként mivoltát meg nem tudhatjuk is, de az fővebeknek és szü[k]ségesbeknek természeteket illik megértenünk.

Senki penig azt nem tagadhatja, hogy noha az neki az egész testnek épségére küsdednek látszik, de az életnek gubernálására felette szükséges és minden tagoknál fővebb, illik azért embernek ez tagnak tulajdonságáról elmélkedni és tanolni. Kit szent Jakab apostol is jól tudván, az meghallott ígékben az nyelvnek minden természetit bölcsen és ékesen megírta. Olvassuk meg ez ígéket, és azoknak értelméről elmélkedjünk egy kevésé.

Három részben vagyon az apostolnak az nyelv felől való disputatiója.

Az elsőben írja meg, az emberi társaságnak és az ember életének gubernálásában minemű nagy ereje és hatalma legyen az nyelvnek.

Az második részében szól az mondhatatlan gonoszságáról.

egy, hogy tanúsáért sokan idegen országokra bujdosunk. De sokkal szebb tudomány embernek magát vizsgálni és magát kitanulni, innen olvassuk, hogy a régi Apollo Templomában arany betűkkel volt felírva: *Nosce te ipsum.* De még ma is az keresztények között olyan tudomány ez, hogy azt mondjuk: *Coelo descendit sententia, nosce te ipsum.*

Hogy pedig az ember e szép tudománt elérje, meg kell magát vizsgálni, amelly sok utakon és módokon megyen véghez. De azok között egyik ez lehet, hogy ember azokat a fő tagokat magában megtanulja, megismerje, mellyek hamarébb a vétékre készítetik az embert.

Mivel azért az ember tagjai között legközebb a nyelve, de leggonoszabb, hogy erre vigyázzunk, erről tanuljunk, szépen leírja az apostol in textu.

1. Az emberi társaságban minemű nagy ereie legyen a nyelvnek.

2. Szól az nyelvnek kimondhatatlan gonoszságáról.

Az harmadikban csudálatos, két-szín természetiről, változó, állhatatlan és egymással ellenkező, szemben vivő tulajdonságáról.

Így szól azért: *Ha ki, úgymond, beszédében nem vétkezik* etc.

Prima pars.

Valaki az emberi társaságban békeségben akar élni, szükség, hogy imez két dolgot cselekedje. Első, hogy más meg ne sértsen.

Másod, hogy ha ő maga megsértetik is, magával bírjon. Mert az, ki más megbánt, illik, hogy ő is tartson mástól, mert gyakorta megadják az kölcsönt, vagy ugyanaz, az kit megbántott, vagy más. És esmét az, ki minden mindenért bosszút akar állani, sok veszedelemben szokott esni. Azt mondja penig itt az apostol, hogy az ki beszédét és nyelvét helyén tudja viselni, az ilyen egyebeket sem sért meg, és őmagával is bír. Tehát innét megtet-szik, hogy az ember életének minden csendessége az nyelvben áll. Mert elsőben azt mondja, *Az ki beszédében nem vétkezik és[!] tőkélletes*, azaz valaki beszédével senkit meg nem sért, és úgy hordozza nyelvét, hogy senki meg nem feddheti, ez illyent méltán jámbornak mondhatjuk és ítéljük.

3. Egymással ellenkező tulajdonságairul.

Aki beszédében meg nem esik, tőkélletes az.

Valaki az emberi társaságban csendesen akar élni, két dolgot kell annak az embernek cselekedni. 1. Hogy senkit meg ne bántson, senkit meg ne sértsen, mert aki más megbánt, illik, hogy ő is féljen attól, akit megbántott, mert gyakorta visszaadják a kölcsönt, vagy az, akit megbántott, vagy más. Erről mondja édes Üdvözítőnk [Mt 7,1], *Ne ítélj, nem ítéltetel*, q. d. úgy szólj, hogy visszaadják a kölcsönt, vagy akit megítéltél, ő is megítél, vagy más.

2. Ha maga megsértetik is, magával bírjon, mert aki minden bosszút akar állani, sok rendbeli veszedelemben esik. De hogy ezt elkerülhesse, illik, hogy a nyelvére vigyázzon, mert az ki arra vigyáz, az olyan más sem sért meg, magával is bír. Ezt forgatja az apostol: *Aki beszédében nem vétkezik, az tőkélletes*, q. d. az illyent méltán jámbor embernek mondhatja ember.

Az sem meglepő, hogy a másoló sok helyen rövidít az eredeti szövegen, átfogalmazza az átvett mondatokat, emellett, ugyanúgy, ahogy a második triacasból származó másik beszéd esetében, itt is láthatóan szorosabban követi Enyedi prédikációját. Feltehetjük ennek kapcsán, hogy mivel maga a kódex (nem egy kéz által és) nem egy rövid időszakban íródott, a második triacas darabjai korábban kerülhettek a másolóhoz, így azok esetében még kevésbé élt az átírás és átszerkesztés radikális eszközeivel, közelebb maradt forrásához. Emellett a lapokon látható szerkesztési nyomok a másolás folyamatáról is tanúskodnak, a forrás olvasása után az egyéni változat papírra vetésének módját és a bekezdések összeállításának menetét részleteiben is megmutatják. Kifejezetten érdekes például az a szakasz, ahol az eredeti beszédben vadállatok és madarak felsorolásával kapcsolódik a prédikátor Jakab szavaihoz. Ez esetben a másoló kihagyja az egzotikus állatokat, így az oroszlán, párduc, tigris és medve példasort átírja oroszlán, medve és farkas példákra, a struccmadár és sas helyett madarak, ölyvek és sasok szerepelnek, a delfin pedig egyszerű hallá változik. A beszédet azonban nem annak párja követi, hanem további versek kifejtésével, a vázlatosan leírt zárlat után témát vált a bölöni pap. Az 5Móz 16,18 textusú, a bíróválasztáshoz kapcsoló beszéd esetén szintén felmerülhet Enyedi neve, hiszen fennmaradt gyűjteményében szerepel ilyen textusú prédikáció. Ám maga a szöveg, bár az olvasó az első pillanatban reménykedik, hogy újabb átvétel következik a harmadik püspök tollából, nem úgy kezdődik, mint Enyedi 67. (1). számú beszéde,⁸⁸ a prédikátor az igazság három rendbeli értelméről értekezik. A kétlapos bevezető gondolatok után azonban mégis megtaláljuk a remélt forrást.⁸⁹

⁸⁸ ENYEDI, *Prédikációi I. (67–99. beszéd)*, 35–42. Idézett szakasz: 35. A prédikációnak eddig egyetlen kézíratos változatát ismertük a 2. Kolozsvári Kódexben (Academia III., Kolozsvár, jelzete: Ms. U. 737/2.)

⁸⁹ Az eltérő, két lap terjedelmű beszédkezdetet jelen példában elhagytam.

ENYEDI GYÖRGY: 67. (I.) BESZÉD
(2. KOLOZSVÁRI KÓDEX)

I. (67.) Concio. Deut. 16. [5Móz 16,18]: *Bírákat és tisztviselőket válassz minden városidban etc.*

Nem elég valamit keresni és megtalálni, hanem ember az mit talált, meg is őrizze és tartsa. Ezért mondá egy bölcs: *Non minor est virtus quam quaerere, parta tueri.* Az Isten annakokáért mikor az zsidókat be akarná iktatni az Kánaán földére, nemcsak erőt ada nekik, az mellyel elvonnék és foglalnák az országot, hanem módot is mutata és szaba eleiben, mely által az országnak birodalmában megmaradhassanak. Ez penig az mód nem egyéb, hanem az sok jó rendtartások, és erkölcsök igazgató törvények.

Oktatja azért Mózes az meghallott igékben az Izrael népét, mint viseljék magokat az közönséges személyeknek választásában. Vagyon penig beszédének három cikkelye: Az elsőben inti őket, hogy semmiképpen bírák nélkül, tisztviselők nélkül ne lennének sohul. Az másodikban, mi legyen fő tisztek az bírának, megjelenti. Harmadszor az igaz és jámbor bírának jutalmakat megmagyarázza. Így szól: *Bírákot és tisztviselőket válassz etc.* Ha az Izrael népének, kinek az Isten megígérte vala, hogy közötté lakozik és uralkodik, szükség volt az gondviselő,

MS. R. 1214, F. 355R–358R,
355V–356R.

Textus ex Deut. 16. á v. 18. ad 21: *Bírákot és tisztviselőket szerezz minden te kapuidban, mellyeket a te Urad, Istened adand teneked a te nemzetséged szerént, kik ítéljék a népet igaz ítélettel etc.*

[...]

Ocass.

Ígyen mondjuk: *Non minor est virtus quam quaerere* etc. Nem küsebb jóság keresni, mint a keresettet megtartani. Ezt az Isten is, Ófelsége bizonyítja, mert mikor be akará vinni az megígért földre, ezért hatalmat ada önekik, mely által győzedelmeskedhetnének az ő ellenségeken. De mindazáltal rendet, módot szaba elejekben, melly által megtarthatnák a keresettet, az rend, mód pedig a sok jó rendtartások. Ez jó rendtartások közül való pedig ez in textu, hogy *Bírákat* etc.

bizony egyéb nemzetnek inkább szükség, kikhez az Isten olyan közel nem járt. De ím, halljuk, hogy az Isten ugyan poroncsolja az zsidóknak, hogy bírátot válasszanak. Innét megtetszik az Pál apostol mondásának igaz volta. Rom. 13. [Róm 13,1]: *Minden lelkek az feljebbvaló hatalmasságoknak alája legyenek vettelve.* Mert nincs hatalmasság, hanem csak Istentől, és az kik vadnak, őtölle rendeltettenek. Azért az ki az tisztviselőnek áll ellene, az Isten rendelésének áll ellene.

De szóljunk erről egy kevésbé mélyebben. Miért legyen az emberek között szükséges az tisztviselő, magisztrátus? Nyilván vagy az, hogy semmi sokaság, gyülekezet együtt sokáig nem maradhat valami kötél nélkül, az ki őket összekapcsolja, mint az kőlábban, nem maradhatnak meg az kövek egymáson, ha vagy vassal, vagy mésszel össze nem raggatod őket. Azonképpen az hiaza [a. m. tető] az lécen meg nem marad, ha vagy vasszeggel, vagy valamivel oda nem szorítod.

Tegyük fel: Miért legyen a bíró, tisztviselő olyan szükséges? Responso:

Nyilván van ez, hogy semmi sokaság, társaság sokáig meg nem maradhat valami kötél nélkül, az ki őket egybenkapcsolja, mert a filozófusok mondása: *Omnis virtus unita fortior est se ipsa dispersa.* Mint p. o. a kőfalban nem maradhatnak meg a kövek sokáig egymáson, ha valami vas vagy mész egyben nem kapcsolja. A papiros sokáig egymás mellett, ha cérnával össze nem varrod és szorítottod.

A 16. század végén a kolozsvári bíróválasztást december 25-én tartották, így ekörülre, pontosabban 1593. november-decemberére tesszük Enyedi beszédének első elhangzását is. A Bölöni-kódex esetében feltételezhetjük, hogy hasonló alkalom kapcsán nyúlt a prédikátor a püspök több mint száz évvel korábbi szövegéhez. Az eltérő beszédkezdet a kötetben megszokott aktualizálás részeként különösen érdekessé teszi a szöveget, a bölöni közösség mindennapjai kapcsán valamilyen, a morális tanítás hangsúlyos előkerülésével összefüggő időszerű lokális problémára gyanakodhatunk. Az igazság értelmezése kapcsán az első (istenes életért és jószágos cseleke-

detekért) és a második („közönségesen mindazokért, melyekkel megadjuk Istenünknek, szüleinknek, magunknak, amivel tartozunk”) szakasz után láthatóan a harmadik kifejtését tervezte, ám kihúzta a már beírt bevezetéskezdetet és tovább írta a második szakaszt. Itt szinte lírai hangoltsággal így szól a prédikátor az életről merengve:

„Jóllehet, Istenünknek annyit nem adhatunk, amennyivel tartozunk, mert amikor nem voltunk, lételt adott, az semmiségből kihozott, minket őrizett, oltalmazott, ki adhat azért méltó jutalmat az Istennek? Azonképpen szüleinknek, akik Isten után okai életünknek, akik sok gondokkal nevelnek, meg nem fizethetünk. És mivel az ember becsületesebb egyéb állatoknál az okossággal és értelemmel, az tanító mesterek pedig e becsületes tudománra tanítanak, mellyel méltóságosabbak vagyunk a barmoknál, ki fizethet ezért elegendő bért? Mindazonáltal amivel fizethetünk, úgymint becsülettel, engedelemmel és szolgálattal, tartozunk. Tartozunk magunknak is, hogy a lélek bírja, igazgassa a testet, amint az okosság és az Isten törvénye mutatja.”⁹⁰

Végül a bevezető szakasz harmadik része következik arról a jóságról, „mellyel megadjuk felebarátunknak, amivel tartozunk”. Itt tér rá a prédikátor a fentebb idézett, Enyedi beszédéből átemelt szakaszra.

Az erősen átdolgozott szövegű, félbehagyottnak tűnő, ám egészként funkcionáló, szóban kiegészítendő beszédminta elemzése során felmerült kérdések és problémák lényegében az egész kódexre, és tágabb értelemben az egész unitárius anyagra kivetíthetők. Mozaikdarabokból, fragmentumokból, sokszor megfoghatatlan szerzőkből, legtöbbször beazonosíthatatlan másolókból, nem regisztrált átvételekből, kompilációkból, ritkán felbukkanó dátumokból, alkalmakból, történelmi eseményekből, és nem utolsósorban szakirodalmi utalásokból és megérzésekkel építkezünk, mintákat és rendszert keresve e sokszínű és sokrétű korpuszban. A kódex és általában az unitárius kéziratos kódexek kapcsán irodalomtörténeti, prédikációtörténeti, egyháztörténeti, történelmi és mikrotörténelmi adatokkal is dolgozó elemzések még nagyrészt előttünk állnak, de a kódexekhez közelebb lépve nemcsak a források és a másolói attitűdök

⁹⁰ Ms. R. 1214, f. 355r–355v.

feltárása kerül új megvilágításba, hanem a szövegtörténeti hagyományhoz való kapcsolódás is.

Ha nem is szolgálhat e tanulmány a Bölöni-kódex minden forrásának feltárásával, ezek a példák világossá teszik, hogy nagyon sok unitárius kódex, így például e kézirat esetében sem elégséges a kutatás során a szövegek megszokott átolvasása, átfutása. A prédikációkat tartalmazó unitárius kéziratok a prédikálási szokások részletesebb megismerése mellett arra is lehetőséget nyújtanak, hogy jobban megértsük, milyen forrásokból és forrásokkal dolgozhattak a 17. századi városi és falusi prédikátorok. A nyomtatásban is megjelent katolikus és református, sokszor eleve kézikönyvként is funkcionáló kötetek jó alapanyagnak bizonyultak ehhez a munkához. Emellett az unitárius kéziratok hagyomány, ebben az esetben Enyedi György beszédeinek továbbélése arra is felhívja a figyelmet, hogy árnyalnunk érdemes a szöveghasználatról, szövegátvételtől, kompilációról és egyéni beszédszerkesztésről alkotott képünket, mert a 17. századi unitárius kéziratok hagyomány olyan (főleg kényszerűségből kitaposott) új utakat mutat meg, melyekhez hasonlókat a főleg a nyomtatásban élő katolikus, református és protestáns szöveghagyományban nem találunk.

**The Ms.R. 1214 and the Unitarian preaching tradition
of the 17th century:**
Lessons from the re-reading of the Codex of Bölön of Cluj

A mixed copy of sermons, prayers and other texts connected to everyday piety and preaching practice can be found in the Codex Ms. R. 1214, written in Bölön, Transylvania (today Belin, Romania) at the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries. Although the analysis of the texts of the volume and the exploration of their sources have already begun, not everything has been discovered about this codex. In my paper, I show some examples of newly identified sources and the curious compilation method of the collection's compiler.

*A Pázmány-prédikációk néhány
nem jelölt forrásáról*

Bitskey István 1979-es monográfiájában külön fejezetet szentelt a Pázmány-prédikációk forrásainak.¹ Ebben a marginális jegyzetek alapján egyrészt csoportokba rendezve ismertette a hivatkozott szerzőket és műveket, másrészt arra kereste a választ, hogy Pázmány eredeti munkákat vagy florilégiumokat használt-e. Bár úgy vélte, hogy „természetesen florilégiumokat is kellett használnia”,² inkább amellett érvelt, hogy Pázmány eredeti művekből dolgozott. Ennek bizonyítékát abban látta, hogy Pázmány a florilégiumokban szokásosnál sokkal nagyobb pontossággal jelölte meg forrásait a margón.³

Az 1979 óta eltelt időben a Pázmány-kutatások homlokterében más kérdések álltak. 2006-ban jelent meg az a tanulmány, amely újra a Pázmány-prédikációk forrásait vette górcső alá.⁴ Ebben a szerző, Rajhona Flóra Bitskey florilégiumhasználat mellett szóló érvéből indult ki, miszerint Pázmány olyan sok forrásmunkát szerepeltet és hivatkozik, hogy az csupán eredeti művek alapján kivitelezhetetlen lenne. Rajhona ezért a korabeli prédikációs segédkönyvek és bibliakommentárok mint lehetséges források vizsgálatát vetette fel. Tanulmányának középpontjában a pünkösdi után 5. vasárnapi prédikáció állt, melyet a sok antik idézet miatt választott ki. Szerinte ugyanis „a forráskutatásban [...] ezek a citátumok

¹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Humanizmus és reformáció 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 53–102.

² Uo., 55.

³ Uo., 54–55.

⁴ RAJHONA Flóra, „Pázmány Péter prédikációinak forrásairól”, in *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány irodalmi műhely, Tanulmányok 6, 113–124 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2006).

okozzák, okozhatják a legnagyobb problémát”.⁵ Rajhona a pozsonyi jezsuita kollégium 1639-es könyvlistájáról olyan segédkönyveket válogatott ki, amelyek megvannak az ELTE Egyetemi Könyvtárban,⁶ majd tovább szűkítette kutatását Cornelius a Lapide négy kommentáros kötetére. Ezeket összevetette a prédikációval, végül hasonló idézeteket és tartalmi egyezéseket talált. Konklúziója a következőképpen hangzik: „Kutatásunk tehát azzal az eredménnyel járt, hogy kimutatható, Pázmány prédikációi szerkesztésekor használt segédkönyveket. Lehet, hogy soha nem tudjuk majd pontosan megjelölni a köteteket, amelyeket forgatott, azt azonban tovább bizonyíthatjuk, hogy a kortárs prédikációs segédkönyvek valóban közvetlen forrásainak számítottak.”⁷ Nem kétséges, hogy Pázmány, mint minden hitszónok, kamatoztatta a segédkönyvek prédikációs eszköztárát, de jelöletlenül, hiszen azok nem számítottak hivatkozandó auktoritásnak a korban.⁸ Ezeknek a munkáknak a beazonosítása azonban nemcsak a hivatkozás hiánya miatt tűnik lehetetlennek, hanem azért is, mert – csekély eltéréssel – rendre ugyanazokat a *citátumokat*, *similitudókat*, *exemplumokat* stb. találjuk meg bennük. Így ez a kutatási irány nem kecsegtet új eredményekkel.

Ha az eredeti művek visszakeresése és az idézett szövegek visszaellenőrzése felől közelítünk, akkor már néhány prédikáció alapján is meggyőződhetünk arról, hogy helytálló Bitskey István megállapítása, mely szerint: „A forrásmunkák felhasználása kétféle: kisebb részben magyar nyelvű, tartalom szerinti átvételeket alkalmaz [Pázmány], túlnyomó többségük azonban szó szerinti latin citátum. Ez utóbbiaknál is hiába keresnénk azonban betű szerinti hűséget, mert a magyar szöveg összefüggésének megfelelően a ragokat vagy a szósortrendet szükség esetén megváltoztatja. [...] A latin idézetek után szinte kivétel nélkül megtalálható azok magyar fordítása.”⁹ Mindehhez hozzátehetjük még azt is, hogy Pázmány időn-

⁵ Uo., 114.

⁶ Uo., 118.

⁷ Uo., 121.

⁸ Vö. a középkorra vonatkozóan BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Historia Litteraria 23 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 574.

⁹ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 55.

ként ugyan ad meg forráshelyet a margón, de nem hoz idézetet, helyette összefoglalja és a saját gondolatmenetéhez alakítja azt, ami a hivatkozott helyen található. Vagy éppen idéz egy részt, majd a folytatásban ugyanaból a forrásból vagy forrásokból fordít, illetve parafrázál. A forráskezelés ezen jellegzetességei miatt pedig nyilvánvaló, hogy a latin citátumok vizsgálata, legyenek azok antik szerzőktől származóak vagy sem, nem vezet pontosabb eredményre, mint amire Bitskey István jutott a könyvében, azaz a legtöbb esetben köteteket, kiadásokat nem tudunk az idézetekhez rendelni. Bárczi Ildikó a középkori prédikációk forrásai kapcsán tett észrevétele itt is érvényesnek látszik: „Az eredeti auktorhelyek visszakeresése a kritikai – és immár az internetes – kiadások segítségével megkísérelhető, ezen óriási munka eredménye azonban két okból kétes: számos esetben idézetünk romlott – vagy talán helyesebben: torzult, mert applikált – szövegűnek bizonyul”.¹⁰

A Rajhona Flóra által vizsgált prédikációs segédkönyvek ugyanakkor egy, a források feltárására irányuló másfajta megközelítés kiindulópontját is jelenthetik. Megfigyelhető, hogy ezek a kötetek az argumentációban alkalmazható hasonlóságoknak (*similitudo*, *simile*) csak a főbb elemeit adják meg. Az, hogy egy-egy hitszónok hogyan dolgozza ki őket a saját szövegében, egyéni lehet. Ha a prédikációszerző nem teszi retorikailag gazdagabbá a segédkönyv sematikus és tömör megfogalmazását, akkor eldönthetetlen, hogy saját invencióról vagy átvett szövegről van-e szó. Ezek vizsgálatától tehát nem várhatunk sokat a Pázmány-prédikációk esetében sem. Ellenben azok a hasonlatok és *exemplumok*, amelyek egyedi retorikai megformáltságot, illetve tartalmi eltérést mutatnak, olyan forrásokat fedhetnek fel, amelyekkel mindeddig nem számolt a Pázmány-kutatás.

Feltevésem ellenőrzésére a Pázmány-prédikációkból olyan részeket választottam ki, amelyekben a szerző olyan hasonlatokat alkalmaz, amelyeknek nem elsősorban az argumentációban van szerepük, hanem a beszéd ékesítésében, azaz elsősorban a gyönyörködtetés oratori célját szolgálják. Ezeket nevezte Bitskey István „szépprózai elemeknek”, és bennük Pázmány egyediségének, jellegzetes írói stílusának, illetve kivá-

¹⁰ BÁRCZI, *Ars compilandi...*, 615.

ló megfigyelőkéességének megnyilvánulásait látta.¹¹ Kutatásom során az érdekelt, hogy ezekhez a szövegekhez rendelhető-e olyan források, amelyeket bár Pázmány nem nevezett meg, vélhetőleg felhasznált kidolgozásukhoz.

A lehetséges források körét – Bitskeyhez és Rajhónához hasonlóan – számomra is a pozsonyi kollégium 1639-es könyvkatalógusa jelölte ki.¹² A szakirodalomban ugyanis mára egyetértés alakult ki arról, hogy ezen a könyvjegyzéken már ott vannak azok a kötetek, amelyek Pázmány hagyatékaként kerültek be a könyvtárba.¹³ Az az öt szerző és mű, melyeket a következőkben a Pázmány-prédikációk valószínű forrásaként mutatok be, mind szerepel ezen a könyvjegyzéken.

I. A gyermek elválasztása az anyatejtől

Cyprianus Soarius retorikatankönyve szerint a *similitudónak* több fajtája van, úgymint a *parabola*, az *inductio* és az *exemplum*.¹⁴ A már említett díszítő funkción kívül ezek a retorikai eszközök a tanítás segítői

¹¹ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 140–146.

¹² Kiadva: FARKAS GÁBOR, MONOK ISTVÁN, POZSÁR ANNAMÁRIA ÉS VARGA ANDRÁS, szerk., *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I.: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1* (Szeged, Scriptum Kft., 1990), 89–145. A továbbiakban Adattár 17/1.

¹³ Pázmány egykori könyvtárának egyes darabjait Mészáros Klára fedezte fel a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban, melyről interjúban adott hírt (Magyar Nemzet, 2004. január 27., 17. o. és január 31., 29. o.). Azóta újabb köteteket talált KNAPP ÉVA az ELTE Egyetemi Könyvtárban („Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY ALINKA ÉS BAJÁKI RITA, 283–303 [Vác: Mondat Kft., 2013]) és M. HORVÁTH MÁRIA Szegeden és Esztergomban („Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának újabb tizenhárom kötete”, *Magyar Könyvszemle* 132, 4. sz. (2016): 479–489). Pázmány könyvhagyatékáról lásd még KÁDÁR ZSÓFIA ÉS FAZEKAS ISTVÁN, „A pozsonyi jezsuiták két könyvtára mint Kecskés János, Pázmány Péter és az evangélikus lelkészek könyvgyűjteményeinek őrzőhelye”, *Magyar Könyvszemle* 137, 1. sz. (2021): 63–79.

¹⁴ BITSKEY ISTVÁN, vál., szerk., tan., *Retorikák a barokk korból*, Csokonai könyvtár, Források, 10 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 291.

is, továbbá szerepük lehet a megindításban, valamint a hallgatóság figyelmét is élelénkítik. A prédikációs segédkönyvek praktikusán csak azt adják meg, hogy az adott hasonlóság milyen téma tárgyalásakor használható, valamint röviden kifejtik a hasonlító és a hasonlított közötti párhuzamot.

Azt a *similitudót*, mellyel elsőként foglalkozom, a segédkönyvek ehhez hasonló formában bocsátanak a hitszónokok használatára: amikor az anya el akarja választani gyermekét a tejtől, valami keserűt ken a mellére, ami miatt a gyermek leszokik a szopásról. Az Atyaúrsten ugyanígy jár el az emberekkel: keserűségekkel vonja el őket a világi gyönyörűségektől. A prédikációs szerzők azután ezeket az alapelemeket variálják és bővítik oratori céljaiknak megfelelően.

Temesvári Pelbárt például a bővítés és a díszítés legcsekélyebb szándéka nélkül illeszti be sermójába: „Sicut quippe mater pia volens filium ablectare et sequestrare a sugendo amarissimis confectionibus inungit mamillas, et sic ille respuit sugere propter amaritudinem, sic fecit nobis Deus, ut mundum contemnamus, et eius vitia delectabiliaque refutemus, amaritudines admiscuit odiorum et adversitatum.”¹⁵ A ferences szerzőhöz hasonlóan a Pázmánnyal kortárs Laurentius Beyerlinck (1578–1627) és Georgius Bartholdus Pontanus (1550 k.–1616) szövegváltozatai sem lépnek túl a hasonlóság főbb elemeinek ismertetésén. Igaz, Beyerlinck módosítja az egyik tartalmi elemet, amikor az evilági nyomorúságokat a halál keserű emlékezetére cseréli: „videmus matres volentes ablectare infantes, aliquid absinthij aut aloes mammillis apponere: sic pater ille coelestis volens nos a dulci veneno mundi et peccati

¹⁵ Pelbartus de THEMESWAR, *Pomerium de sanctis, Pars aestivalis*, Sermo LXXXI, a szöveget gondozta BÁRCZI Ildikó. Hozzáférés: 2023.08.01. <http://mek.niif.hu/03200/03283/html/pao81.html>. Magyar fordításban: „Mert ahogyan a jámbor anya, hogy elválassza fiát a tejtől, és visszatartsa őt a szopástól, nagyon keserű szerekkel keni meg a mellét, és így az a keserűség miatt nem hajlandó szopni, így tett velünk Isten is, hogy megvessük a világot, és elutasítsuk annak bűneit és gyönyörűségeit, a gyűlölségek és a bajok keserűségét keverte bele.” (A fordításokat itt és a továbbiakban is a saját fordításomban közlöm.)

abstrahere, amaram mortis memoriam proponit”.¹⁶ Pontanus megfogalmazása is leginkább a *brevitas* erényét tudhatja magáénak: „Calamitas est torcular hominis; et mater volens ablactare filium, apponit mammillis amaritudinem. Sic Deus voluptatibus mundi immiscet aspera et amara.”¹⁷

Hozzájuk képest Pázmány advent második vasárnapjára írt második prédikációjában, melyben azt a kérdést tárgyalja, hogy „Miért sanyargattya Isten hiveit e földön; és ellenségit gyakorta kedvekre tartya?”, hosszasan részletezi mind az elválasztás folyamatát, mind okait és üdvös következményeit.¹⁸ Hasonló megoldással találkozunk a lateráni kanonokok kongregációjához tartozó itáliai Gabriele Inchino (1548–1608) mennyországról szóló prédikációjában is.¹⁹

¹⁶ Laurentius BEYERLINCK, *Promptuarium morale [...], Pars hyemalis* (Colonia Agrippina: sumptibus Antonii Hierati Bibliopolae, 1626), 262. Ezt a kiadást lásd a könyvjegyzékben: Adattár 17/1, 109. Magyar fordításban: „látjuk, hogy amikor az anyák el akarják választani csecsemőiket, némi abszintot vagy aloét tesznek a mellükre: így tesz a mennyei Atya is, amikor el akar minket vonni a világ és a bűn édes mérgétől, a halál keserű emlékét állítja elénk”.

¹⁷ Georgius Bartholdus PONTANUS, *Bibliotheca sive theatrum concionum [...]*, 4 köt. (Colonia Agrippina: sumptibus Ioannis Gymnici, sub Monocerote, 1625), 2:216. Ezt a kiadást lásd a könyvjegyzéken: Adattár 17/1, 107. Magyar fordításban: „A szerencsétlenség az ember kényszerítője [hogy lemondjon a világról]; és az anya, aki el akarja választani a fiát, valami keserűt tesz a mellére. Így keveri össze Isten is a sanyarúságokat és keserűségeket a világ élvezeteivel.”

¹⁸ PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, VI, *Predikációk, Első rész*, szerk. KANYORSZKY György (Budapest: Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Hittudományi Kara, 1903, a továbbiakban PPÖM VI), advent 2. vasárnap, 2. prédikáció, 43–44.

¹⁹ Gabriele INCHINO, *Prediche sopra i quattro novissimi* (Venetia: appresso Daniel Bissuccio, 1614, a továbbiakban INCHINO, *Prediche...*), 457–458. Ezt és 1613-as latin nyelvű, kölni kiadását lásd a könyvjegyzéken: Adattár 17/1, 107.

Inchino prédikációinak a pozsonyi könyvjegyzéken szereplő 1614-es kiadása posztumusz. Művének életében több olasz kiadása is volt. Az itt vizsgált szövegrész némileg más az 1593-asban: Gabriele INCHINO, *Prediche sopra i quattro novissimi* (Venetia: appresso Domenico Farri, 1593), 424. A különbségek közül ez lehet érdekes az összevetés szempontjából: „se ben è contra la volontà del figliuolo, li leva il latte” (s habár a gyermek akarata ellenére van is, megvonja tőle a tejet), ami igen hasonló Pázmány megfogalmazásához.

„Vigyáztatok-e valaha reá, mit mivel egyetlen egy kised szerelmes fiával a kegyes anya? Vészi eszébe, hogy **ha csak téjen nevededik gyermeke és vastag eledellel nem tápláltatik: puha, erőtlen, gyenge, derék munkára alkalmatlan, és hamar meg-veszendő állapotban marad.** Azért, noha a gyermek csak az édes tejet szeretné; de, hogy kedve-ellen-is vastagodván, tartó és egészséges állapotra jusson, **ilyen szerelmes családrüsséggel él: melytől ürömmel, vagy keserű Aloë-val békeni.** Mikor a gyermek szájába vészi, hogy édes tejet szopjon, az iszonyú keserűség elidegeníti a szopástól, és kénytelen oly kemény ételekhez szokik, melyekkel öreg állapotra hasznoson vastagodik. Isten sem akarja, hogy az ő fiai, világi gyönyörűségek-től puhán és veszendőjül neveltesse-nek; mivel ezek, alkalmatlan táplálások

„Fa (accioche m'intendiate) il benignissimo Iddio con noi a guisa di quella pia, e amorosa madre, che vuol dislat-tare il figliuolo. Che si come ella, per levargli **il latte, che lo renderebbe di complexion molle, fiacca, e debole, quando altra [! helyesen oltre] il tempo ordinario se ne cibasse,** e ridurlo a cibo solido, e proprio dell'huomo, che lo fa di complexion virile, gagliarda, e forte; **usa questo pietoso inganno** a quel semplice fanciullo. **Sopra le proprie mammelle pone aloè, assintio,** o altra cosa amara. Onde **il figliuolo porgendo la bocca a quelle, per succhiarne il dolce latte,** sentendo l'amarezza, viene a poco, a poco ad abborirlo, e a sue-farsi a quei cibi, che gli sono proprij, de i quali, mentre vive, ha da cibarsi. [...]. Così, dico, **fa il pietosissimo Iddio verso noi suoi cari, e amati figliuoli.**

Úgy cselekszik velünk a jószágos Isten (hogy ért-sétek), mint az a kegyes és szerető anya, aki el akarja gyermekét választani a tejtől. Hozzá [az anyához] hasonlóan, ki hogy elválassza a [gyermeket] **a tejtől, mely puha, erőtlen, gyenge felépítésűvé tenné őt [a gyermeket], ha a megszabott időn túl is azzal táplálkozna,** és hogy szilárd és felnőtt embernek megfelelő ételhez szoktassa, mely bátor, derék és erős természetűvé teszi őt, **ezzel a kegyes csalással él** az egyszerű gyermekkel szemben. **Melleit bekeni ürömmel, aloéval** vagy más keserű dologgal. Így amikor a gyermek ajkát a mellére teszi, hogy édes tejet szopjon, megérezve a keserű ízt, lassan-lassan megutálja azt, és hozzászokik azokhoz az ételekhez, melyek megfelelők neki, melyekkel míg él, táplálkoznia kell. [...] Így cselekszik velünk is, mondom néktek, drága

a tekéletes erkölcsök munkájához: hanem, szoktattya őket a kemény, de vastagító és erőt-adó eledelkekhez, mellyekkel öreg-korunkban, a mennyei bóldogságban tápláltunk; tudni-illik, a lelki, mennyei és isteni erkölcsökhöz. [M]egkeni azért Isten a világi állapotot keserű epével, fogyatkozással, kárvallással, nyomorúsággal és sokféle betegséggel. És az ilyen keserűséggel, egyszer-is másszor-is, megutáltattya a világ javait.”

(PPÖM VI, advent 2. vasárnap 2. prédikáció, 43–44.)

Che volendoci dislatare [!], cioè **farci lasciare il dolce latte delle voluttà, de i piaceri, e de' contenti di questo nostro secolo, che rende l'huomo molle, effeminato, fiacco, e debole nella virtù, e opere buone, e suefarsi ai cibi duri, sodi, proprij, e naturali del christiano, anzi di tutti gl'huomini: i quai cibi sono le cose spirituali, celesti, divine, de' quali habbiamo da cibarsi per sempre nell'eterna vita; pone sopra questi beni del mondo (che sono come mammelle,) e meschia col dolce latte de' gaudij, e contenti terreni l'aloè, e l'assentio amaro delle fatiche, de' travagli, delle tribolationi, dell'inquietudini, e perturbationi del corpo, e dell'animo (come v'ho detto.)**

(INCHINO, *Prediche...*, 457–458.)

és szeretett **fiaival a jóságos Isten**. Amikor el akar választani bennünket a tejtől, azaz **amikor el akarja hagyni velünk századunk [= a világ] gyönyöreinek, élvezeteinek és örömeinek** édes tejét, mely puhává, elpuhulttá, erőtlenné és gyengévé teszi az embert az erényben és a jócselekedetekben, és hozzá akar szoktatni bennünket a kemény, szilárd, a keresztény, sőt minden ember természetéhez illő **ételekhez: mely ételek a lelki, a mennyei, az isteni dolgok, mellyekkel örökké táplálkoznunk kell az örök életben; a világnak ezekre a javaira (melyek a mellek) keni és összekeveri a földi örömek és élvezetek édes tejével az aloét és a fáradságok, gyötrelmek, sanyargatások, aggodalmak, és a test és a lélek zavarainak keserű ürömét** (ahogyan azt mondtam).

Míg Inchino szövegét a szóbőség, a rokon értelmű szavak áradása és a közbevetett tagmondatok szinte értelmet zavaró halmozása jellemzi, addig Pázmány mondatai összetettségük ellenére is jól követhetők, s bár

Pázmány sok mindent megőriz a felsorolásokból, ezek sem nyelvi, sem tartalmi szempontból nem feszítik szét a szöveget. Pázmány jó arányér-zéssel részben fordítja, részben parafrázeálja és sajátjává formálja át Inchino sajátosan *seicento*-stílusú *similitudo*-kidolgozását.

Inchino neve nem ismeretlen a magyar irodalomtörténetben, hiszen a négy végső dologról szóló prédikációi a 17. század elején megjelentek Lépes Bálint latinból készített magyar fordításában.²⁰ Inchino prédikációs kötete kiterjedt európai recepcióval bírt a korban, amit francia, német, spanyol kiadások jeleznek.²¹ Munkáját könnyen hasznosíthatták a hitszónokok, mivel úgy alkotta meg prédikációit, hogy azok a hallgatóság igényeire szabva szétszedhetők és újra összeállíthatók legyenek.²² A magyar fordítás meglete miatt kézenfekvő lenne, hogy Pázmány forrását Lépes munkájában keressük, azonban a két szöveg összevetése megcáfolja ezt a feltételezést.²³

II. A sólyom és a tyúk

Pázmány ugyanebben a prédikációban szerepelteti a sólyom- és a tyúk-*similitudót* is, melynek kapcsán Bitskey István Pázmány valóságábrázoló képességét dicsérte.²⁴ Pázmány a sólyom és a tyúk életében és halálában mutatkozó különbséget állítja párhuzamba a gazdag és a szegény ember élete és halála közötti különbséggel. Ez a hasonlat sem új, a prédikációs hagyomány része. Thomas Stapleton (1535–1598) számos kiadást megélt, a hitszónokok számára jól hasznosítható munkájában például az igazak evilági rövid ideig tartó szenvedését, szomorúságát és a halállal elnyert örök

²⁰ A fordításról lásd BITSKEY István, „Lépes Bálint és az olasz »Seicento« stílus”, in BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok*, Csokonai könyvtár, Bibliotheca studiorum litterarium 7, 148–160 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996).

²¹ Giorgio FORNI, „Gabriele Inchino e la «scuola» dei Canonici regolari lateranensi”, in Giorgio FORNI, *«Il nemico interno»: Politica, spiritualità e letteratura fra Cinque e Seicento*, 101–129 (Novara: Interlinea, 2018), 102.

²² Uo., 103.

²³ Lépesnél (*Pokoltol rettenteo es mennyei boldogsagra edesgeteo tükör* [...] [Pága: Sessius Pál, 1617], RMNy 1146) a szóban forgó rész a II., mennyországról szóló könyvben, a 272–273. lapokon olvasható.

²⁴ BITSKEY, *Humanista erudíció*..., 142.

élet boldogságát szemlélteti vele, mégpedig úgy, hogy csak az alapvető tartalmi elemeket adja meg: „Accipiter dum vivit, manu aucupis gestatur, delicate & curiose nutritur, ad praedam exercetur, in summo otio perpetuam voluptatem capit; sed mortuus in sterquilinum proicitur. Gallina vivens in sterquilino pascitur, & angulos domus perscrutatur; mortua in mensa domini apponitur, & pro ferculo delicato habetur.”²⁵

Pázmány, ahogyan az anyatejes példában is, egy kérdéssel vezeti föl az összehasonlítást, majd felsorolásokba sűríti a sólyom és a tyúk közötti különbségeket, melyek többszörös ellentétet hordoznak magukban, hiszen a sólymot a legjobb körülmények között tartják, mégis rab, valamint míg életében nagy becsben áll, halála után a szemétre dobják. A tyúk élete és halála ennek éppen az ellenkezője. Pázmány szövegének lehetséges forrását ezúttal is Gabriele Inchino egyik prédikációjában lelhetjük föl.

PÁZMÁNY

„Vettétek-e valaha eszetekbe, minémű **külömbőség vagyon a szelíd tyúkokcska- és a ragadozó sólyom-között?** A sólyom szép, és tekintetes madár, minden részeiben, minden maga-viselésiben; oly fenn röpül, hogy szemünk gyakorta elveszti, mikor látásunk czéllya-kivül fellövellik; **böcsüllik őtet a feje-**

INCHINO

„**Sapete**, uditori, **che differenza**, è in vita, & in morte trà il ricco, & il povero? trà il consolato, e l'afflitto? trà quello, che vive in delitie, & quello, che vive in miseria? Quella apunto, che è **trà l'altero Falcone, & l'humil Gallina**. Mentre il Falcone vive, **viene stimato, prezato, servito, nutrito** delicatamente,

MAGYAR FORDÍTÁS

Tudjátok-e, hallgatóim, **mi különbség van** életben és halálában a gazdag és a szegény között? A megvigasztalódott és a szenvedő között? Aközött, ki élvezetekben, és ki nyomorban él? Éppen olyan különbség van közöttük, mint **a büszke sólyom és az alázatos tyúkokcska között**. Míg a sólyom él, **becsülik, nagyra értékelik, ki-**

²⁵ Thomas STAPLETONUS, *Promptuarium morale super evangelia dominicalia totius anni, Pars hyemalis* (Antverpia: in Officina Plantiniana, apud Viduam, & Ioannem Moretum, 1593), 627. Ezt a kiadást lásd a könyvjegyzéken: Adattár 17/1, 112. Magyar fordításban: „Amíg a sólyom él, madarász keze hordozza, ízletes étkekkel és gondosan táplálják, zsákmányszerzésre képzik ki, a legnagyobb nyugalomban örökös élvezet az osztályrésze; de amikor meghal, a szemétdombra vetik. A tyúk, míg él, a szemétdombról táplálkozik, és a ház sarkát kapirgálja; amikor meghal, az Úr asztalára teszik, és ízletes fogásnak tartják.”

**delmi emberek; szép
fris hússal táplálják;
tisztá házban tartják;
szorgalmason őrizik,
főrsztik, tisztogatták,
karon hordozzák: de
azért szemei kápával
födve, lábai kötve és
lábszíjakkal nyűgözve
vannak. A tyúkra, kevés
gond-viselés vagyon;
sáros udvaron, őrizetlen
sétál; szeméten és gané-
jon lábaival kapirtyál;
orrával vakarcsál és úgy
keres valami rothatt
szemet, mellyel tölti
gymrát; ha valami
kis morsalékot és asz-
tal-húlladékokat kaphat,
örül, karal, mint nagy
nyereségen: de azért
lábai és szemei szaba-
dosok. Mihelyt meghal
a sólyom, kivetik,
szemétre, vagy ganéjra
hagyíttják; ot meg-fér-
gesedik, megbűszhö-
dik, utálatossá változik:
A tyúkot pedig, kifog-
ják a sáros udvarról; íz-
sű-szerszámokkal ízessé
tészik; ezüst tálakban,
urak és fejedelmek
asztalára viszik.”**

(PPÖM VI, advent
2. vasárnap 2. prédiká-
ció, 39.)

e con gran diligenza: stà
nelle sale de' i signori,
vien portato in pugno
da huomini illustri,
e nobili, ò grandezza
nobile di questo altero
augello. **Ma tiene però
un capelletto in capo,
che li cuopre gli occhi,
& i legami a i piedi,
che lo ritengono.** E
se bene il padrone alle
volte, per suo diporto lo
lascia volare per far pre-
da, hà il rimedio però
per rivocarlo a se, che è
mostrandogli l'escà, cioè
o cuore, o carne, o altro
di che egli si pasce.

**La Gallina, per lo
contrario, mentre vive,
non vien prezzata,
servita, nè nudrita con
tanta dilicatezza: ma
da se và quà, e là, pro-
cacciandosi il vitto, co i
piedi, e con il becco: si
tien lieta, quando può
satiarsi de i minuccio-
li, che avanzano alla
mensa del suo padro-
ne: Non stà nelle sale
all'alto, ma nel cortile a
basso; non vien tenuta
in pugno da signori, ma
più tosto scacciata. O
bassezza pur troppo vile
di questo abietto,**

**szolgálják, finomságok-
kal és nagy gondossá-
gal táplálják. Az urak
termeiben van, előkelő
és nemes emberek
karon hordozzák, oh,
mily nemesi nagyságban
tartják ezt a büszke ma-
darat. Fején azonban
kis fejfedő van, mely
befedi a szemeit, és
kötelek a lábán, melyek
megkötözve tartják,** és
ha olykor a gazda kedv-
telésből hagyja is repülni,
hogy prédát szerezzen,
megvan a módja, hogyan
hívja vissza magához,
mégpedig úgy, hogy
csalít mutat neki, azaz
vagy szívet, vagy húst,
vagy más, mellyel táp-
lálkozik.

**A tyúkot, épp el-
lenkezőleg, míg él,
nem becsülik, nem
szolgálják ki, nem táp-
lálják finomságokkal:
hanem szabadon megy
ide-oda, és lábaival,
és csőrével szerzi meg
maganak a táplálékot:
vidám, amikor a gazdá-
ja asztalán megmaradt
étel morzsáival lakhat
jól. Nem él nagyságosan
a paloták termeiben, ha-
nem lenn az udvarban:**

& humile animale.

Camina però libera, e sciolta, senza legami a i piedi, nè capelletto a gli occhi. Queste sono le conditioni del Falcone, e della Gallina in vita. Ma altre ne sono in morte, opposte a queste, perche nella morte cangiano sorte. **Quello subito morto viene levato dalle sale de i signori, & è gittato nel luoco più immondo, e brutto del cortile, per essere cibo de' vermi: questa in morte è levata dal cortile, e luogo immondo, vien portata ne' piatti d'argento da' paggi, e servi nelle sale de signori, per grandezza delle ricche mense."**

(INCHINO, *Prediche...*, 340–341.)

nem hordozzák karon az urak, inkább elzavarják. Oh, mily alacsony sorban él ez a megvetett és alázas-tos állat! **Azonban szabaddon és kötöttségek nélkül járkál, a lábán nincsenek kötelek, sem kis sapka a szemén.** Ilyen a sólyom és a tyúk állapota, míg életben vannak. De más lesz a halálban, ennek épp ellenkezője, mert a halálban fordul a sorsuk. Azt [a sólymot], amikor meghal, azonnal kivetik az urak palotáiból, és az udvar legpiszkosabb és legrusnyább helyére dobják, hogy a férgek eledele legyen. Ezt [a tyúkot] kiemelik az udvarból és a szennyos helyről, és ezüsttányérokra viszik az apródok és a szolgák az urak termeibe, hogy gazdag lakomák fényét növelje.

Inchino itt is terjedelmesebben fejti ki a hasonlóságot: tartalmi elemekkel, kérdésekkel, felkiáltásokkal, ellentétekkel és magyarázatokkal bővíti, olykor felesleges ismétlésekkel. Utóbbira példa lehet az, amikor az első összegző mondat („Ilyen a sólyom és a tyúk állapota, míg életben vannak”) után két tartalmilag megegyező tagmondatot illeszt be („De más lesz a halálban, ennek épp ellenkezője”), amivel erősítés helyett éppen, hogy meggyengíti a kifejezni kívánt ellentétet.

Pázmány ebben az esetben sem vesz át mindent Inchinótól. A sólyommal foglalkozó rész ugyan nála némileg hosszabb, de mind a négy állapot bemutatásához csak az alapvető jellemzőket kölcsönzi az olasz szerzőtől, és rendezi el őket arányosan. Ezért Pázmány szövege nemcsak rövidebb, de lényegre törőbb is, ugyanakkor áradó és dinamikus is, köszönhetően a nem ritkán egyetlen állítmányból álló mellérendelő tagmondatok gyors egymásra következésének. Pázmány – Bitskey István által is kiemelt – valóságábrázoló képessége is megmutatkozik: az olaszban egyszerűen csak a morzsák miatt vidám tyúk képe szinte meglevenedik Pázmány leírása („örül, karal, mint nagy nyereségen”) nyomán.

III. A halál képe

A harmadik Pázmány-prédikációból vett szövegrészlet²⁶ nem *similitudo*, hanem képleírás, de ugyancsak Inchino egyik prédikációjával mutat szembevetendő hasonlóságokat. Mindkét beszéd témája a halál. Az itáliai szerző hosszasan részletezi, hogyan ábrázolják a festők a halált, és a halál egyes vonásait tulajdonságaiból magyarázza. Mivel szövege ez esetben lényegesen hosszabb, mint Pázmányé, kihagyásokkal közlöm azt.

PÁZMÁNY	INCHINO	MAGYAR FORDÍTÁS
„A kik a halál képét leírták, formáját úgy rendelték, hogy abból megismértetnék miny-nájunk állapottya. Szem-nélkül írván a halált, azt példázták, hogy a halál méltóság-ra nem néz, személy-vá-logatás-nélkül pápát,	„O come ben questo concetto ci scoprono i Dipintori in quella difforme figura, che dipingono la Morte, [...]. Vien dipinta senza occhi, per significarci, che ella non guarda in faccia ad alcuno. O Papi,	Oh, milyen jól feltárják előttünk a festők ezt az elgondolást abban a torz formában, ahogyan a Halált megfestik, [...] Szemek nélkül festik, hogy azt jelentsék nekünk, hogy ő [a halál] nem néz senki szemébe. Oh, pápák,

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, VII, *Predikációk, Második rész*, szerk. KANYORSZKY György (Budapest: Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Hittudományi Kara, 1905, a továbbiakban PPÖM VII), pünkösöd után 15. vasárnap, 441–442.

császárt, ifiat, vént,
szegényt, bóldogot egy-
aránt elviszen.

**Fül-nélkül írván,
ismértették, hogy
senki könyörgését,
supplicálását, sívását,
rivását, elő nem vészi,
a bölcssek okoskodá-
sit, az ékesen-szóllók
hitetésit, a prókátorok
mesterséges fogásit fü-
lébe nem ereszti, senki
óhajtása, senki jajga-
tása, senki könyörgő
vagy hízelkedő szava
nem fog rajta.**

ò Imperadori, ò
Regi, ò Duchi, ò Pren-
cipi, ò Prelati, ò Signori;
non hà riguardo questa
cieca crudele a i vostri
troni, alle vostre di-
ademe, alle vostre coro-
ne, a i vostri scettri, alle
vostre mitre, alle vostre
porpore, e bissi; alle
vostre gioie, a i vostri
veluti, sete, e ricami, nò.
Tanto infelicamente ella
tratta voi, che v'ornate,
e vestite di coteste cose
ricche, e preciose, come
coloro, che vestono vili
panni, e stracci. E tanto
entra nelle gran rocche,
e ricchi palagi vostri,
quanto nelle basse ca-
sette, e piccioli tuguri
de'poveri. [...]

**Si dipinge senza
orecchie: perche, ad
acquetar' il suo furore,
non occorre pregarla,
nè supplicarla. O'
dotti, ò virtuosi, ò savij,
non vale con questa
sorda, nè vostra sapien-
za, nè vostra scienza, nè
vostra eloquenza. Per-
cioche ella non ascolta
nè ragioni de' filosofi,
nè persuasioni de' Giu-
reconsulti, nè eloquen-
za d'oratori,**

oh, császárok, oh, her-
cegek, oh, fejedelmek,
oh, főpapok, oh, urak;
ez a kegyetlen vak nincs
tekintettel trónotokra,
diadémotokra, koro-
nátokra, jogaratokra,
mitrátokra, bíborotokra
és a finom lenvászonra;
drágaköveitekre, bárso-
nyotokra, a selyemre, a
hímzésre, egyikre sem.
Ugyanolyan nyomorul-
tul bánik veletek, kik
magatokat cicomázzá-
tok, és ezekbe a gazdag
és értékes dolgokba
öltöztök, mint azokkal,
akik hitvány ruhákat
és rongyokat viselnek.
Ugyanúgy bemegy a
nagy erődökbe és a gaz-
dag palotáitokba, mint
a nyomorúságos kis
házakba, és a szegények
kis viskóiba. [...]

**Fülek nélkül festik,
mert haragjának le-
csendesítésére hiába a
kérés, hiába a könyör-
gés. Oh, tudósok, oh,
mesterek, oh, bölcssek,
ezzel a sükettel szemben
mit sem ér a bölcsessé-
getek, a tudományotok,
az ékesszólásokotok. Mert
nem hallgat ő sem a
filozófusok érveire,**

Mezítelen írván, je-
lentették, hogy semmi
szépségen és gazdag-
ságon nem kap, senki
kincsét és ajándékát bé
nem vészi. Végezetre,
kezében egy nagy kas-
zát vágólan írván és a
mellé ilyen mondást
függesztvén, *Nemini
parco*, senkinek nem
kedvezek, arra mu-
tattak, hogy valamint
a kaszás a füvekben
válogatást nem tészén,
hanem noha egyyik
magassab másiknál,
egyik szeb másiknál,
de egy-aránt mind
levágja, egy rakásba
hánnya, úgy a halál
nem nézi, hogy emez
hatalmasb vagy gaz-
dagb, szeb vagy ifiab,
erősseb vagy bölcseb,
hanem egyenlőképpen
lekaszál földhöz vér és
oly egy-arányúvá

nè sottigliezze de'
disputanti, nè fallacie
de' dialettici, nè colori
de' poeti. Ahi, che nè
lamenti pietosi di don-
ne, nè sospiri d'afflitti,
nè humili preghiere, &
vane adulationi de' cor-
teggiani piegar ponno la
sua voglia crudele. [...]

Stà dipinta nuda,
che mostra non far
stima, nè di robba, nè
di ricchezza, nè di pre-
senti. [...]

La vedete finalmen-
te dipinta con una falce
radente in mano: per
mostrare, che tronca
gli huomini dalla terra,
come fa il Mietitore
il grano nel campo, e
l'herbe nel prato.
Perche, si come il
Mietitore, con la falce
tronca egualmente nel
campo tanto il buon
grano, quanto l'herbe
inutili; e nel prato
tanto l'herbe grandi,
quanto le picciole; tan-
to le belle, quanto le
brutte; tanto le tenere,
quanto le mature. Così
la morte, senza far ni-
una differenza, tronca
dal mondo egualmente
tanto i buoni, quanto

sem a jogtudósok
rábeszélésére, sem a
szónokok ékesszóló
beszédére, sem a dia-
lektikusok csalárd ér-
velésére, sem a poéták
színes beszédére. Jaj,
de az asszonyok siral-
mas panaszára sem, a
szenvedők sóhajaira
sem, az udvari emberek
alázatos könyörgései és
hiábavaló *hízelkedése*
sem tudja meghajlítani
kegyetlen akaratát. [...]

Meztelen festik,
ami azt mutatja, hogy
nincs tekintettel sem
vagyonna, sem gazdag-
ságra, sem az ajándé-
kokra. [...]

Végül látjátok,
hogy kezében kaszával
festik, mellyel éppen
lesújt: hogy ezzel azt
mutassa, hogy levágja
a föld színéről az em-
bereket, úgy, ahogyan
az arató a mezőn a
búzát és a fűvet a ré-
ten. Mert, ahogyan az
arató egyenlőképpen
vágja le a mezőn a jó
búzát és a haszontalan
füveket, és a réten a
nagy és a kicsi, a szép
és a csúnya, a zsenge és
az érett füveket,

tészen mindeneket,
hogy a holt csontok-kö-
zöt megválogatható
külömbisége nem marad
az embereknek.”

(PPÖM VII, pün-
kösd után 15. vasárnap,
441–442.)

**i tristi; tanto i grandi,
quanto i piccioli; tanto
i belli, quanto i brutti,
tanto quei di tenera
età, quanto quei di
matura. Mors nemini
parcit.”**

(INCHINO, *Predi-
che...*, 21–23.)

**így a halál is különb-
ségtétel nélkül vágja le
a világból a jókat és a
rosszakat, a nagyokat
és a kicsiket, a szépeket
és a csúnyákat, a zsen-
ge és az érett korúakat.
*Mors nemini parcit.***

Ha a két szöveget összevetjük, a nyilvánvaló egyezéseken kívül Pázmány erősen egyszerűsítő és tömörítő szándékára figyelhetünk fel. Amíg Inchino elsősorban a hosszú felsorolásokat használja a halál egyes tulajdonságainak felnagyítására, Pázmány ezeket szinte mindig lerövidíti. Inchino a halál ábrázolásának további jellemzőit is tárgyalja (nincs orra, nincs bőre és húsa, nincs neve), ezeket Pázmány teljesen kihagyja. Míg Inchino a latin idézetet egyfajta konklúzióként a végére helyezi, addig Pázmány a kijelentést a halál szájába adja, és képfeliratként idézi meg.

Mindhárom említett példában azt figyelhetjük meg, hogy Pázmány nem egyszerűen úgy használja itáliai forrását, hogy abból nagyobb szövegegységeket egy az egyben, szó szerint fordítva átvesz, hanem válogat, parafrazeál, rövidít, olykor bővít, hogy azok megfelelően illeszkedjenek a saját prédikációjába.

IV. Isten szeretetéről

Az 1639-es pozsonyi könyvjegyzéken, a *Spirituales* szakrendbe sorolt könyvek között található a korban nagy népszerűségnek örvendő ferences szerző, Diego de Estella (1524–1578) a világ megvetéséről írott munkájának egy német és egy olasz nyelvű kiadása.²⁷ Az olasz nyelvű kiadás vé-

²⁷ Ezzel a két kötettel azonosíthatjuk az Adattár 17/1 117. oldalán található címleírásokat: *Drey Bücher von Verachtung der Welt* (Ingolstadt: Elias Ederin, 1599); *Dispregio della vanita del mondo* (Venetia: appresso Giovanni Guerigli, 1604).

géhez ugyanezen szerző *Meditationi devotissime dell'Amor di Dio* (Kegyes elmélkedések Isten szeretetéről) című művét is csatolták, melyet egy olasz jezsuita, Giovanni Battista Peruschi (1525–1598) fordított le spanyolból olaszra. Pázmány püünkösd után 17. vasárnapi prédikációjának témája szintén Isten szeretete, és az erre indító okok között természetesen Pázmány számba veszi a teremtett világot is. Diego de Estella az istenszeretnek ugyanezzel a forrásával kezdi az elmélkedések sorát: *Come tutte le cose create ne invitano all'amor del Creatore* (Hogyan indít minden teremtett dolog a Teremtő szeretetére).²⁸ Mindkét szövegben elragadtatott leírást találunk a teremtmények szépségéről és embernek tett szolgálataikról.

PÁZMÁNY	ESTELLA	MAGYAR FORDÍTÁS
„Úgy kel azért minden teremtett-állatokat néznünk és szeretnünk, mint Istenünk szeretésére izgató eszközöket és kötelességünkről emlékeztető ébresztőket. Ha az eget szépségét, a nap, hód és csillagok ékességét, a patakok folyását, a mezők gyümölcsét, virágát, álló fáit, megtekintjük: úgy gondolkodgyunk, hogy mind-ezek Isten szeretésére édesgetnek, mert kimutatták, mint szeretett Isten minket, kikért ezeket teremtette. Ha a föld gyümölcsével táplál, ha a levegő-ég	„Tutte le tue creature mi dicono, Signore, ch'io t'ami, & in ciascuna di loro veggo una lingua, che manifesta la tua bontà, e grandezza. La beltà de i Cieli, la chiarezza del Sole, & della Luna, il lume delle stelle, lo splendore de i pianeti, il corso dell'acque, le verdure de i campi, la diversità de i colori, & tutto quello che le tue santissime mani divine fabricorno, ò Dio del mio cuore, & sposo dell'anima mia, mi dicono, ch'io ti ami. [...] Hor se la terra mi	A világ összes teremtménye azt mondja nekem, hogy szeresselek téged, Uram, és mindegyikben nyelvet látok, mely kifejezi jóságodat és nagyságodat. Az eget szépsége, a Nap és a Hold fényessége, a csillagok fénye, a bolygók tündöklő szépsége, a vizek folyása, a mezők zöld növényei, a sokféle virág, a színek változatossága, és mindaz, amit a te szentséges kezeid teremtettek, oh, én szívem Istene, lelkem jegyese, mind azt mondják, hogy szeresselek téged. [...] Ha a föld

²⁸ Diego de ESTELLA, „Meditationi devotissime dell'Amor di Dio”, in Diego de ESTELLA, *Disprezio della vanità del mondo* (Venetia: appresso Giovanni Guerigli, 1604), 1–2. A továbbiakban De ESTELLA, „Meditationi...”.

szellőjével vidámít, ha a víz nedvesít és szép halakkal bévesít, ha a tűz világosít és melegít, köszönnyük az Isten szerelmének, melyből ezek származnak, hogy minket Isten szerelmére indítsanak.”

(PPÖM VII, pünkösd után 17. vasárnap, 509.)

sostenta, & serve co i suoi frutti [...] Se l'aere mi rinfresca, & dà la vita [...] Se l'acqua ne serve, & dà i suoi pesci, [...] Finalmente, se il fuoco dà calore, se il Cielo dà luce [...]”

(De ESTELLA, „Meditationi...”, 1–2.)

ellát engem és gyümölcszeivel táplál [...] Ha a levegő felfrissít [...] Ha a víz halakban bővelkedik, és belőlük ad [...] Végezetül, ha a tűz meleget ad, ha az ég fényt ad [...].

Pázmány itt idézett szövegét Bitskey István úgy kommentálta 1979-es monográfiájában, hogy „[s]zinte Balassi tavasz-verseinek hangulata idéződik fel az ilyen sorokban, s az általában erőteljesnek, markánsnak jellemzett pázmányi stílusban üde színfoltokat jelentenek az ehhez hasonló lírai részletek.”²⁹ A pázmányi szöveg eltérő stílusa magyarázható azzal is, hogy valószínűsíthető forrása nem prédikáció, hanem elmélkedés. Diego de Estella célja, hogy érzelmek (szeretet, hála, csodálat) ébredjenek a meditálóban: a teremtett világ szépségeinek lelkesült felsorolásával a szerző ezt a hatást igyekszik elérni. A szöveg egyébként illeszkedik Pázmány prédikációjába, ahol a *peroratió*ban kap helyet, melynek szintén feladata az érzelmi megindítás. Pázmány természetesen nem veszi át a meditáló érzelmektől fűtött, Istenhez forduló szavait, helyette tanításként adja a szeretet kötelességét a hallgatóság elébe, mégis megőriz valamennyit az eredeti szöveg határozottan megindító erejéből.

V. A tyúk és a csibék

Krisztus azonosítása a csibéiről gondoskodó és azokat védelmező tyúkkal az evangéliumon alapszik (Mt 23,37: „Jeruzsálem, Jeruzsálem, megölsz a prófétákat és megkövezed, akik hozzád küldettek! Hányszor akartam

²⁹ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 108.

egybegyűjteni fiaidat, ahogy a tyúk szárnya alá gyűjti csibéit, de nem akartátok.”). Pázmány is megadja ezt a bibliai locust a margón, amikor az Istenbe vetett reményről szóló prédikációjában ezzel a hasonlósággal él.³⁰

Ezúttal a Pázmány előtti magyar nyelvű prédikációirodalom is kínál példákat arra, hogyan hasznosítható ez a *similitudo*, szerepel ugyanis Telegdi Miklósnál és Káldi Györgynél is. Mindkettő idézésére azért van szükség, hogy láthatóvá váljon, hogyan alakul át ugyanaz a hasonlat három különböző szerző tollán. Telegdi a tyúk és Krisztus közötti hasonlóságot öt szempontból (szeretet, együtt jár a fiaival, hívja, táplálja, megtalmozza őket) mutatja ki, mégpedig úgy, hogy mindannyiszor először a tyúk tulajdonságát ismerteti, majd ahhoz kapcsolja Krisztus megegyező magatartását.

„Mely nagy szeretettel igyekezet legyen peniglen a Christus mind az sidokat, es mind az több nemzetsegeket egybe hozni, azt a tiknac hasonlatossaga alat jelenti meg. *Mint a tic ugymond.* Az madarac közöt alig talaltatneiec mas, ki olyan nagy szeretettel, gondal, es szorgalmatossaggal tarcha es nevellye az ű fiat mint a tic. De mikeppen az tic igen szereti az ű chirkeit, azonkeppen az Christusis oly igen szeret minket, hogy hamareb, el feletkezhetneiec az anya az ű magzattyarol, hogysem mint ű mi rullunc. Tovabba mint az tic hogy mindenkoron velec iar az ű fiaival, sőt viseli es vezlerli űket, nem külömben az mi urunkis mind vilag vegezetiglen meg marad mi velünc, vezlerl, visel, igazgat minket, es őriz, mint az ű tulaidon szeme fenyet. Annac fölötte mint az tic hogy egybe hiia es kotyogia az ű chirkeit, azon forman meg nem szűnic idvezetönkis hozza hini az ű el tevelyedet fiait. Iőietec hozzam ugymond mindnyaian az kic munkalkottoc a bűnbe, es az törvenyel meg terheltettetec, es en meg könyebetlec titeket. Megint az tiknac szokasa, hogy a magot kit a feldön talal fel veszi es az fiainac veti: Nem külömben chelekedec a Iesusis mert az ű fel vet testet nekünc ada az oltari szentsegbe lelki eledelül. Vegezetre a mint a tic visel gondot az fiaira hogy

³⁰ PPÖM VI, vízkereszt előtt való vasárnap, 231.

nem chac eleti es taplallya uket, hanem az ragadozo heiahtulis oltalmazza, azonkeppen Urunkis oltalmaz minket minden testi es lelki ellenseginc ellen.”³¹

Káldi György is öt szempont mentén végzi el az összehasonlítást, de nála Krisztus minden esetben felülmúlja a tyúkot a védelmező és gondoskodó szerepben.

„Méltán hasonlította magát a’ tyúkhöz a’ mí édes Üdvözítőnk. Mert, I. Ha a’ tyúk a’ chirkéiért meg-harczol a’ kányával: a’ Kristus mí-érettünk, a’ sívó-rívó oroszlánnyal, nem chac meg-harczolt, és minket meg-óltalmazott, hanem ugyan lába-alá-is tiporta: melyet a’ tyúk nem chelekedhetik a’ kányával: sőt a’ chirkéinek-is hatalmat adott arra a’ Kristus; mint Jósue régen-ten az ő vitézinek, hogy őt Királynak nyakokat meg-tapod-nák. II. Ha a’ tyúk melegíti a’ chirkéit: a’ Kristus az Isteni szeretetnek tüzével, minket ugyan lángoltat; és kívánnya, hogy az mindenekben fel-gyuladgyon. III. Ha a’ tyúk eledelt keres chirkéinek: a’ Kristus az ő Sz. Testével táplál bennünket; és halállal fenyeget, ha azzal élni nem akarunk. IV. Ha a’ tyúk a’ chirkékre-valo gond-viselés-miatt borzatt, és poros: a’ Kristusnak, *sem színe, sem ékessége nem vólt. Meg-sebesítettett a’ mi hamisságinkért; meg-rontatott a’ mi bűneinkért; és az ő kékségével gyógyúltunk-meg.* V. Ha a’ tyúk chirkéit szorgalmatosan öszve keresi, és híja: a’ Kristus az ő el-széledett Tanítványit, Fel-támadása-után egybe-gyűjtötte, oktatta, vígasztalta, és a’ Menynyei bődögságnak kívánságára fel-gerjesztette.”³²

Pázmány arra használja fel ezt a hasonlatot, hogy Krisztus bűnösöket megteríteni akaró szeretetteljes szándékát illusztrálja vele, s bizonyítsa: a

³¹ TELEGDY Miklós, *Az evangeliomoknak, melyeket vasarnapokon és egyéb innepeken esztendőe által az anyaszentegyházba olvasni es predicalni szoktanac, magyarázattyanc elseo resze [...]* (Bécs: Apffl Mihaly, 1577), 98–99. RMNy 374.

³² KÁLDI György, *Az Innepekre-valo predikatziooknak első resze* (Pozsony: Rikesz Mihály, 1631), 161. RMNy 1509. (Kiemelés az eredetiben.)

bűnösök mindenkor remélhetik Krisztus segítségét, ha a megtérésre határozzák el magukat.

„Mely kegyesen és szorgalmatosan kereste Christus a bűnösök térését, előnkbe adgya ő-maga, mikor azt mongya; hogy, mint a kotló-tyúk, őrzí és takargattya csirkéit: úgy igyekezett a bűnösök térésére. Erősebb hasonlatossággal nem jelenthette irgalmasságát és a bűnösök üdvösségének szomjúhozását. **Mert a tyúk, csirkéinek szerelme-miat, elszárad, elerőtlenedik, megborxad, megbetegszik és mindenkor csak nyeg. Egybe-győjti melye-alá fiait; szárnyaival befedi: melegségével éleszti és vastagította.** Nap-estig orrával és körmeivel kapirtyál, hogy eledel-re-való magot talállyon: mihent valamit talál, nem észí-meg, hanem szánakodó kiáltással egybe-híja csirkéit és azoknak adgya. Ha, ki ártani igyekezik csirkéinek, noha magában erőtlen és félénk a tyúk: de fiai óltalmáért, szembe ál és megví az erős kányákkal: meg-sebesítetteti, megöletí magát inkább, hogy-sem fiait óltalmazatlan hadgya. Azt mongya azért Christus; hogy ilyen szorgalmatossággal, ilyen kívánsággal és igyekezettel, óltalmazza a bűnösöket. Ki ne bízzék tehát; ki ne reménylen tőlle segítséget?”³³

„Az évszázados katolikus morálhoz képest nem találunk itt semmilyen újszerű gondolati anyagot, a régi közhely azonban remek életkép által kel új életre, egy tipikus pázmányi hasonlat által válik mégis egyéni veretűvé” – értékeli Bitskey István a szóban forgó idézetet.³⁴ A megállapítás első felével maradéktalanul egyetérthetünk, hiszen Pázmány a prédikációs hagyományhoz kapcsolódik ezzel az értelmezéssel, a másodikkal, mely a szövegre a jellegzetes és egyedi pázmányi stílus megnyilvánulásaként tekint, már kevésbé. Pázmány hasonlata ugyanis feltűnő egyezést mutat a spanyol jezsuita Francisco Arias (1533–1605) *Dell'immitatione di Christo nostro signore* című munkájának egy részével. A műnek két olasz kiadása volt a 17. század során,

³³ PPÖM VI, vízkereszt előtt való vasárnap, 231.

³⁴ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 107.

mindkettő szerepel az 1639-es pozsonyi könyvjegyzéken, a *Concionatores et cathechiste* részben.³⁵ Arias fejezetének ugyanaz a témája, mint Pázmány prédikációjának: a reményről szól, melyet Isten ad nekünk azzal, hogy szorgalmasan és vágyakozva hívja a bűnösöket.³⁶ Ezt illusztrálja a kicsinyeiről gondoskodó kotlóstyúk képe, mely az olasz szövegben így kel életre:

„Et l'istesso ci scopri comparandosi con la gallina; perche **la gallina, che hà figliuoli, per l'amore, & cura di essi s'am-mala, si smagrisce, si debilita, & piglia i figliuoli sotto le sue ale, & non solamente gli cuopre con esse, ma anche gli congionge, & gl'attacca alle sue viscere, & ivi dà loro caldo, & virtù, & gli accarezza.** Et non solamente nutrisce i figliuoli, & da loro da mangiare, ma anche per far' che mangino, **muta la voce ordinaria in una lamentevole, & dolorosa,** & non cessa in tutto il giorno di chiamargli, & accarezzargli, acciò mangino, & di **ruspar' la terra co' i piedi, & di scavare co'l becco, per trovar' cibo da dar' loro: & subito trovata qualche cosa da mangiare, gli chiama con grand'istanza, levandola à se medesima per darla à i figliuoli: & da chi vuol far' loro male gli difende così animosamente, ch'essendo ucello molto debole s'opponne al nibbio ucello di rapina, combatte con esso, & per difendergli si lascia ferire, & ammazzare.** Tutte queste proprietà di quest'ucello si trovano eminentissimamente in Christo Signor' nostro.”³⁷

³⁵ Adattár 17/1, 108. Az első címleírást ezzel a kiadással azonosíthatjuk: *Dell'immitatione di Christo nostro signore, [...]* (Brescia: appresso Pietro Maria Marchetti, 1610). A másik két kiadás B. Zannettit (Róma) tünteti fel kiadóként, azonban a kiadás évei minden bizonnyal hibásak. Arias műve három kötetben és három különböző évben jelent meg: az első 1609-ben, a második 1611-ben, a harmadik 1615-ben. Nincs nyoma 1610-es és 1613-as kiadásoknak, bár a kiadott jegyzéken ezek az évszámok szerepelnek.

³⁶ Trattato III, *Della virtù della Speranza*, capitolo VII, *Della Speranza, che ci dà con la diligenza, e con la voglia, con che chiama i peccatori*

³⁷ Francesco ARIAS, *Dell'immitatione di Christo nostro signore, [...]* (Roma: per Bartolomeo Zannetti, 1611), 98–99.

(Magyar fordításban: És ugyanezt mutatja meg nekünk [Krisztus], amikor a tyúkhöz hasonlítja magát: mert **a tyúk, melynek csibéi vannak, azok iránti szeretetéből és gondoskodásból megbetegszik, lefogy, meggyengül, és csibéit a szárnyai alá veszi, és nem csak betakarja őket a szárnyaival, hanem legbensőjéhez köti és kapcsolja őket, és ott meleget és erőt ad nekik, és dédelgeti őket. És nemcsak táplálja fiait, és enni ad nekik, hanem azért, hogy egyenek, panaszosra és fájdalmasra változtatja a rendes hangját, és egész nap csak hívja őket, és kedveskedik nekik, hogy egyenek, és lábaival a földet kápirgálja, és csőrével a földet túrja, hogy ételt találjon, amit nekik adhat: és amint valami ennivalót talál, nagy hangon hívja őket, és megvonja magától az ételt, hogy a fiainak adhassa: és aki bántani akarja őket, attól olyan bátran megvédi őket, hogy bár nagyon gyenge madár, még a ragadozó kányával is szembeszáll, megharcol vele, és hogy megvédje fiait, hagyja magát megsebesíteni és megölni. Ennek a madárnak az összes tulajdonsága tökéletesen megtalálható Krisztus Urunkban.)**

A félkövérrrel jelzett részek világosan mutatják, hogy Pázmány ezúttal szorosán követi forrását, és ugyanezt állapíthatjuk meg a következő idézet kapcsán is.

VI. A rózsza

Pázmány advent második vasárnapi második prédikációjában azt a kérdést tárgyalja, hogy miért sanyargatja Isten az igazakat. Ebben az igazak és a bűnösök evilági és túlvilági sorsa közötti különbség szemléltetésére egy rózsahasonlathoz folyamodik.³⁸

³⁸ Ennek kapcsán Bitskey István a következő megállapítást tette (BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 151): „A tarka színekkel festett, nem ritkán egzotikus képek némelyikének

„A rósát, két-képpen szedhetni: vagy szárán, vagy virágán. A ki szárán leszakasztja: tövisset szaggat, de a végén jó-illatu virágot talál. A ki pedig eléb szedi a virágot, végre a tövisset éri. Az igazak e világon tövisset éreznek; de az örök bődögség virágára jutnak: a gonoszak gyönyörüségi pedig, örök tövissen végeződnek.”³⁹

Ugyanez olvasható a spanyol ágostonrendi Pedro de Valderrama (1550–1611) egyik prédikációjában. Művének háromkötetes olasz nyelvű 1609-es és 1617-es kiadásaiából a pozsonyi könyvjegyzéken az 1609-es kötetmegjelölések nélkül, míg az 1617-es első és második kötete szerepel.⁴⁰ Az 1617-es kiadás első kötetének XVII. E. 45. jelzetű és a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban található példányában megtalálható a pozsonyi jezsuita kollégium 1637. március 19-i keltezésű tulajdonosi bejegyzése. Ennek alapján a Pázmány-hagyaték részének tekinthetjük a kötetet. A rózsahasonlat azonban nem ebben, hanem a harmadikban található.

Valderrama munkája három mutatót is tartalmaz, ami különösen alkalmassá teszi arra, hogy más hitszónokok hasznosítsák saját prédikációik megírásához. A tárgymutató *Tribulationi, e travagli* (Szenvedések és gyötrelmek) címszáva a rózsahasonlathoz utalja őket:

„In doi maniere si coglie la rosa, o per il piede, o per le foglie, quello che la coglie per li piedi, dove essa nasce, prima se spina, e dopo viene a finire nella rosa, e al reverso, chi prima la vuol cogliere per le foglie, è necessario, che venga a finire nelle spine. Qui dunque vedrai, quanto pazzamente caminavano li peccatori, e come per haver prima voluto goder della corona di rose, sono hora coronati d’eterne spine [...]”⁴¹

felszíne alól kitetszenek a forrásként szolgáló ősi toposz körvonalai (tövis-rózsa képe, VI. 42)”.

³⁹ PPÖM VI, advent 2. vasárnap, 2. prédikáció, 42–43.

⁴⁰ Adattár 17/1, II2.

⁴¹ Pietro di VALDERRAMA, *Il Valderrama quadragesimale diviso in tre parti [...] (Venetia: appresso Giacomo de’ Franceschi, 1617), terza parte, 168 (hibás a számozás, valójában 167).*

(Magyar fordításban: **Kétféleképpen szedheti az ember a rózsát, vagy a szárán, vagy a szirmán, az, aki a szárán szedi, ott, ahol a rózsza kinő, először megszúrja magát a tövissel, és azután a végén ér a rózsához, és fordítva, aki először a szirmán akarja szedni, szükségképpen a végén ér a tövisekhez.** Ebből tehát láthatod, mily örült módon jártak el a bűnösök, és mivel először a rózsakoronát akarták élvezni, most örök tövisekkel vannak megkoronázva [...].)

VII. A világi sanyarúságokról

A teatinus Paolo Aresi (1574–1644) 1624-ben prédikációs kötetet adott ki *Della tribolazione e suoi rimedi* (A szenvedésről és orvosságairól) címmel.⁴² A pozsonyi könyvjegyzék egyik Aresi neve alatti tételét ezzel a művel és kiadással azonosíthatjuk.⁴³ Aresi nem kevesebb mint ötven leckének nevezett prédikációban foglalkozik a címben megjelölt témával.

Pázmány azonos tárgyú, *A világi nyomorúságok szenvedéséről* írott beszédében több olyan részt is találunk, melynek valószínű forrását Aresi munkájában lelhetjük fel. A két mű alapos és szisztematikus összevetése nem lenne haszontalan, mivel a kettő között igen sok hasonlóság mutatkozik, melyek közül itt most csak néhány részletesebb bemutatására van lehetőségem.

Aresi a 26. leckében azt a kérdést járja körül, hogy a teremtet világ egyes jelenségei okai-e a szenvedéseknek, és ezen belül tárgyalja többek között a tűz hasznait, majd kárait. Pázmány prédikációjában szintén szerepel a tűz mint „világi nyavalya”,⁴⁴ leírása pedig több ponton megegyezik az olasz szerző szövegével.

⁴² Paolo ARESI, *Della tribolazione e suoi rimedi* (Tortona: apresso Nicolò Viola, 1624, két kötetre osztva, de folyamatos számozással) – Aresi monográfiusa, Erminia ARDISSINO leginkább tartalmi ismertetést ad a műről: *Il barocco e il sacro: La predicazione del teatino Paolo Aresi tra letteratura, immagini e scienza* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2001), 281–310.

⁴³ Adattár 17/I, III.

⁴⁴ Ugyanez az azonosítás az olasz szerzőnél: ARESI, *Della tribolazione...*, 80.

„Semmi szob nincsen a fényes tűznek világosításánál: mert éjszakának idején, nap-helyet, kirekeszti a sötétséget és minden munkára alkalmatosságot mutat. Semmi nincs hasznosb a tűznek melegítésénél: mert ez, a természet melegségével ellenkező hideget kirekeszti: ez, mint szakácsunk, eledelelünk egészségessé, jó-ízűvé teszi, megszáraztatván azoknak felettébb-való nedvességeket. De e mellett, mindenél sanyarúbb fájdalmat szerez a tűz, égetésével: házakat, falukat, városokat, királyi palotákat, földre ront, hamuvá tész. Ilyen tűz a világi nyavalya: noha javainkat rontja; de lelkünket fényesíti, táplálja, vastagítja és végre Meny-országba emeli.”

(PPÖM VII, áldozócsüörtök után való vasárnap, 69–70.)

„Ne meno importanti gli utili sono, che riceviamo dal fuoco, che può dirsi medico nostro, e cuoco, perche essendo della natura amico il caldo, & il freddo inimico, egli è che il nostro caldo naturale aiuta, e fomenta, egli condisce i nostri cibi, e ce li rende sani, i soverchi humori disecca, qual Vicesole della notte le tenebre discaccia, [...]”

(ARESI, *Della tribolazione...*, 4II.)

„Ma che dirò del fuoco? Evvi cosa più violenta, e che meno di lui possa raffrenarsi al mondo? Evvi danno, che da lui aspettar non si possa? Egli quanto più divora è più famelico, e non si satia mai, egli non fa differenza da amico, o nemico, ma **il tutto abbruccia, incenerisce**, consuma, e quanti ricchi ha egli in un subito ad una estrema povertà ridotti? **Quanti palagi**, e fortezze insino da fondamenti

Nem kevésbé fontosak a hasznok, melyeket a tűztől kapunk, melyet orvosunknak lehet mondani, és szakácsnak, mivelhogy a természet rendelése szerint a meleg barát és a hideg ellenség, a tűz az, mely természetes melegségünket segíti, és táplálja, megízesíti az ételeinket, és egészségessé teszi számunkra azokat, a felesleges nedvességet kiszárítja, és a nap helyetteseként éjjel előzi a sötétséget [...].

De mit mondjak a tűzről? Van-e nála erőszakosabb, van-e nála megfékezhetetlenebb a világon? Van-e kár, melyre ne lenne képes? Minél emésztőbb, annál pusztítóbb, és nem elégül meg soha, nem tesz különbséget barát és ellenség között, hanem **mindent feléget, hamuvá tesz**, elemeszt, és mennyi gazdagot tett földönfutóvá egy szempillantás alatt? Hány **palotát**, és erődöt **rom**

destrutte? **quante città**
miseramente desolate?
e a quanti con indici-
bili tormenti ha tolta la
vita?”

(ARESI, *Della tribola-
zione...*, 415.)

bolt le a földig? Hány
város vált nyomorúsá-
gos pusztává miatta? És
hányakat fosztott meg
kimondhatatlan kínok
között életüktől?

Bitskey István a fenti pázmányi idézettel illusztrálta azt a megállapítást, mely szerint: „[s]okkal inkább jellemző a természeti szépségek láttán felcsendülő himnikus szárnyalás, mely nemcsak különleges látványok hatására keletkezik, hanem épp a mindennapos jelenségek elmélyült szemlélete nyomán. Ilyen többek között a tűzről szóló részlet”.⁴⁵ Az Aresi és Pázmány szövege közötti egyezések viszont inkább arra intenek, hogy a mindennapi életből vagy a természetből vett képek, példák esetén érdemes azzal számolni, hogy azok nem közvetlen és személyes megfigyelés eredményei, hanem más szövegekből kerültek át a prédikációkba.

Ugyanebben a Pázmány-prédikációban, egy hosszabb szövegrészben, Aresi munkájának három helyére ismerhetünk rá. Pázmány szövege folyamatos, az alábbi táblázatban azért szerepel három szakaszra osztva, hogy a szövegek közötti kapcsolatok világosabban látszódnak.

Az 1. szakaszban a félkövérrel jelölt szövegegyezések nem igényelnek magyarázatot, ellenben izgalmas kérdést vetnek fel a lapszéli hivatkozások (ezeket szögletes zárójelben adtam meg). Pázmány is megadja a margón az Én 8,7 és Lk 12,49 bibliai locusokat, de míg Aresi latinul idézi is a Bibliát, addig Pázmány az első bibliai idézetnek csak egy részét hozza latinul (*Aquae multae*), a második felét lefordítja; az evangéliumi idézetet pedig összefoglalja. Ezt követően Aresi a víztől fellobbanó tűzázdozat két bibliai példáját említi, Illését és Nehemiásét, de utóbbit nem nevezi meg, csupán a bibliai könyvet adja meg. Aresi a margón a következő két hivatkozást helyezi el: 3. Reg. 17. 34. és 2. Macc. 1. 30. Az első hibás, ugyanis a 17. fejezetben a versszámítás csak 24-ig megy. Valójában a 18. fejezetről van szó, ebben található Illés áldozata. Pázmánynál ez már helyesen szerepel

⁴⁵ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 143.

(3. Reg. 18. v. 34.). Aresi művének 17. századi olasz nyelvű kiadásában ugyanígy hibás a hivatkozás,⁴⁶ míg az 1651-es első latin nyelvű kiadásban már javították.⁴⁷

Aresi második hivatkozása a 2. Macc. 1. 30., mely szerint: „Aztán dicsőítő énekeket énekeltek a papok.” Nem véletlenül áll helyett a latin kiadásban 2. Machab. 1. 31., hiszen az jóval szorosabban kapcsolódik Aresi mondanivalójához: „Amikor az áldozat egészen elégett, Nehemiás megparancsolta, hogy a maradék vizet is öntsék rá a nagy kőre.” Pázmány számára sem lehetett kielégítő Aresi hivatkozása, ő ugyanis 2. Mach. 1. v. 20. 21. 22.-re változtatja azt. Ezek a sorok Nehemiás áldozatát beszélik el, tehát még inkább illeszkednek a prédikáció argumentációjába.

Pázmány mindkét módosítása alapos bibliaismereten alapuló, átgondolt forráskezelésről árulkodik, ugyanakkor Aresi hivatkozásainak felhasználása felveti azt, hogy Pázmány margón jelzett forrásait sem mindig eredeti művekben és nem is a florilégiumokban vagy egyéb prédikációs segédkönyvekben, hanem jelöletlen forrásokban kell keresni.

A 2. szakaszban mindkét szerzőnél ugyanazt a hasonlatot találjuk (kovácsok vízzel szentelik a tüzet), majd ehhez kapcsolódóan Aresinél két emblémamottót: *Crescit malis* és *Extinguere sueta*, melyek közül Pázmány csak az előbbit hozza. Mindkét felirat jezsuita emblémákhoz köthető.⁴⁸

A 3. szakaszban Aresi arra keresi a választ, hogyan gyűlhet össze a víz a hegytetőkön, ha természete ellentmond ennek, hiszen a víz mindig lefelé tart, majd hosszasan ismerteti és mérlegeli az ezzel kapcsolatos különféle nézeteket. Pázmány felveti ugyanezt a kérdést, de az Aresinél olvasható lehetséges válaszokból csak hármát vesz át. Ő is hivatkozza az Eccl. 1. 7.-et, de míg Aresi idézi is latinul a bibliai helyet, Pázmány újra magyar összefoglalást ad.

⁴⁶ Venetia: appresso Giacomo Sarzina, 1627, 2:765, ugyanott 1634-ben.

⁴⁷ *Mundi tribulatio eiusque remedia*, ford. Petrus WEMMERS vol. I–II (Antverpia: apud Viduam & Haeredes Ioannis Cnobbari, 1651), 2:431.

⁴⁸ Jacopo GELLI, *Divise, motti, imprese di famiglie e personaggi italiani* (Milano: Hoepli, 1916), num. 483–484.

I.

„Sokan írják, hogy oly vizek vannak, melyek a tüzet meg-gyújtják. És láttyuk, hogy, **ha hideg vízzel teli töltesz egy üveget és a verő-fényt a vízen által-bocsátod: az üvegtől távul, a hol egybe-mennek a verő-fény sugári, taplót, holt-szenet, fát, meggyulasztnak, mert, noha a hideg víz, ellene-ál a földi tűz melegségének: de a mennyei melegséget vastagította, hogy tüzet gyújcon. A mennyei tűz nem egyéb, hanem az isteni szeretet: melynek gerjesztésére** [Luc. 12. v. 49.] jött Christus e világra. Ezt a tüzet, *Aquae multae* [Cant. 8. v. 7.], a világ háborúságának vize meg nem ólthattya. Sőt, miképpen az *Illyés* Próféta és *Nehemias* áldozattját [3. Reg. 18. v. 34. 2. Mach. 1. v. 20. 21. 22.] akkor gyújtotta-fel a verőfény sugára, mikor bévséges vízzel öntöztették: úgy, az isteni jó intések akkor

„**Prendasi dunque una anghistarra, o dir vogliamo anfora di vetro piena di acqua, & espongasi alla sfera di cocente Sole, che passando per lei i raggi di lui tanto sara lontano, che perdino la loro forza, che maggiormente s'invigoriranno & accenderanno l'esca, che si pone dall'altra parte dell'anghistarra; si che quantunque l'acqua impedisca l'operatione di questo fuoco terreno, non impedisce però, anzi grandemente aiuta il celeste fuoco, che ci viene dal Sole. E così dite appunto N. che nel caso nostro spiritualmente accada. Impercioche che altro è tribulatione, che acqua? *Aquae multae non potuerunt extinguere charitatem.* [Cant. 8. 7.] **Che cosa è amore divino, se non fuoco** cagionato dall'eterno Sole di giustizia? *Ignem veni mittere in terram, et quid volo, nisi ut ardeat?* [Luc. 12. 49.]**

Vegyünk tehát egy kancsót, vagy mondjuk **egy üvegvezát tele vízzel, és tegyük ki a tűző napra, mely amikor sugarai-val áthatol rajta, olyan messze van, hogy a sugaraknak veszíteni kellene erejükből, mégis jobban megerősödnek, s meggyújtják a kancsó másik oldalára helyezett csalit; úgy, hogy bármennyire is akadályozza a víz ennek a földi tűznek a működését, mégsem akadályozza meg, sőt nagy mértékben segíti a mennyei tüzet, amely a Napból jön. És éppen így kell hogy történjen lelkileg N. [hallgatóim] a mi esetünkben. Mivel a szenvedés mi más, ha nem víz? *Aquae multae non potuerunt extinguere charitatem.* [Cant. 8. 7.] **Mi az isteni szeretet, ha nem** az igazságosság örök Napja által fellobbantott **tűz? *Ignem veni mittere in terram, et quid volo, nisi ut ardeat?*** [Luc. 12. 49.]**

gerjesztik a szeretet tüzeit bennünk, mikor nyavalyák és keserőségek vizével telik vagyunk.

Qual maraviglia dunque, che passando i suoi raggi per quest'acqua, venga ad accender piu facilmente il fuoco? Non vi ricordate di Elia, che di acqua bagnò più volte il suo sacrificio, per disporlo a ricever il celeste fuoco? [3. R. 17. 34.] Non vi sovviene di ciò, che si racconta nel 2. libro de Maccabei, che posta una certa acqua sopra il sacrificio apparecchiato al primo raggio[!] del Sole, diventò tutta fuoco? [2. Macc. 1. 30.]”

(ARES, *Della tribolazione...*, 729.)

2.

És, **miképpen a kovácsok, gerjeszteni és vastagítani akarván a tüzet, vízzel híngetetik:** úgy az isteni szeretet, ***Crescit malis***, nevekedik a világi galyibákban. És oly édességet szerez a keseredett ember lelkében, hogy *Inundationes maris quasi lac suget* [Deut. 33. v. 19.]; a keserőségek tengerét édesdeden iszsza, mint a tejet.

„Che dite? che sara qual fuoco dall'acqua l'amore dalla tribolazione estinto? anzi maggiormente rinvigorito, dico io, perche forza maggiore acquista il fuoco, mentre che da picciole stille d'acqua spruzzato viene; che **a questo fine gettano tall'ora dell'acqua nell'ardente fornace i ferrari**, e vi fu, che ne formò impresa col motto, EXTINGUERE SUETA. Et altri più

Micsoda csoda tehát, hogy sugaraival áthalolva ezen a vízen még könnyebben meggyújtja a tüzet? Nem emlékeztek Illésre, aki többször is vízbe mártotta az áldozatát, hogy előkészítse a mennyei tűz fogadására? [3. R. 17. 34.] Nem emlékeztek arra, amit a Makkabeusok 2. könyve mesél, hogy az előkészített áldozatra öntött víz a Nap első sugarára tiszta tűzzé változott? [2. Macc. 1. 30.]

Mit mondtok? hogy a víz kioltja a tüzet, a szenvedés kioltja a szeretet? épp ellenkezőleg, még jobban megerősíti azt, mondom én, mert nagyobb erőre kap a tűz, amikor kis vízcseppekkel szentelik meg; **a kovácsok olykor emiatt locsolnak vizet az égő kemencébe**, és ebből valaki emblémát formált ezzel a mottóval: EXTINGUERE SUETA. Mások pedig

chiaramente a proposito nostro col breve, **CRES-CIT MALIS**”

(ARESI, *Della tribolazione...*, 738.)

3.

Természet-szerént, a víz fel nem mégyen, hanem alá-foly: mind-azáltal, csudálva láttyuk a magas hegyek tetején, a szép tókat és forrásokat. Miképpen mégyen a víz oly magas helyre, elme-fárasztással visgállyák a tudósok. Némellyek azt allíttják, hogy a föld nehezsége tolyla a nagy hegyre. Mások azt vélík, hogy néhult a föld olyan mint a *spongia*, és ot magához szíja a vizet: miképpen láttyuk, hogy a gyólc-s és gyapot-madzag magához vonsa a nedvességet. Vannak, kik azt állattják; hogy mint a hordóból, hévéren vagy szivárványon a bor kivonyatik, hogy üressen valamely hely ne maradgyon: úgy vonyatik a tengerből (mert abból vagyon eredete [Eccl. 1. v. 7.] minden derék vizek-

„Dalle cose innanimate ancora possiamo raccorre una bella somiglianza a questo proposito, & dall’acqua, la quale essendo naturalmente grave, e tenendo al basso, si vede ad ogni modo spicchiar dall’alto sopra altissimi gioghi de monti, il che ha dato, che pensar assai a Filosofi. Alcuni dissero esser ivi generata, ma ciò non può essere; sì, perche **tutti i fiumi escono dal mare**, conforme al detto del Savio, *Omnia flumina intrans in mare, ad locum unde exeunt, revertuntur* [Eccl. 1. 7.], si perche sarebbe lo scaturimento loro continuo, come continua non è la pioggia, che dalla generatione dell’acqua dipende. Altri, che il mare era più alto della terra, e de monti, e che perciò da questi scaturendo l’acqua non saliva, ma

még világosabban a mondanivalónkat szolgálják ezzel a rövid mondással: **CRES-CIT MALIS.**

Megint a lelketlen dolgokból vehetünk egy szép hasonlóságot ennek kapcsán, és a **vízből, mely természet szerint nehéz és lefelé tart, mégis azt látjuk, hogy fenn, nagyon magas hegycsúcsokon gyűlik össze, ami gondolkodóba ejtette a filozófusokat.** Néhányan azt mondták, hogy ott ered, de az nem lehet; valóban nem, mert **minden folyó a tengerből ered,** a Bölcs mondásának megfelelően *Omnia flumina intrans in mare, ad locum unde exeunt, revertuntur* [Eccl. 1. 7.], igen, mivel akkor folyamatos lenne a fakadása, de az eső sem esik folyton, mely a víz képződésétől függ. Mások azt mondták, hogy a tenger magasabban fekszik, mint a szárazföld és a hegyek, és ezért az ezekben eredő víz nem felfelé, hanem lefelé megy. Mindazonáltal

nek,) a víz a magas hegyekre. **Ezen ám törődgyenek a filosofusok: elég azt értenünk, hogy,** noha a nyavalyák vize természet-szerént lenyomja az embert: de Isten hatalmával felemeli értelmünket és akaratomkat.”

(PPÖM VII, áldozósütörtök után való vasárnap, 71.)

discendeva. E tuttavia anche ciò falso, poscia che se fosse il mare più alto della terra, tutta quanta egli l'allagherbbe, essendo proprio dell'acqua il discendere sempre al basso. Meno improbabilmente disse Plinio, nel cap. 65. del lib. 2. che **il peso della terra la fa salir in alto,** & altri con l'istesso, che la forza del vento ve la spinge. Ma io stimo, che ciò **nasca per impedir il vacuo, nella guisa, che veggiamo per mezzo d'alcuni canaletti di vetro ritorti uscir l'acqua da un vaso salendo in alto subito, che altri dall'istesso canaletto, a se trahendo il fiato, ne toglie l'aria,** o pure, che la terra spongiosa habbia questa virtù di atraher l'acqua, come veggiamo esser tirata da pezzetti di tela, e da funicella di bambaggia; comunque sia il tutto fa a proposito nostro.”

(ARESI, *Della tribolazione...*, 494.)

ez sem igaz, mivelhogya a tenger magasabban lenne, mint a szárazföld, mindent elárasztana, mivel a víznek az a tulajdonsága, hogy mindig lefelé folyik. Még kevésbé valószínű, mondta Plinius a 2. könyv 65. fejezetében, hogy **a föld súlya nyomja felfelé a vizet,** mások pedig ugyanazt, hogy a szél ereje nyomja fel oda. De én úgy vélem, hogy [a víz] azért születik [ott fenn], **hogy az ürességet megszüntesse, oly módon, ahogyan azt a csavart üvegsövek esetében látjuk, melyek segítségével a víz azonnal kijön az edényből, mások szerint amikor ezen a csövön keresztül vesznek lélegzetet, kiszívják a levegőt belőle,** vagy [az is lehet, hogy] **a szivacsos földnek van ez a tulajdonsága, hogy kivonja a vizet, ahogyan azt látjuk, amikor egy darab gyolcs vagy egy gyapotmadzag magába szívja a vizet; bárhogya is legyen, ez az egész a hasznunkra van.**

Ugyanebben a prédikációban (*A világi nyomorúságok szenvedéséről*) Pázmány alkalmazza az éjszaka–sanyargatás párhuzamot. Aresi a 6. leckében, a *tribulatio* mibenlétéről és természetéről értekezve járja körül azokat a kérdéseket, hogy a sanyargatás éjszaka-e, tűz-e (ezt a részt fentebb idéztem), bor-e,⁴⁹ súly-e, tenger-e, kenyér-e, seb-e, mennyei orvos látogatása-e, vadászat-e. A felsorolásból kitetszik, hogy szövege a hitszónokok számára bőséges forrásként szolgálhatott. Az éjszakáról szóló részben újra Aresi szövegét feltételezhetjük forrásszöveggént.

PÁZMÁNY

„ÉTSZAKA-nak nevezetnek a háboruságok. Mert, miképpen éjjel könnyebben és jobban halljuk a szóllást; éjjel esik a kedves harmat; éjjel látczanak a csillagok; az étszaka hűvössége mértékli és enyhíti a nappali meleget: azon-képpen a sanyargatások-között édesdedben halljuk az isteni intéseket, hogyssem a világi jó szerencsék fényességében: **Isten áldásinak harmadit bévségesben vészük:** a mennyei bóldogság szépségét világosban láttuk: **a testi gyönyörűségek melegségét inkább megenyhítettük.**”
(PPÖM VII, áldozócsütörtök után való vasárnap, 72.)

ARESI

„**Nella notte in somma meglio si odono le voci**, e la musica: **discende la ruggiada dal Cielo, si tempra il calor del giorno**, si maturano i frutti, e ci si scuoprano le Stelle, e la Luna; e non altrimenti nella tribolatione meglio s’odono le divine inspirationi, si dispone l’anima a ricevere la celeste gratia, si modera il calore della concupiscenza [...]”
(ARESI, *Della tribolatione*..., 80.)

MAGYAR FORDÍTÁS

Éjjel ugyanis jobban hallani a hangokat és a zenét: **az Égből harmat száll alá, mérséklődik a nappali hőség**, érnek a gyümölcsök, és **feltáruznak előttünk a Csillagok és a Hold; és ugyanígy a szenvedésben jobban hallani az isteni sugallatokat**, az ember lelke felkészül a mennyei áldás fogadására, a testi gerjedelem heve enyhül. [...]

⁴⁹ Vö. PPÖM VII, áldozócsütörtök után való vasárnap, 72.

Végül a tanulmány utolsó példája is *A világi nyomorúságok szenvedéséről* írott prédikációból származik. Az alábbi idézetben Pázmány a testet és a lelket gyógyító orvosságok jellemzőit és különbségeit mutatja be, utóbbiakhoz tartoznak a világi sanyargatások is. Aresi bizonyítandó tétele a 26. leckében az, hogy a gonoszok szenvedéséből a jók hasznot vehetnek, orvosság ez számukra, és ennek kapcsán fejti ki, miben különbözik a két-féle, a testi és a lelki orvosság. A táblázatban közölt szövegek első felében a félkövérrel kiemelt egyezéseket, a másodikban a hivatkozások és a jelölt idézetek kezelési módját érdemes megfigyelni.

PÁZMÁNY

„Nagy különbség
vagyon a lelki és testi
orvosságok-közöt. A
testi orvosságok, ha
gyógyítanak, erőtle-
nítnek; ha elöltyák a
forróságot, hidegítik a
természet melegségét;
ha kiűzik a rosz ned-
vességeket, száraztyák
és fogyattyák a gyöke-
res nedvességet; ha bé-
lünket és gyomrunkat
kimossák, emésztik és
erőtlenítik; de a világi
keserőségek, *Benedic-
tae medecinae*, áldott
orvossági, tompítyák
a gonosz vágyódások
melegségét; erősítnek
a jóra; tisztítanak és
üresítnek a bűnöktől.
A testi orvosságok ágy-
ba ejtnek; nem haszno-
sok akkor, mikor a

ARESI

„Sono dunque le tri-
bulationi de' cattivi,
in quanto castighi,
effetti molto chiari della
providenza divina, ne
meno in quanto medi-
cina, che l'altra parte
era della proposta; ma
è d'avvertire in prima,
**che è medicina molto
differente dalle cor-
porali. Queste se pure
risanano, togliono le
forze, estinguendo
l'ardor febrile, rintuz-
zano parimente il calor
naturale, discacciando
gli humori cattivi,
ne mandano fuori
etiamdio de' buoni,
e lavando le viscere,
insiememente le con-
sumano, [...]** Ma le tri-
bulationi, qual medi-
cina veramente santa,

MAGYAR FORDÍTÁS

A gonoszok szenvedései
tehát mint büntetések
az isteni gondviselés
nagyon is világos kö-
vetkezményei, és nem
kevésbé orvosságok,
ahogyan az a propositio
második felében szere-
pelt; de előre figyelmez-
tetni kell arra, **hogy ez
az orvosság nagyon
különbözik a testi
orvosságoktól. Ezek
ugyan gyógyítanak,
de el is erőtléntenek,**
amikor a láz hevét
eloltják, a természetes
melegséget is elfojt-
ják, amikor a rossz
nedveket kiűzik, a jó
nedveket is elzavarják,
és amikor a zsigereket
kimossák, ugyanakkor
el is emésztik őket,
[...] De a szenvedések

forróság kínoz; a testet könnyebbítik, a lélek gyógyítására nem érnek; de **a háborúságok,** jó reggel felébresztnek henyélő ágyunkból; *In tribulatione mane consurgent.* [Oseae, 6. v. 1.] hogy Istenhez folyamodgyunk. **Akkor hasznosbak, mikor legnagyobb forrósága vagyon a gonoszság-nak;** mint **Szent Pál** térésében példánk [Act. 9. v. 1.] **vagyon.** Erejét a lélek-gyógyításban ismérteti: mivel, **azért veretik a test,** **hogy a lélek gyógyúlyon;** abból ismértzik az isteni bölcsesség; hogy, *Vulnerat, et sanat* [Job 5. v. 18.]: *mortificat, et vivificat* [1Reg. 2. v. 6.]: *occidit, et vivere facit* [Deut. 32. v. 39.]; gyógyít mikor sebesít: elevenít mikor öldököl: feltámaszt, mikor megöl.”

(PPÖM VII, áldozócsüörtök után való vasárnap, 73.)

mortificano il calore della concupiscenza, e fortificano la virtù dell'animo, tolgiono le occasioni di far male, e ci aggiungono sproni al far bene, ci purgano dalle colpe, & ci arricchiscono de meriti, ci fanno in somma temperanti, e forti; [...] In oltre **le altre medicine fanno por in letto quelli, che le ricevono, questa fa alzar dal letto, così Osea ne fa fede, In tribulatione sua mane consurgent ad me** [Os. 6. 1.] [...] **Le altre medicine non si danno nel rigor della febre, questa è buona d'ogni tempo, e data all'Apostolo San Paolo, mentre che il suo male era in colmo, quando erat spirans minarum, et caedis** [Act. 9.], **lo risanò in un subito** [...] Ma questa [medicina = la tribulatione, la pena] all'incontro mortificando, & impiagando la carne, dar suole la vita, e la salute all'anima; perche come dice S. Basilio hom. 9. *Caro percutitur, ut*

mint igazán szent orvosságok elnyomják a gerjedelem hevét, és erősítik a lélek erejét, a rosszra vivő alkalmaktól eltértenek, és a jóra sarkallnak, megtisztítanak a bűnöktől, és érdemekkel gazdagítanak, összességben mértékletesség és erőssé tesznek; [...] Továbbá **a másik fajta [= testi] orvosságok ágyba döntik azt, aki megkapja őket, ez [az orvosság, a tribulatio] felkelt az ágyból, ahogyan arról Oseás hitet tesz In tribulatione sua mane consurgent ad me** [Os. 6. 1.] [...] **A másik fajta [= testi] orvosságokat nem adják lázgörcsben, ez minden időben jó, és Szent Pál apostolnak akkor adták, amikor gonoszsága a tetőfokára hágott, amikor erat spirans minarum, et caedis** [Act. 9.], **és azonnal meggyógyította őt** [...] Ez [a tribulatio mint orvosság] azonban épp ellenkezőleg, miközben sanyargatja és sebesíti a testet, életet és

anima sanetur: peccatum perimitur, ut iustitia vivat, e San Bernardo nell'epist. 23. scrivendo ad un Vescovo, il quale nell'infermità era divenuto liberale, ***Percussit carnem, dice, ut anima sanaretur, occidit avaritiam, ut iustitia viveretis***; & a questo proposito sogliono addurre i Padri santi quel **luogo di Giob, *Ipse vulnerat, et medetur* [Iob. 5. 18.]**: quello di Anna ***Dominus mortificat, et vivificat* [1. Reg. 2. 6.]**: e del Deuteronomio, ***Ego occidam, et ego vivere faciam* [De. 32. 39.]**"

(ARESI, *Della tribolazione...*, 584.)

üdvösséget ad a léleknek; mert ahogyan Nagy Szent Vazul mondja a 9. homíliájában ***Caro percutitur, ut anima sanetur: peccatum perimitur, ut iustitia vivat***, és Szent Bernát a 23. levelében, amikor egy püspöknek ír, aki a betegségben adakozóvá vált, ***Percussit carnem, ut anima sanaretur, occidit avaritiam, ut iustitia viveretis***; és a szent atyák itt szokták hozni Jóh könyvének azt a helyét, hogy ***Ipse vulnerat, et medetur* [Iob. 5. 18.]**: Hannától azt, hogy ***Dominus mortificat, et vivificat* [1. Reg. 2. 6.]**: és a Deuteronomiumból, hogy ***Ego occidam, et ego vivere faciam* [De. 32. 39.]**

Aresi első hivatkozását (Oz 6,1) Pázmány megőrzi, de a latin idézetet („In tribulatione sua mane consurgens ad me”) egyrészt átalakítja, másrészt magyarul saját szövegébe illeszti („hogyan Istenhez folyamodjunk”). A folytatásban Aresi az ApCsel 9-ből idéz („erat spirans minarum, et caedis”), de nem adja meg a versszámot. Pázmány pontosítja a hivatkozást a versszámmal, de kihagyja a latin idézetet, helyette csak Szent Pál megtérésének példáját említi. Ezután Aresinél még további öt latin idézet szerepel, melyekből Pázmány egyet magyar fordításban („Caro percutitur, ut anima sanetur” → „azért veretik a test, hogy a lélek gyógyuljon”, de ugyanezt jelenti a másik latin idézet is: „Percussit carnem, ut anima

sanaretur”), hármat pedig latinul vesz át, némileg átalakítva, de a Bibliára mutató forráshivatkozásokat megőrizve. Ezekhez a végén magyar fordítást is csatol. Összességében tehát az olasz szerző munkáját követi nemcsak gondolatmenetében, hanem az idézetek és a hozzájuk kapcsolódó, margón elhelyezett forrásmegjelölések tekintetében is.

VIII. Összegzés

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy azonosítsam a Pázmány-prédikációk néhány jelöletlen forrását. A szövegösszevetések során öt olyan 16–17. századi művet találtam, melyekkel a Pázmány-prédikációkból kiválasztott részletek a megfogalmazás, a forráshasználat és az idézetek tekintetében egyezéseket és hasonlóságokat mutattak. Az 1639-es pozsonyi könyvjegyzéken az öt mű közül négy a homiletika, egy a kegyességi irodalom csoportjában szerepel. Utóbbi munka használatát jelölhette volna Pázmány a szokásos módon a margón, az előbbieket azonban nem, hiszen a prédikációk, bár köztudottan mintát és felhasználható szövegeket jelentettek más hitszónokok számára, nem számítottak hivatkozandó forrásoknak.

Pázmány a forrásszövegekből sok mindent megőrzött, de világosan látszik az a törekvése, hogy a prédikáció céljainak és saját stílusának megfelelően alakítsa át őket. Bitskey István magyar fordítások kapcsán tett észrevétele itt is érvényes: „A magyar fordítások részint szó szerinti átültetések, részint átdolgozások. Pázmány fő szempontja az, hogy a beszéd egészébe jól illeszkedjenek, zökkenőmentesen simuljanak az idézett szerzők szavai.”⁵⁰

Természetesen a szövegegyezések ellenére sem állíthatom teljes bizonyossággal, hogy ezt az öt művet Pázmány jelöletlen forrásai között kell számontartanunk. Feltevésemet könyv- és könyvtártörténeti adatokkal nem tudom megerősíteni,⁵¹ mivel ez irányú kutatásaim nem vezettek

⁵⁰ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 56.

⁵¹ A konferencián Hargittay Emil vetette fel, hogy érdemes lenne megnézni, hogy a pozsonyi Egyetemi Könyvtár állományában megvannak-e ezek a művek, Pázmány tulajdonában voltak-e, és vannak-e bennük használói bejegyzések.

eredményre. Annyit tudunk csak, hogy Pázmány könyvtárában voltak prédikációk itáliai hitszónokoktól, illetve nem itáliai hitszónokoktól, de olasz nyelven. A fentebb már említett olasz nyelvű Valderrama-munkán kívül Cornelio Musso⁵² és Innocenzo Cibo Ghisi⁵³ egy-egy prédikációs kötete biztosan a birtokában volt. Ha a Pázmány-magánkönyvtár rekonstrukciója során előkerülnének Inchino, Estella, Arias, Valderrama és Aresi műveinek megfelelő kiadásai, az növelné a feltevés helyességének valószínűségét, amely azonban csak megfelelő használói bejegyzések által nyerne bizonyítást. Erre azonban a csekélynél is kevesebb az esély.

⁵² KNAPP, „Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának...”, 290: Cornelio Musso, *Prediche sopra il simbolo de gli apostoli* (Venetia: appresso i Giunti, 1601).

⁵³ Innocenzo CIBO GHISI, *De' discorsi morali sopra i sette salmi penitentiali* (Venetia: appresso Bernardo Giunti, Gio. Battista Ciotti, & Compagni, 1610), tom. II. A kötet a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban található XVII. E. 74. jelzet alatt. A könyvjegyzéken lásd Adattár 17/1, 110.

On some unmarked sources of Pázmány's sermons

So far, the research dealing with Péter Pázmány's sermons has mainly focused on three questions: the rhetorical structure of the sermons; sources cited in the margins or in the text; and paragraphs of the sermons used by 17–18th-century authors in compiled works. On the one hand, the study argues that Pázmány also turned to sources that he did not indicate in any way; on the other hand, it names five works which, based on the similarities and correspondences that become visible during the text comparisons, can be assumed to be the unmarked sources of Pázmány's sermons.

*Káldi-prédikációkat kompiláló hitszónokok
a 17–18. században**

KÁLDI-KOMPILÁCIÓK KUTATÁSTÖRTÉNETE

Bár a kutatások igazolják,¹ hogy Pázmány Péter munkásságának több okból (így a tekintélytisztelet, prédikációgyűjteményének és *Kalauzá-*nak elterjedtsége, a szerző szónoki képességei miatt), kulcsszerep jutott a régi magyarországi prédikációk kompilációja területén – hiszen számos hitszónok használta szó szerinti, jelöletlen forrásként műveit –, korántsem tekinthetjük őt az egyetlen kútfőnek e téren.

Mindez természetesen eddig sem volt titok, különösen az alkalmi szövegek esetében. Kecskeméti Gábor több ilyen példát említ 17. századi halotti beszédekből, megemlítve, hogy az egyik hitszónok „annak ellenére helyesnek érezte ezt a megoldást [tudniillik a jelöletlen szövegátvételt], hogy neki az 54 évesen meghalt gróf Rhédei Ferenc, Máramaros és Bihar vármegye főispánja, rövid ideig erdélyi fejedelem sírjánál kellett beszélnie, míg az alapul szolgáló prédikáció Albisi Zólyomi Miklósné Daróczi Zsófia, egy 75 éves özvegyasszony temetésén hangzott el.”² A 18. századi,

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa

¹ SZELESTEI N. László, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kézírtos kötetek)*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok 25 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020) 10.

² KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia Litteraria* 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 196.

katolikus anyagot illetően Déri Eszter³ és magam is⁴ utaltam ilyen nyomtatott beszédekre.

A 18. századi (nyomtatott és kéziratos) gyűjteményes kötetek kompilációit illetően megemlítendőek Lukácsi Zoltán adatai,⁵ illetve Szelestei N. László kéziratos anyagra vonatkozó megállapításait is: „17. századi kéziratos beszédekben az alábbiaktól sikerült eddig mintaprédikációkat kimutatathatnom: magyar nyelvűek közül: Telegdi Miklós, Pázmány Péter, Káldi György, Kopcsányi Márton, Landovics István; latin szerzők közül Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, Alessandro Calamato, Guillelmus Pepin, Thomas Stapleton, Joannes Osorius, Cornelius Musso, Petrus Besseus, Jodocus Clichtoveus, Joannes Raulin, Leonhardus Lessius, Matthias Faber, Raphael Delaminetz, Johann Ludwig Schönleben... A prédikációkészítés e minták alapján a szó szerinti átvételtől és fordítástól az önállóság különböző fokát mutatja. Gondos összevetéssel a legtöbb esetben meg lehet különböztetni az átvételt/fordítást, a lineárisan haladva kihagyásos átvételt/fordítást, kivonatolást, különböző mértékű átdolgozást és parafrázis készítését.”⁶ Jelenleg feldolgozás alatt áll olyan minorita kézirat, amelynek forrásai közé tartozik Illyés István egyik beszéde is.

Mindezek tanulsága tehát, hogy a szó szerinti, jelöletlen szövegátvételekben Pázmány kétségtelenül központi szerepén kívül a folyamat általános gyakorlatára, illetve más jelentős, forrásként használt szerzői életműre is érdemes felfigyelni, és fontosságát hangsúlyozni. A következőkben erre

³ DÉRI Eszter, „Részletek Padányi Biró Márton képtiszteletéből”, in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8, 183–192 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014).

⁴ MACZÁK Ibolya, „A királyok tüköre: Magyarországi barokk prédikációk Szent István királyról”, in *István, a szent király: Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*, szerk. KERNY Terézia és SMOHAY András, A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Kiadványai 9, 95–101 (Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2013).

⁵ LUKÁCSI Zoltán, *Szószerk és világosság: A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, Feldolgozások 18 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2013), 70.

⁶ SZELESTEI, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon*, 10.

teszek kísérletet, Káldi György beszédeinek további felhasználására vonatkozóan.

Egyéb források is igazolják, hogy Káldi és Pázmány prédikációit lényegében „párosával” forgatták a hitszónokok. Fontos megállapítani, hogy a Káldi György szövegeire vonatkozó, felekezetközi kérdéseket érintő szövegátvételek kérdése már a 17–18. században is ismert volt. (És pozitív vagy negatív megítélését többnyire a körülmények határozták meg.) Ennek legismertebb példái közé tartozik az 1754-ben elhunyt Nádudvari Sámuel esete, amelyről jelenlegi ismereteink szerint csak másodlagos forrásból tájékozódhatunk. Hermányi Dienes József híret vette annak, hogy az ismert és elismert hitszónok hírében álló Nádudvari Sámuel „a Pázmány, és Caldi praedikatiojival él vala titkon, s, azokat az Erdélyi Reformatusok még akkor kevesen esmerik vala: annyira öregbedett valais kedvessége Enyeden, s a’ szomszedságban, hogy a’ nemesség halottya felett orálgat vala, az Enyedi Templomban is praedikálgatván, arra fakada a’ Tanács, hogy kívánná egy praedicatioját ki nyomtattatni, de ő nem adá ki, mivel tsak nem szorol szora, a Pázmányé vala a’ praedicatio. Nékem Kemény János jelenté meg a dolgot, honnan böltselkednek az ő Ephorussa, s, mutatis egy lakat alatt levő ládátakat, mellyben állanak vala a Pázmány Péter, és Káldi György Concionator könyveik.”⁷ Jóllehet a történet elbeszélését befolyásolhatta Nádudvari későbbi katolizálása, illetve hányatott élete, előjáróival való teológiai és erkölcsi vonatkozású összeütközései, s Hermányi, illetve Kemény János ezek általi befolyásoltsága, nem tarthatjuk kizártnak a történet valóságát.

Ocskay György,⁸ illetve Lukácsy Sándor⁹ már korábban publikált néhány adatot Kelemen Didák, illetve Illyés András Kálditól vett szövegeiről, Győri L. János¹⁰ tanulmánya révén pedig konkrét adatokat is

⁷ HERMÁNYI Dienes József *szépprózai munkái*, szerk. S. SÁRDI Margit, Régi Magyar Prózai Emlékek 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 92.

⁸ OCSKAY György, „Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86, 4. sz. (1982): 436–448.

⁹ LUKÁCSY Sándor, „Egy toposz történetéhez (Somodától Sidonig)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98, 4. sz. (1994): 512–520, 516.

¹⁰ GYŐRI L. János, „Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációkban”, *Studia Litteraria* 32 (1994): 157–170, 160.

kaphattunk Káldi-beszédek felekezeti közti felhasználásáról. A Káldi-prédikációk kompilálásával kapcsolatban mérföldkönek számít Gábor Csilla monográfiája,¹¹ melyben a szerző szó szerinti szövegátvételekre és kapcsolódó kutatásokra is utalt, sőt ezek kapcsán felekezeti közti megközelítésekre is: Szentpéteri István kéziratos hagyatékát kutatva felfedezte, hogy a puritánus prédikátor Kutasi János esztergomi érsekről szóló exemplumát Kálditól kölcsönözte.

Két olyan 17. századi szerzőt is ismerünk, akinek életműve (illetve gyűjteményes prédikációskötetei) jelentős mértékben kötődnek Káldi György munkásságához. Érdemesnek tűnik e két hitszónokmunkásságát e tekintetben összehasonlítani. Megjegyzendő, hogy ismereteseink már részjelentések e téren: Győri L. János, illetve Gábor Csilla említett adatai nyomán mind Szetey Szabolcs,¹² mind jómagam foglalkoztunk Tyukodi Márton szövegeinek kapcsolódó elemzésével,¹³ Illyés András gyűjteményének vonatkozó (szisztematikus) feltárása jelentős mértékben elkészült. Tyukodi Márton munkásságának hasonló szempontú feldolgozása megkezdődött, a jelenleg ismert eredményeket e tanulmányban rögzítem.

A továbbiakban a jezsuita szerző munkáihoz köthető szövegalkotás néhány sajátosságát igyekszem feltárni – elsősorban a két jelentős Káldi-kompilátor munkásságának tükrében. A szerencsés forrásadottságok tükrében arra is lehetőség nyílik, hogy kompilációs tevékenységüket összehasonlítsam.

¹¹ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Csokonai Könyvtár 24 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 18.

¹² SZETEY Szabolcs, „Tyukodi Márton Joseph patriarchája a korszak prédikációírási technikáinak tükrében”, in *„A szentnek a megismerése ad értelmet”: Conferentia rerum divinarum*, szerk. ZSENGELLÉR József és TRAJTLER Dóra Ágnes, Károli Könyvek: Tanulmánykötet – Questiones Theologiae 7, 173–206 (Budapest: KRE, L’Harmattan Kiadó, 2012).

¹³ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, A források tükrében (h. n. [Szigetmonostor]: WZ Könyvek (Szépmíves Bt.), [2010]), 33–41; MACZÁK Ibolya, „Mindeneknek kedves méhek: Tyukodi Márton és a felekezeti közti kompiláció”, in *Interkonfesszionalitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, Reciti konferenciakötetek 8, 75–86 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

Illyés András Káldi-átvételei

Illyés András egyik prédikációgyűjteményének előszavában meg is említette Káldi nevét a következőképpen: „Mind ezekről különkülön hármas igen hasznos, és mindeneknek tudni igen szükséges Prédikációkat irtam, Deákul, és Magyarul, a' Szent Írásból és Szent Atyák, és Doctorok bölcs mondásiból: sok tudos, és nevezetes Olasz Doctorok írásiból: és ama Nagy Pázmány Péter Kárdinál: és ő hozzá hasonló Káldi Geörgy Pap Jesuita, Magyar Anyaszentegyháznak Fő Doctori írásiból, sok szép üdvös-séges tanuságokat kiszedegetvén.”¹⁴

A fentiekben túl azonban nem jelezte forráshasználatát. Ennek is köszönhető, hogy Illyés András Káldi-átvételeinek strukturált áttekintése lényegében máig hiányzik. Az azonosítások megtörténtek, ám az elemzéssel, értelmezéssel ezidáig adósak voltunk. Amennyiben áttekintjük Illyés kapcsolódó tevékenységét, jól érzékelhető, hogy kompilációs technikájában szerkezeti szinten is megfigyelhetők bizonyos tendenciák. Először is az, hogy kizárólag ünnepi, illetve tematikus köteteiben alkalmazott Káldi-átvételeket és az idő előrehaladtával egyre kevesebbet – ez egyszerűen azt is jelenti, hogy a magyar nyelvű szövegek átstrukturálásáról (átszerkesztéséről) a hangsúly az idegen nyelvű (lényegében a latin) szövegek fordítására kerül.

Jelen ismereteink szerint a latin nyelvű Illyés-köteteket nem számítva hatvanöt magyar nyelvű Illyés-beszédnek volt Káldi-forrása. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy négy ilyen szöveg (más cím alatt) a hitszónok több gyűjteményében is szerepel. Mivel Illyés András öt darab magyar nyelvű kötete háromszázhatvankét beszédet tartalmaz, a Kálditól származó átvételek körülbelül tizennyolc százalékban szerepelnek ezekben. (Ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy Illyésé a korszak egyik legnagyobb katolikus gyűjteménye, amely – Káldi vagy Pázmány hasonló kötetével ellentétben – lefedi az egyházi év egészét vásár- és ünnepnapokra vonatkozóan egyaránt.) Érdekes az is, hogy Illyés negyvenhat Káldi-szöveget használt fel jelen ismereteink szerint. Mindez azt jelenti, hogy egy prédikáció bizonyos részét több alkalommal is felhasználta. (A szövegeket

¹⁴ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige III.* (Bécs: Sischowitz, 1692), (2°. RMK I. 1417.

azonban ilyen esetekben nem ismételte, azaz bizonyos prédikációkat „fel-darabolt”, és ezeket osztotta be külön beszédekbe.) Bár jelenlegi adataink szerint Káldi-szövegeket csak ünnepi gyűjteményeiben használt Illyés, a jezsuita hitszónok vasárnapi beszédeit is felhasználta, sajátos kontextus-váltást eredményezve.

Az első, 1691-ben megjelent ünnepi kötet szerkezetét a kompiláció szempontjából áttekintve megállapítható, hogy Illyés András gyakorta alkalmazott sorrendi cserét, azaz a szövegeket nem Káldi beszédgyűjteményének sorrendjében vette fel. Igaz ez a karácsonyi beszédekre (négy különböző szöveget vett fel a jezsuita szerző kötetéből az eredetitől eltérő sorrendben), valamint a Szent Jánosról szóló, illetve az aprószentek vagy a kiskarácsony napjára szánt szövegeire is. Ez az eljárás elsősorban a kompilatori tevékenység igényességére utal, hiszen jól érzékelhető, hogy nem „automatikusan” adaptálta a Káldi-kötetet, munkássága nem a jezsuita szerző munkájának tömörítménye.

Illyés 1691-megjelenik a beszédfelosztás is, melynek során egy-egy Káldi-beszédet több, különálló részben szerepeltet. Vízkereszt napi beszédeiben ezt a forrásnak megfelelő sorrendben – igaz, kihagyásos technikával, az első Káldi-beszédet nem szerepeltetve – alkalmazza. Jellemzőbb azonban a két említett technika kombinálása, azaz a sorrendi csere és a beszédfelosztás együttes szerepeltetése. Igaz ez a húsvéti szövegekre (a második és harmadik Illyés-beszéd forrása ugyanaz a Káldi-szöveg), a húsvéthétfői prédikációkra, illetve az első és harmadik húsvéthétfői szöveg forrása is ugyanaz a beszéd, éppúgy, mint a pünkösdi (az első és a negyedik Illyés-beszéd forrása ugyanaz a Káldi-prédikáció) és a pünkösdkeddi szövegekre is. Ez a három szöveg további – nem kizárt, hogy véletlen – sajátossága, hogy az azonos helyről származó átvételek keretbe foglalják a közbülső beszédet az átvételek szempontjából. Ezt példázzák a pünkösdkeddi beszédek is:

ILLYÉS ANDRÁS	KÁLDI GYÖRGY
Pünkösdkedd I.	Pünkösdkedd II.
Pünkösdkedd II.	Pünkösdkedd I.
Pünkösdkedd III.	Pünkösdkedd II.

A húsvét utáni első vasárnapra szánt harmadik, valamint a pünkösdhétfői harmadik beszédre egyaránt jellemző a források „összeolvasztása” (a Káldi-féle húsvét vasárnapi első és második, illetve az ugyancsak tőle származó második és harmadik pünkösdhétfői prédikációból). A szövegek tartalmi elemzése további érdekes szempontokra hívja fel a figyelmet, jelenleg azonban a kompilátori munka bemutatására nyílik lehetősége.

ILLYÉS ANDRÁS [*]	KÁLDI GYÖRGY ^{**}
1. Karácsony I.	Karácsony V.
2. Karácsony II.	Karácsony I.
3. Karácsony III.	Karácsony III.
4. Karácsony IV.	Karácsony IV.
5. Szent István I.	Szent István I.
6. Szent István II.	Szent István II.
7. Szent István III.	Szent István III.
8. Szent János I.	Szent János II.
9. Szent János II.	Szent János I.
10. Szent János III.	Szent János III.
11. Aprószentek I.	Aprószentek II.
12. Aprószentek II.	Aprószentek I.
13. Aprószentek III.	Aprószentek III.
14. Kiskarácsony I.	Kiskarácsony I.
15. Kiskarácsony II.	Kiskarácsony III.
16. Kiskarácsony III.	Kiskarácsony II.
17. Vízkereszt I.	Vízkereszt II.
18. Vízkereszt II.	Vízkereszt II.
19. Vízkereszt III.	Vízkereszt III.
20. Húsvét I.	Húsvét II.
21. Húsvét II.	Húsvét I.
22. Húsvét III.	Húsvét I.
23. Húsvét IV.	Húsvét IV.

^{*} ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige I.* (Nagyszombat: Akadémia, 1691). RMK I. 1415.

^{**} KÁLDI [György], *Az Vasarnapokra-Valo Predikatziooknak Első Resze* (Pozsony: Rikesz Mihály, 1631), RMNy 1509; KÁLDI György, *Az Innepekre-valo Predikatziooknak Első Resze* (Pozsony: Rikesz Mihály, 1631), RMNy 1510.

24. Húsvéthétfő I.	Húsvéthétfő III.
25. Húsvéthétfő II.	Húsvéthétfő II.
26. Húsvéthétfő III.	Húsvéthétfő III.
27. Húsvétkedd II.	Húsvétkedd II.
28. Húsvétkedd III.	Húsvétkedd III.
29. Húsvét utáni I. vasárnap I.	Húsvét utáni I. vasárnap I.
30. Húsvét utáni I. vasárnap II.	Húsvét utáni I. vasárnap III.
31. Húsvét utáni I. vasárnap III.	Húsvét utáni I. vasárnap I. Húsvét utáni I. vasárnap II.
32. Pünkösdi I.*	Pünkösdi I.
33. Pünkösdi II.**	Pünkösdi II.
34. Pünkösdi IV.***	Pünkösdi I.
35. Pünkösdhétfő I.	Pünkösdhétfő III.
36. Pünkösdhétfő II.	Pünkösdhétfő I.
37. Pünkösdhétfő III.	Pünkösdhétfő II. Pünkösdhétfő III.
38. Pünkösdkedd I.	Pünkösdkedd II.
39. Pünkösdkedd II.	Pünkösdkedd I.
40. Pünkösdkedd III.	Pünkösdkedd II.

A második Illyés-kötetben folytatódik a „jól bevált” kompilátori „recept”: a sorrendi csere és beszédfelosztás érvényesül a Szent György napi, illetve a Szent Kereszt megtalálása, illetve felmagasztalása napjára írt beszédben. A második Illyés-kötetben újabb kompilátori technika figyelhető meg: megjelenik az egy beszéd „három részre szabdalása”, hiszen Szent Fülöp és Jakab napjára való Illyés-beszédek forrása egyaránt Káldi György ugyanazon alkalomra írt első beszéde, illetve a Szent Erzsébet napjára szánt beszédek forrása egyaránt Káldi karácsony utáni vasárnapra szánt harmadik beszéde.

A Szent Kereszt-beszédek további sajátos szövegátvételi mintázatot adnak. Illyés lényegében Káldi Szent Kereszt megtalálása ünnepére (május 3.) írt három beszédét osztja összesen négy részre, hiszen az ő kötetében

* A kompiláció elemzése: MACZÁK, *Elorzott szavak*, 42–52.

** A kompiláció elemzése: Uo.

*** A kompiláció elemzése: Uo.

szerepel a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepe (szeptember 14.) is. Ebből adódóan mindegyik megtalálásról szóló Káldi-beszédből emelt át Illyés saját kötetébe, az első és harmadik, hasonló alkalomra írt Káldi-beszédből kettőt-kettőt, a másodikból egyet, ez utóbbit a kapcsolódó, Szent Kereszt felmagasztalásáról szóló Káldi-szöveg mellett. Jól érzékelhető tehát, hogy Káldi, figyelembe véve a perikóparendet, ebben a kötetben látványosan és tudatosan szakít az azonos alkalomra írt szövegek gyakorlatával (amelyet más, főleg Pázmánytól származó átvételei esetében már részletesen bemutatam).¹⁵ Jól mutatja ezt egyik Keresztelő Szent János-beszéde is, amelynek – a természetesen hasonló tartalmú – ádvent negyedik vasárnapjára szóló Káldi-beszéd a forrása, ami egyben azt is jelenti, hogy egy szentről egy *de tempore*-szöveg felhasználásával készít prédikációt a kompilátor.

Hasonló, de némiképpen más gyakorlatot mutat Illyés egy másik eljárása is, melynek során ugyancsak vasárnapi prédikációk szövegeit használja egy-egy (esetünkben magyar) szent emlékünnepére. Ebben az esetben (a Keresztelő Szent János-szöveggel ellentétben) nem a perikóparend adhatta az invenciót a szövegátvételhez, sokkal inkább az illető szent életéből kiemelt jellemzők (özvegyesség, „fiúság”) határozzák meg az átvételeket. Itt tehát Illyés már függetlenedni kezd a perikóparendtől – ennek a tendenciának következő kötetében lesz igazi jelentősége.

ILLYÉS ANDRÁS*	KÁLDI GYÖRGY
1. Szent György I.	Szent György II.
2. Szent György II.	Szent György II.
3. Szent György III.	Szent György I.
4. Szent Fülöp és Jakab I.	Szent Fülöp és Jakab I.
5. Szent Fülöp és Jakab II.	Szent Fülöp és Jakab I.
6. Szent Fülep és Jakab III.	Szent Fülöp és Jakab I.
7. Szent Kereszt megtalálása I.	Szent Kereszt megtalálása I.

* ILLYÉS András, *Megrovíditetet ige II.* (Bécs: Sischowitz, 1692). RMK I. 1416.

¹⁵ Uo., 53–63.

ILLYÉS ANDRÁS	KÁLDI GYÖRGY
8. Szent Kereszt megtalálása II.	Szent Kereszt megtalálása I.
9. Szent Kereszt megtalálása III.	Szent Kereszt megtalálása III.
10. Keresztelő Szent János III.	Ádvent IV. vasárnap I.
11. Szent Kereszt felmagasztalása I.	Szent Kereszt felmagasztalása II.
12. Szent Kereszt felmagasztalása II.	Szent Kereszt megtalálása II.
13. Szent Kereszt felmagasztalása III.	Szent Kereszt megtalálása III.
14. Szent Imre III.	Vízkereszt utáni I. vasárnap III.
15. Szent Erzsébet I.	Karácsony utáni vasárnap III.
16. Szent Erzsébet II.	Karácsony utáni vasárnap III.
17. Szent Erzsébet III.	Karácsony utáni vasárnap III.

A harmadik ünnepnap i Illyés-kötetben sajátos „Káldi-szimmetriát” állapíthatunk meg: az előző kötetből szó szerint átvett, ám „újrácímkezett” Szent Erzsébet napjára szánt prédikációk itt az *Özvegyek tüköre* cím alatt szerepelnek. Ebből adódóan a kötet kompilációi közül három-három szöveg egy-egy Káldi-beszéd felosztása (a karácsony utáni vasárnapi harmadik, illetve az ádvent második vasárnapjára szánt prédikáció felosztása). Ezeken kívül (a kötetben e két beszédcsoport között elhelyezve – azaz nagyban is leképezve az ölelkező szerkezetet) *A fiak tüköre*, illetve *Az urak tüköre* címek alatt Káldi egymást követő vasárnapokra – Vízkereszt utáni első második és harmadik vasárnapra – írt beszédeiből átvett részek találhatók (az eredetitől eltérő sorrendben, rendre a harmadik beszédben szerepeltetve a Káldi-forrásokat)

A Káldi-kötet *de tempore*-beszédeit a szentek emléknapjától függetlenül is használja Illyés e kötetben – a négy végső dolgokról szóló beszédei közül az utolsó ítélettel foglalkozó prédikációkban.

ILLYÉS ANDRÁS*	KÁLDI GYÖRGY
Özvegyek tüköre I.**	Karácsony utáni vasárnap III.
Özvegyek tüköre II.***	Karácsony utáni vasárnap III.
Özvegyek tüköre III.†	Karácsony utáni vasárnap III.
A fiak tüköre III.††	Vízkereszt utáni I. vasárnap III.
Az urak tüköre III.	Vízkereszt utáni III. vasárnap II.
Az utolsó ítéletről I.	Ádvent II. vasárnap
Az utolsó ítéletről II.	Ádvent II. vasárnap
Az utolsó ítéletről III.	Ádvent II. vasárnap

Ezeket a köteteket Illyés András szó szerinti fordításban latinul is megjelentette – ez egyben azt is jelenti, hogy számos Káldi-szövegnek ilyen módon készült latin fordítása. (Mivel a Káldi-kompilációk létrehozásának szempontjából ezek nem jelentenek újdonságot, ebben a tanulmányban külön elemzés nem készül róluk.)

A fenti kötelelemzések révén azt lehet megmutatni, hogy milyen munkafolyamatokat végzett el Illyés András a Káldi-köteteken, hogy kialakítsa saját gyűjteményét: megfigyelhető, hogy követhető struktúrák, jól érzékelhető tendenciák szerint dolgozott. A kompilálandó szövegrészek kiválasztásának alapja esetében elsősorban a perikóparend, és rendszerint azonos alkalmakra írt beszédek használ forrásként – ettől alapvetően két esetben tér el és akkor is csak részben. Az egyik ilyen eset, amikor a perikóparendhez egyébként szorosan kötődő egyházi hagyománnyal él: vagyis az ádventi harmadik vasárnapi Káldi-beszédet (amikor hagyományosan Keresztelő Szent János térítéséhez, Krisztus eljövételéhez kapcsolódik az evangélium), a szent június 24-i ünnepéhez kapcsolja. A másik ilyen (többször is feldolgozott eset) a magyar szentekről szóló rész, ahol

* ILLYÉS, *Megrövidítettet ige III.*

** Szövege megegyezik az előző Illyés-kötet Szent Erzsébet napjára szánt első beszédével.

*** Szövege megegyezik az előző Illyés-kötet Szent Erzsébet napjára szánt második beszédével.

† Szövege megegyezik az előző Illyés-kötet Szent Erzsébet napjára szánt harmadik beszédével.

†† Szövege megegyezik az előző Illyés-kötet Szent Imre herceg napjára szánt harmadik beszédével.

Szent Erzsébet, Szent Imre és Szent Adalbert kapcsán vesz fel a keresztény özvegyasszonyokra vonatkozó, általános értelmű Káldi-szövegeket.

A kutatás következő, izgalmas feladata lehet a szövegek tartalmi összehasonlítása – vagyis annak elemzése, hogy milyen kötetből milyen saját művet állított elő Illyés. (Következő kötetem folyamatban lévő munkafolyamata ez.)

Felekezetközi kompiláció Káldi művei nyomán

A kompiláció kutatás kiemelten fontos ága a felekezetközi átvételek vizsgálata,¹⁶ mely az elmúlt időszakban az Unitárius Prédikációirodalom Kutatócsoport munkája révén nyert új lendületet.¹⁷ Ezalól Káldi beszédei

¹⁶ TURI Tamás, „Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezetközi kompiláció az unitáriusok körében”, *Keresztény Magvető* 117, 3. sz. (2011): 297–315; TURI Tamás, „»Papi fejedelmek elméjével böltsekedvén«: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái”, in *Mű & Szerző: fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna Könyvek 4, 113–129 (Budapest: ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011); TURI Tamás, „A halál felekezettfelettsége: Felekezetközi kompiláció és műfaji transzformáció”, in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8, 133–156 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014); RESTÁS Attila, „»Inter idiotas et rusticanos«: Szövegalakítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 189–203, 202.

¹⁷ LOVAS Borbála, „A búcsúzás diszkrét bája: Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben”, *Keresztény Magvető* 125, 2. sz. (2019): 153–169; SZIGETI MOLNÁR Dávid, „Három felekezet egy székben: Egy kompiláció történeti kuriózum”, in *Lelkiségtörténeti számvetés II*, szerk. BAJÁKI Rita, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 30 (Budapest: HUN-REN Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024). [Megjelenés alatt.] Illetve a jelen kötetben megjelenő publikációk: MOLNÁR Dávid, „Piros fonál a háromszéki unitárius prédikációirodalom megsárgult szövetén: A *Bánkódó lélek nyögési* és egy korpusz összeállítása”, in *A prédikáció rétegei...*, 21–74.; valamint: LOVAS Borbála, „Az Ms.R. 1214 és az unitárius prédikációhagyomány a 17. században: A kolozsvári Bölöni-kódex újraolvasásának tanulságai”, in *A prédikáció rétegei...*, 75–129.

sem kivételek. Jó példa erre a vízkereszt utáni második vasárnap harmadik prédikációja, amelynek egy része fellelhető egy unitárius kéziratban.¹⁸

A vízkereszt utáni első vasárnap harmadik Káldi-beszéde Illyés Andrásnál is szerepel, de mint Molnár Dávid kutatásai igazolják, az unitárius hitszónokok számára sem volt ismeretlen.¹⁹ Ez a beszéd Szent Imre napjára szánva szerepel a második Illyés-kötetben és a harmadik, tematikus gyűjteményben is. Szövege a szülők és a fiak egymás iránti kötelességeit taglalja.

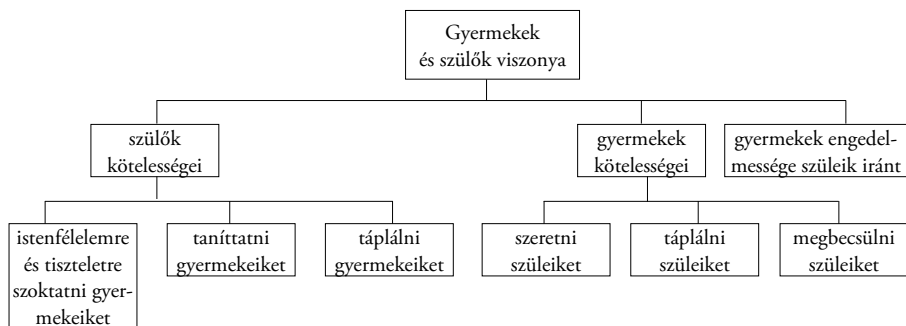
A forrásszöveg, vagyis a Káldi-beszéd három részből áll: mivel tartoznak a szülők a gyermekeiknek, mivel tartoznak ők a szüleiknek, és „miben engedgyenek a fiak az ő szüléjeknek”. Az ismeretlen unitárius hitszónok mindhárom Káldi-részt felhasználja az eredetinek megfelelő sorrendben ugyanakkor jelentős mennyiségű részt ki is hagyott belőle – jól érzékelhetően a Káldi-prédikáció szerkezeti egységeit tudatosan használva.

Káldi három szülői kötelességet sorol fel – ebből az unitárius kompilátor kettőt használ: a harmadik részt hagyja el, mely arról szól, hogy a szülők kötelesek táplálni gyermekeiket. Nem lehetetlen, hogy mivel ez az elgondolás a gyermekek esetében is szerepel (tudniillik az, hogy táplálni kötelesek szüleiket), az egyértelműség kedvéért hagyta el a szempontot az unitárius hitszónok. A fiak kötelességéről szóló második egység három szempontját viszont hiánytalanul felsorolja (természetesen tömörítve), és a harmadik nagy Káldi-egységgel zárja beszédét. Fontos megemlíteni, hogy az unitárius hitszónok megtartja a jezsuita prédikáció szerkesztésmódját, és a forrásműhöz hasonlóan hangsúlyozza a különböző szerkezeti egységeket.

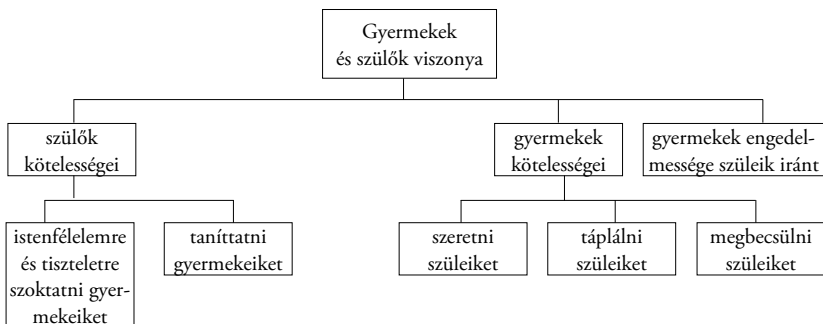
¹⁸ *Conciones vetustae ex Apocalypsi*, Kolozsvár, Academia III., jelzete: Ms. U. 732, 9. Szövegkiadása: TURI Tamás és SZIGETI MOLNÁR Dávid, szerk., *Unitárius Apokalipszis-beszédek a 17. századból*, tan. TURI Tamás és SZIGETI MOLNÁR Dávid (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport, 2024) [Megjelenés alatt.]. Elemzése: SZIGETI MOLNÁR Dávid, „Az unitárius Ludovicus Granatensis: A *Conciones vetustae ex Apocalypsi* című unitárius »Jelenések-kommentár« (Ms. U. 732) keletkezéséhez”, in *Unitárius Apokalipszis-beszédek a 17. századból*, szerk., tan. TURI Tamás és SZIGETI MOLNÁR Dávid (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport, 2024). [Megjelenés alatt.]

¹⁹ Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, 02431. Köszönöm Szigeti Molnár Dávidnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta adatait és kutatási eredményeit.

Káldi György prédikációja

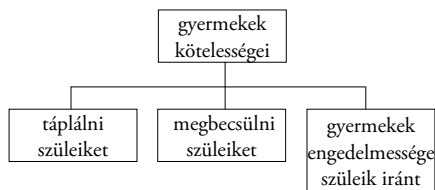
Az unitárius szerző kézíratos prédikációja

Illyés András ezzel szemben nem törekedett a teljes beszéd „rekonstruálására” ebben a prédikációjában, csak a második és a harmadik „Káldi-egység” részeit tartotta meg – vagyis azok a szövegrészek szerepelnek nála, amelyek a fiak kötelességeiről és a fiak engedelmességéről szólnak, a szülői kötelességek taglalását elhagyta. Érdeemes ugyanakkor megjegyezni, hogy Illyés – kompilációs gyakorlatától eddigi ismereteink szerint eltérő módon – elhagyta a különböző szerkezeti egységek hangsúlyozását. Ezt minden bizonnyal azért tette, mert a fiúi engedelmességre vonatkozó kitélt lényegében a fiak kötelességei közé sorolta. Ennek révén jelentős mértékben egyszerűsítette a Káldi-szöveg szerkezetét is, ugyanakkor elhagyta a

szülői szeretetre vonatkozó szempontokat is. Ez az átszerkesztési eljárás – a teljes hierarchikus rendszer „átszabása” – eddigi ismereteink szerint ritkán fordul elő Illyés beszédeiben. Összevetve az unitárius hitszónok szövegével ez még feltűnőbb, hiszen jól látható, hogy az unitárius hitszónok sokkal jobban ragaszkodott felekezetközi kompilációja során a forrásműhöz, mint a katolikus hitszónok.

Illyés András prédikációja

Illyés Andrásen kívül ismeretes olyan protestáns (!) szerző is, aki előszavában is megemlíttette, hogy jelentős mértékben felhasználta Káldi prédikációszövegeit saját beszédeiben. Tyukodi Márton ugyanis a következőképpen fogalmazott 1641-es kötetének²⁰ előszavában: „edgynehány helyen meg-tekintettem a’ Chaldi Postilláját-is, kiből edgynehány külső historiákból valo szép Exemplumokat vöttem, mivel azokat a’ prophanus authorokat, kiket Chaldi citált, akar kinek-is edgyütt, edgy thecaban nem könyü fel-találni, ki a’ Propheták, Apostolok és Evangelisták kívül-is a’ Görög és Deák Patereckel egyetemben 52 Authoroknál többet citál.”²¹ Tyukodi esetében további kutatásokra van szükség a Káldi-átvételekre vonatkozóan (annál is inkább, mivel igazolhatóan más forrásai is voltak). Az idézett előszó is arra utal, hogy jelentős mennyiségű a Káldi-átvételek száma (joggal gondolhatjuk, hogy már csak azért is felvállalta az előszóban, mert mennyiségi alapon egyébként is feltűnt volna). Eljárását a következő általánosan használt példával támasztotta

²⁰ TYUKODI Márton, *Az tiszta életü Joseph Patriarcha* (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1641), RMNy 1915.

²¹ Uo., ** 3r.

alá Tyukodi: „Jobnak és illendőbnek itélvén azért követni a’ jo egészséges és mindeneknél kedves méheket, kik sok külömb külömb féle virágokra ki-röpülvén keresik és gyűjtik az ő mézeket, hogy sem a’ gyűlölséges és mérges pókokat, kik magok gyomrokból szövik, fonnyák az ő sem-mire kellő pók-hálójukat.”²² A hitszónok előszavában nem mulasztotta el megjegyezni, hogy protestáns forrásokat is használt: „Ezt-is akarom jelenteni, hogy ez kis munkában nevezet szerint három Authorockal éltem, ugy-mint, leg főképpen D. Pareus munkájával, a’ mint akar ki-is, valaki e’ Könyvet olvassa, ejzében veheti; annak felette W. Musculus-sal”.²³

A hatvan prédikációt tartalmazó Tyukodi-gyűjtemény, a József pátriárka bibliai történetét feldolgozó, a *lectio continuán* alapuló bibliamagyarázó prédikációgyűjtemény, vagyis a Káldi-átvételek felekezeti közti szinten is tematikus gyűjteményben kaptak helyet. (Jelenleg csupán Kelemen Didák vízkereszt utáni második vasárnapi beszédéről igazolható a *de tempore*-beszéd közt, hogy Káldi volt a forrása.)

Rendelkezésre álló adataink szerint Tyukodi Márton prédikációgyűjteményében tíz beszéd forrása bizonyosan Káldi György valamely prédikációja – vagyis a protestáns hitszónok beszédeinek tizenhat százalékában található Káldi-átvétel. (Ez az arány csak kis mértékben – lényegében egyetlen beszédnyi különbséggel – tér el az Illyés-kötet tizennyolc százalékos „Káldi-arányától”.)

Tyukodi Márton a kötet elejétől végéig használta Káldi szövegeit – jóllehet nem „kiegyensúlyozott” elosztásban: jól érzékelhetően a XIV–XVII. fejezetekben jutott (jelenlegi ismereteink szerint) nagyobb szerep a Káldi-átvételeknek. (Elsősorban a József életének korai szakaszáról szóló részekben.) Az alábbi táblázatból az is kitűnik, hogy a protestáns hitszónok felváltva használta Káldi ünnepi, illetve vasárnapi gyűjteményét:

²² Uo., ** 5r.

²³ Vö. SZETEY, „Tyukodi Márton Joseph patriarchája...”, 183–184.

TYUKODI MÁRTON	KÁLDI GYÖRGY
1. IV.	Szent András I.
2. VII.*	Aprószentek I.
3. XIV.	Vízkereszt utáni III. vasárnap II.
4. XV.**	Vízkereszt utáni II. vasárnap I. Szent Tamás III.
5. XVI.	Szent János II.
6. XVII.	Advent IV. vasárnap III.
7. XXIX.	Kiskarácsony után való vasárnap II.
8. XLIX.	Vízkereszt után III. vasárnap I.
9. L.	Ádvent III. vasárnap I.
10. LIX.	Virágvasárnap I.

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy Tyukodi egy-egy beszéden belül is váltogatta forrásait, akár felekezetközi szövegek váltogatásával is. Ismeretes ugyanis olyan prédikációja, melyben a hitszónok két külön, Pareustól származó részt (különböző beszédekből származó) Káldi-átvételekkel variál. Vagyis a forrásait „keverte” és egy-egy beszéden belül is szervesítette egymással.

Okunk van feltételezni (már csak az idézett előszó nyomán is), hogy Tyukodinak komoly segítséget nyújtottak Káldi beszédgyűjteményének mutatói. Jól érzékelhető, hogy József pátriárka történetének egy-egy epizódjához kapcsolt egy-egy fogalmat, és ezt kereste meg a Káldi-mutatók segítségével. Igazolt példa erre a – végül meg nem valósuló – testvérgyilkosság: ennek kapcsán kerülhetett látókörébe a gyilkosság fogalma és az ehhez kapcsolódó Káldi-szöveg, amely be is épült Tyukodi vonatkozó beszédébe.

Összességében megállapítható Illyés András, illetve Tyukodi Márton prédikációgyűjteményeiről, hogy következetes, kiérlelt (és egymástól jól elkülöníthető) szövegalkotási gyakorlattal rendelkeztek, s ezt nagyban befolyásolhatta felekezeti hovatartozásuk is. Nem véletlen, hogy Illyés

* A kompiláció elemzése: MACZÁK, *Elorzott szavak*, 33–41.

** A kompiláció elemzése: MACZÁK Ibolya, „Mindeneknek kedves méhek...”, 75–86.

elsősorban a perikóparendet használta, míg Tyukodi főként a tárgymutatókat.

Mivel a vízkereszt utáni harmadik vasárnapra szánt második Káldi-beszédet mind Illyés András, mind Tyukodi felhasználta, érdemes ennek tükrében is összehasonlítani a két kompilátor tevékenységét. Teológiai szempontból – első ránézésre legalábbis – „semleges” témáról van szó, hiszen a keresztény urak kötelességeiről szól a szöveg: „Mint-hogy a’ mí Századosunk, a’ vitézhez-képest, Tiszt-viselő; a’ szolgájához képest pedig, Úr vagy gazda vólt: mind a’ két-rend-béli állapattyában úgy viselte magát, hogy azon rend béli emberek, méltán példát vehetnek tőle, mind a’ kettőről szözlünk.”²⁴

Mindkét kompilátor a beszéd második részétől használta fel a Káldi-szöveget. Az első rész, mely konkrétan sorolja fel a százados erényeit. Lévén szó *de tempore* beszédről, nem meglepő, ha sem Illyés tematikus gyűjteményében, sem Tyukodi *lectio continuán* alapuló (bizonyos értelemben tehát ugyancsak tematikus) gyűjteményében nem kapott helyet. (Az elhagyott beszédrész érdekessége, hogy igazolhatóan Georg Schererről származik: az ő szövegét fordította le Káldi.)

Illyés András tematikus gyűjteményében az urak kötelességeiről szóló részben szerepel ez a beszéd, hiszen a gyűjteményben „minden rendben, és állapotban lévő Keresztyén emberek”²⁵ útmutatására szolgáló beszédek találhatók. Káldi György beszédéhez ragaszkodva Illyés alapvetően három szempontot vett fel a keresztény urak kötelességeiről. Ennek megfelelően tartoznak ők szolgálíknak azzal, „hogy lelkekre gondot viselleyenek”²⁶; „Tartozik az Ur, jámbor szolgáját szeretni, és böcsülleni”,²⁷ valamint „emberül tartani, nem rabul vagy barmul.”²⁸

Tyukodi Márton József-beszédeket tartalmazó gyűjteményének XIV. beszédében a Putifár házában szolgáló József története kapcsán sorolta fel a keresztény urak kötelességeit. Az első két szempontot – a lelki gondviselésre és a szeretetre, megbecsülésre vonatkozót – Illyéshez hasonlóan

²⁴ KÁLDI, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzioknak Első Resze*, 182.

²⁵ ILLYÉS, *Megrövidítettet ige, III.*,)(2r.

²⁶ Uo., 173.

²⁷ Uo., 174.

²⁸ Uo., 175.

emelte át Káldi szövegéből. A harmadik szempont azonban gyökeresen eltér Káldiétól (és jelenleg nem is ismeretes forrása): „Tartoznac fizetéssel és ortalommal, mert méltó a' munkás az ő bérére, és ha valami nyomorúságban esnec, hogy el ne hagyattassanac.”²⁹ Tyukodi jelentős mértékben használta a Káldi-prédikáció harmadik részét is: a keresztény szolgák kötelességeinek négy kívánalmát Káldi szövegének megfelelően (igaz, tömörítve) szerepeltette.

Írásomban középpontjában a Káldi György prédikációiból kompilált egyházi beszédek álltak. Vizsgálataim azt igazolták, hogy (ha szerényebb mértékben is, mint Pázmány esetében) a bibliafordító jezsuita prédikációit is szívesen használták fel szó szerinti jelöletlen átvételekben – mind katolikus, mind protestáns körökben. Ez igazolható mind nyomtatott, mind kéziratos anyagban és nagy terjedelmű beszédgyűjteményekben is: írásomban elsősorban olyan hitszónokok munkáit mutattam be, akik következetesen és nagy mértékben használták fel Káldi szövegeit, s jól megfigyelhetők kompilációs technikáik és szövegalkítási stratégiáik is.

²⁹ TYUKODI, *Az tiszta életü Joseph Patriarcha...*, 128.

Preachers compiling Káldi's sermons in the 17th and 18th centuries

This paper deals with the works of three Catholic preachers, András Illyés, Márton Tyukodi and Didák Kelemen, who included some unmarked quotations of György Káldi in their sermons. During my analysis, I searched for the answer as to which of them used the works of the Jesuit preacher and for what reason. On the one hand, they declared their decision themselves. On the other hand, their compilation techniques and principles on editing the volumes of sermons testify.

SEBESTYÉN ÁDÁM

„Mert ahol test vagyon, helynek is
kell ott lennie.”

TERMÉSZETFILOZÓFIAI ISMERETEK
GELEJI KATONA ISTVÁN PRÉDIKÁCIÓIBAN

Dolgozatomban a református püspök, prédikátor és egyházi író, Geleji Katona István (1589– 1649) prédikációiban fellelhető természetfilozófiai megjegyzéseket vizsgálom. Valamennyi idézett beszéd a *Váltság titka* című háromkötetes prédikációgyűjteményben olvasható (a kötetek 1645-, 1647- és 1649-ben jelentek meg Váradon).¹ A dolgozat tárgya nem ismeretlen a szakirodalomban, annak ellenére, hogy Geleji Katona természetfilozófiai tájékozottsága, műveltségének különféle rétegei, leginkább nyelvi-retorikai szempontok mentén kerültek bemutatásra, annak jelentőségét hangsúlyozva, hogy a prédikátor korának tudományos ismereteit, latin nyelvű szakkifejezéseit magyar nyelvre igyekezett átültetni, munkássága pedig így módon egyfajta nyelvújítás kezdeményeként is értelmezhető (lásd többek között az 1645-ös, *Titkok titka* című dogmatika függelékeként megjelent *Magyar grammatikácskát*).² Azt is látni kell azonban, hogy a nem teológiai-homiletikai megjegyzések, fejtegetések korántsem öncélúak vagy kontextus nélküliek, hiszen, mint azt látni fogjuk, nagyon is hasznosnak bizonyulnak dogmatikai vagy szoteriológiai kérdések magyarázata során. Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy Geleji Katona ortodox protestáns teológiájának egyik jellegzetessége éppen az, hogy a ráción keresztül

¹ GELEJI KATONA István, *Váltság titka*..., 3 köt. (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1645–1649), RMNy 2124, RMNy 2197, RMNy 2298.

² Geleji Katona ortográfiai, retorikai elveihez és módszereihez lásd: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között (Budapest: Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, 1998), 32–35, 196–198, 257–259.

vizsgál hitigazságokat.³ Ennek fényében elsősorban olyan helyeket idézek és értelmezek, ahol a természetfilozófiai utalások kifejezetten teológiai kontextusban jelennek meg.

Geleji Katona István természetfilozófiai érdeklődését, ezirányú tájékozottságát könyvjegyzéke is alátámasztja. A marosvásárhelyi református kollégium egy kolligátuma az 1615–1620 között Heidelbergben tanult magyar diákok értekezéseit és disputációit tartalmazza.⁴ Ebben az iratanyagban maradt fenn Geleji Katona autográf könyvjegyzéke. A teológiai és exegetikai művek mellett természetfilozófiai munkák is szerepelnek a gyűjteményben. Szerzőik közt megtalálható az enciklopédiaíró Johann Heinrich Alsted (1588–1638), a teológus és természetfilozófus Clemens Timpler (1563–1624), aki egyben a steinfurti gimnázium fizika professzora is volt, a teológus és filozófus Bartholomäus Keckermann (1572–1609), aki logikai és retorikai munkái mellett fizikai és asztronómiai műveket is írt, valamint a csillagász, matematikus Rudolph Goclenius (1572–1621).⁵ Ezen szerzők természetfilozófiai munkái nemcsak Geleji Katona műveltségének egy eddig kevésbé vizsgált rétegére irányítják a figyelmet, hanem a természetfilozófiai hagyomány felekezeti szempontok mentén történő újrafogalmazására is rávilágítanak.⁶ Cees Leijenhorst és Christoph Lüthy

³ BÓNÉ Éva, *Geleji Katona István prédikációi: Szövegalkotás, teológia és retorikai kérdések a Válság titkában*, Doktori dolgozatok (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2020), 118.

⁴ KONCZ József, „Geleji Katona István könyveinek lajstroma”, *Magyar Könyvszemle* 7, 3. sz. (1899): 270–275.

⁵ Uo., 271–275.

⁶ A kérdéskör vizsgálatához lásd az alábbi tanulmányt a felekezeti úrvacsora-tanok és az arisztotelianus fizika közötti kapcsolódási pontok történeti áttekintéséről: Cees LEIJENHORST, Christoph LÜTHY, „The Erosion of Aristotelianism. Confessional Physics in Early Modern Germany and the Dutch Republic”, in *The Dynamics of Aristotelian Natural Philosophy from Antiquity to the Seventeenth Century* (Medieval and Early Modern Science, Vol. 5.), ed. Cees LEIJENHORST, Christoph LÜTHY, Johannes M. M. H. THIJSEN, 375–411 (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2002), 376–377. A fizika „konfesszionalizálódásáról” lásd: Christoph LÜTHY, „The Confessionalization of Physics: Heresies, Facts and the Travails of the Republic of Letters”, in *Heterodoxy in Early Modern Science and religion*, ed. John BROOKE, Ian MACLEAN, 81–115 (Oxford: Oxford University Press, 2005), továbbá: Cees LEIJENHORST, „Place, Space and Matter in Calvinist Physics”, *The Monist* 84 (2001): 520–541. Teológia és természetfilozófia kölcsönhatásának tudománytörténeti jelentőségéről és Philipp Melanchthon

tanulmányai ezt a tendenciát vizsgálták a kora 17. század olyan meghatározó, javarészt református teológusainak, illetve filozófusainak a munkáit idézve, akiket könyvjegyzéke, peregrinációja és kapcsolati hálója alapján Geleji Katona István ismerhetett, illetve olvashatott. Az arisztotelészi természetfilozófia a protestáns tanintézményekben is megkerülhetetlen maradt, mi több, az olyan elvont teológiai kérdések vizsgálata során, mint Krisztus jelenléte az úrvacsorában, egyenesen hasznosnak bizonyult a térről és a testekről való fizikai ismeretek alkalmazása. Ily módon mehetett végbe az a folyamat, hogy a természetfilozófiai örökséget a késő 16., kora 17. század teológus-filozófusai felekezeti alapokon dolgozták át, beépítve azt hitvitáikba. A soron következő oldalakon ebbe az eszemetörténeti keretbe illesztve vizsgálom Geleji Katona István prédikációit is.

Természetfilozófiai ismeretek a *Váltság titkában*

Ahogy azt az újabb Geleji Katona-szakirodalom is hangsúlyozza,⁷ a református püspök prédikációiban nem ritkák a természetfilozófiai megjegyzések és fejtegetések, melyek bizonyos értelemben Apáczai Csere Jánosnak (1625–1659) a korabeli tudományos eredményeket szintézisbe foglaló munkáit is előlegezik. A bevezetőben említett nyelvi-fordítás-technikai problémákat illusztrálja Geleji Katona módszere, hogy a külföldi diszciplínák terminusait, jóllehet, latin nyelven tünteti fel azokat, igyekszik rögtön magyarra fordítani, vagy legalább is körülírva visszaadni eredeti jelentésüket. Az egyes beszédek bővelkednek az ilyen elvont teológiai és filozófiai terminusokban, szép számban találni azonban példát fiziológiai vagy asztronómiai szakszavakra és leírásokra is. A *Váltság titka* második volumenében, a Krisztus passiójáról szóló prédikációciklus 8. beszédében, a vért verejtékező Jézusról szólva teszi fel Geleji Katona a kérdést, hogy „természet szerént, avagy természet felett való okból lött

szerepéről lásd még az alábbi monográfiát: Sachiko KUSUKAWA, *The Transformation of Natural Philosophy – The Case of Philipp Melancthon* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

⁷ BÓNÉ, *Geleji Katona István prédikációi*, 118–120.

légyen a veríték”. Válaszában egy indulat kiváltotta fiziológiai folyamatot ír le, melynek során „az Istennek [...] bűn ellen felgyulladott haragjának sebes tüzétől hevítetvén nyíltanak és tágultanak légyen ki az ő testén lévő apró likacskák; sőt, az ő lelkebeli elszenyedhetetlen búslakodásnak miatta még a vérerek is testében megszakadoztanak légyen, és azokból szivárgott, serkegett légyen a vér cseppenként [...]”.⁸ A részletgazdag, érzelmekre is hatni kívánó leírás mellett érdemes talán megemlíteni, hogy Szenci Molnár Albert 1604-ben kiadott latin-magyar nyelvű *Dictionarium*-ában⁹ a pórus magyar megfelelői közt szerepel a „veríték lik”, vagyis Geleji Katona, aki a testen lévő „apró likacskákon” minden bizonnyal a pórusokat érti, akár ebből a szótárból is tájékozódhatott.

Ugyancsak a második volumenben szerepel az a passió tárgykörébe tartozó rövid szakasz, ahol a kereszten szenvedő Krisztust felidézve a szomjazás fiziológiai hátteréről elmélkedik. A prédikátor részletesen számba veszi a Krisztust ért testi-lelki megpróbáltatásokat, melyek alapján az alábbi következtetésre jut: „mert a fájdalom, mind a testi, s mind a szívűbéli, fellette mely igen megindítja az emberben a szomjúságot; holott rendkívül és szertelenbűl nekigerjeszti és felgyullasztja a benne termett mértékletes melegséget, és azáltal elszárazítja s elapasztja a tápláló olajos nedvességet [...]”.¹⁰ Anatómiai-fiziológiai érdeklődését számtalan elszórt megjegyzés támasztja alá. Az első volumenben a Krisztus megtestesüléséről szóló második prédikációban olvasható: „A Krisztus testének *materiája*, azaz, amiből az formáltatott, nem egyéb, hanem a Szűz Máriának teste és vére, azaz magva; mivel a mag nem egyéb, hanem nemzésre megérleltetett és elkészítettetett vér.”¹¹ Nem ritka, hogy egy allegória kapcsán kerül előtérbe a tudományos nyelvezet, illetve fejtegetés, ahogy erről a Krisztus születéséről szóló hetedik prédikáció egy rövid szakasza is tanúskodik. Geleji Katona az eredendő bűn továbböröklődésére alkalmazza a fa-, valamint a kút-metaforát: ebben az értelemben Ádám és Éva az emberiség gyökerei, rajtuk keresztül terjedt az ördögi „intoxikáló mérég”: „Immár pedig, ha a

⁸ GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 2:124.

⁹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum*, (Nürnberg: Hutterus, 1604), RMNy 919.

¹⁰ GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 2:566.

¹¹ GELEJI KATONA, *Váltság-titka*, 1:20.

fának a gyökere megvész, az ága-bugái és a gyümölcsei is megvesznek; ha a kút-fő *intoxikáltatik*, halálos méregvel megvesztegettetik, a folyamatja is mérges lészen tőle, és mindenek meghalnak, valakik isznak belőle.”¹²

Amikor nem bocsátkozik hosszas fejtegetésbe vagy természetfilozófiai hasonlatok kifejtésébe, szóhasználata akkor is árulkodó: „az Istené legyen minden arany, minden ezüst, még amely a föld mélységében, a hegyek közepiben, és a *minerák*, ércek között vagyon is, s adja, akinek akarja; ő mutatja meg annak *venáját*, erét, amikor és akinek kedve tartja” – írja egy helyütt az első volumenben.¹³ A második kötetben a passió-beszédek 23. darabjának egy szakasza Pilátus feleségének az álmát értelmezi: „Mely hogy nem valami *temerarium somnium*, nem természet szerint való hazug álom, avagy csak a nappali gondolkodásokból elméjében tűnt tépelődés és képzelődés lött légyen, megmutatá evvel [...]”.¹⁴ Ugyanezen volumen 28. prédikációja Krisztus nagyságát írja körül oly módon, mint akihez képest minden egyéb csupán apróság, akár az atom: „Bizony nagy [ti. Krisztus], akihez képest minden nagyságok semmik inkább, mint csak egy *atomusnyicskák*, csak mint egy verőfényben levegő porocskányicskák is volnának.”¹⁵

A *Váltság titka* első volumenében *Az életnek az új esztendőben való megújíttatásáról* című prédikációciklus 11. darabja tárgyalja az utolsó ítélet jeleinek értelmezését. A perikópa Joel jövőndölésének egyik verse (Jo 2,31), a magyarázatban pedig a szinoptikus evangéliumok „kis apokalipszise”, továbbá Péter második levelének harmadik része is említésre kerül, benne a felperzselt elemek és az összeroppanó ég apokaliptikus vízióját felvontató képekkel. Geleji Katona nem osztja azt az értelmezést, miszerint 2Pét 3,11–12 a teljes világ megsemmisülésére vonatkozik: „Az ég elmúlik; nem állatjára, és *substantiájára* képest, mert úgy örökké megmarad, hanem *qualitasra*, minéműségire képest.”¹⁶ A prédikátor tehát a világ örökkévalósága mellett érvel, az utolsó ítélet okozta kataklizmát pedig csupán minőségbeli változásként értelmezi. Eszerint az új föld és ég a

¹² Uo., 589.

¹³ Uo., 681.

¹⁴ GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 2:381.

¹⁵ Uo., 434.

¹⁶ GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 1:1026.

régi megtisztulását jelenti, mely „az embereknek hamisságokkal ugyan megpenészesedett.” A természeti jelekhez fűzött megjegyzései alapvetően különböznek némely, a korábbi évtizedekben írt protestáns postillakötet apokaliptikus értelmezésétől. Ez utóbbi szemlélet lényege ugyanis a bibliai idők és a jelen közti folytonosság hangsúlyozása: a természetben bekövetkező változások mind az utolsó ítéletnek az evangéliumokban megígért jelei, amiből tudni lehet, hogy az ítélet napja már közel van. Geleji Katona azonban azt hangsúlyozza, hogy a Krisztus jövődőlésében megígért jelek nem azok, amiket ma is tapasztalni lehet. Nap- és holdfogyatkozások, illetve más eclipsisek a teremtetstől fogva voltak és még lesznek is, az utolsó ítélet napján bekövetkező változások azonban oly mértékűek lesznek, amikhez a mindennapokban észlelt anomáliákat még csak hasonlítani sem lehet. Értelmezése megkerülhetetlen kritériumként tekint a természet szerint való változásokra: ez tesz különbséget a jelen korszak látszólagos csodái és a bibliai jelek között. A következőket írja: „Lésznek azért azok a jelek nemcsak efféle közönséges *eclipsisek*, melyeket esztendőnként nézünk [...] hanem tettetesebbek, szörnyebbek, és melyek nem tíz-húsz percentésekig, fél vagy egész óráig, hanem egynehány napokig tartanak, és a földnek nemcsak egyik részének, hanem széles e föld kerekiségének lakosítól láttatnak [...]”.¹⁷ Magyarázata során többször hivatkozik a tudományokban járatosak, például csillagászok megfigyeléseire. Az egek összeomlását és a csillagok lehullását például az alábbi kommentár követi: „Az elijedt és félig megholt emberek az egeknek szörnyű ropogását hallván, vélik, hogy a csillagok mind nyakokban hullnak; maga a csillagok közül, csak egy is alig férne a földre, nem is férne, ha igaz az *astronomusok* tanítása.” Véleménye szerint a kérdéses evangéliumi sorokat helyesen értelmezve arról van szó, hogy a csillagok az utolsó időkben „természetek ellen látatnának gyulladni néha, néha megsötétedni, érezvén az igaz világosságnak urának eljövetelét.” Mivel az utolsó ítélet nem szubsztanciális változást hoz, az sem képzelhető el, hogy a csillagok lehulljanak, hiszen méretükből adódóan egy ilyen esemény minden bizonnyal a Föld végét jelentené. Geleji Katona tehát a *locus* értelmezése során a fizikai törvényszerűségeket is figyelembe veszi, mi több, adott esetben ezek alap-

¹⁷ Uo., 1027.

ján korlátozza az apokaliptikus értelmezést. A földi és vízi katasztrófákat hasonlóképp magyarázza. A tengeri viharokról a következőket írja: „Noha pedig a tenger mostan is sok külömb-külobb féle háborúkkal veszedelmes, és az ő természeti szerént *fluxust*, *refluxust* *patiál*, egyik széliről a másakra való folyást és visszafolyást szenyved, de az utolsó nap tájban sokkal iszonyatosban fog háborogni.” Itt egyrészt a szöveg közben fordítja és magyarázza a természetfilozófiából ismert, az árapály jelenségét magyarázó terminust, másrészt hangsúlyozza, bármennyire pusztító is tud lenni, a jelenben tapasztalható „fluxus és refluxus” természetes jelenség. Hasonló fejtegetés olvasható a Krisztus halálakor észlelt eclipsis természetes vagy természetfeletti voltáról a *Váltság titka* második volumenében. Érvei közt ott is tudományos szempontok szerepelnek, például az, hogy mely napszakban volt a fogyatkozás, Jeruzsálemen kívül máshonnan is lehetett-e látni, és ezen megfigyelések alapján foglal állást a kérdésben.

E rövid áttekintés alapján egyértelmű Geleji Katona természetfilozófiai érdeklődése. A folytatásban az elszórt megjegyzések helyett olyan hosszabb fejtegetéseket idézek, melyek a konfesszionalizáció szempontjából is releváns teológiai kérdésekről szólnak.

Az úrvacsora-tan fizikája

A természetfilozófiai ismeretekre, illetve a természeti törvényekre való hivatkozások legjobban elkülöníthető csoportja a testek állapotára és tulajdonságaira vonatkozó megjegyzések, egészen konkrétan Krisztus testének a feltámadást követő minőségbeli megváltozása. A kérdés a késő 16., kora 17. század felekezeti vitáinak egyik meghatározó problémaköréhez, Krisztus testének az eucharishtiában való jelenlétéhez vezet. Luther elutasította a transzszubsztanciáció katolikus dogmáját, mondván, hogy Aquinói Szent Tamás, valamint az őt követő skolasztikusok tévesen értelmezték Arisztotelész tanát a szubsztanciákról és akcidensekről, amikor Krisztus jelenlétét az eucharishtiában ezen terminusok alapján magyarázták.¹⁸ Lu-

¹⁸ Martin LUTHER, „De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium”, in *D. Martin Luthers Werke*, hrsg. v. Hermann BÖHLAU, Kritische Gesamtausgabe, 6. Band,

ther, annak ellenére, hogy elvetette a filozófiai terminológia alkalmazását, vallotta Krisztus valóságos jelenlétét az úrvacsorában,¹⁹ szemben Ulrich Zwinglivel, aki a kenyeret és a bort csupán jelképnek tartotta, a szentség egészét pedig egyfajta megemlékezésnek Krisztus áldozatáról.²⁰ Luther a valóságos jelenlétet az *ubiquitas*, a mindenütt jelenvalóság doktrínájával igyekezett alátámasztani. Érvelése során nagyban támaszkodott olyan krisztológiai fogalmakra, mint a *communicatio idiomatum*, melynek lényege, hogy a személyes egység alapján Krisztus személyéről isteni és emberi sajátságok állíthatók, megfelelően azokat kettős, isteni és emberi természetének. A feltámadást követően Jézus, az ember részesült a Szentháromság második személyének isteni attribútumaiban, ily módon, ami a földön a természet törvényeinek alávetett fizikai test volt, a mennybemenetel után a mindenütt jelenvalóság tulajdonságát magára öltve képes lett megjelenni az úrvacsora rituáléjában. Zwingli ezzel szemben a fizikai törvényszerűséget hangsúlyozta (*localitas*), miszerint minden test tulajdonsága, hogy egy konkrét helyet foglal el, vagyis a test nem lehet egy időben több helyen. Luther, elfogadva Zwingli azon érvét, hogy Isten nem tehet olyat, ami önellentmondáshoz vezetne, a skolasztika módszertanát volt kénytelen alkalmazni. A *localitas* kapcsán különbséget tett a helyben levés

484–574 (Weimar: Hermann Böhlau, 1888.), 508. A továbbiakban: WA 6. A katolikus tanítás szerint a kenyér és a bor az átlényegülés során, szubsztanciájukat, lényegüket tekintve Krisztus testévé és vérévé változnak át, miközben járulékos tulajdonságaik (szín, illat, íz) megmaradnak. Jóllehet, a „substantialiter converti” pontos jelentése több patrisztikus és skolasztikus szerzőnél képlékeny maradt, a negyedik lateráni zsinat 1215-ben már dogmaként idézi a transzszubsztanciációt. Az arisztotelészi hülémorfizmus hatásáról, illetve a dogmát érintő logikai és filozófiai ellentmondásokról lásd: LÜTHY, „The Confessionalization of Physics...”, 92–95.

¹⁹ Luther úrvacsora-tanában, hogy megőrizze Krisztus valóságos jelenlétének dogmáját, ugyanakkor elvesse az arisztoteléiánus filozofálás kényszerét, azt vallja, hogy a kenyér és a bor, valamint a test és a vér szubsztanciája egyaránt megmaradnak a szentségben. A középkori hagyományokra visszatekintve konszubsztanciációnak lehetne nevezni ezt a felfogást, jóllehet LEIJENHORST és LÜTHY figyelmeztetnek („The Erosion of Aristotelianism...”, 383.), hogy a megnevezést épp a kálvinisták kezdték el használni abból a célból, hogy hiteltelensésk a lutheránus nézeteket.

²⁰ Luther és Zwingli eltérő úrvacsora-értelmezése volt az egyik központi kérdése az 1529-es marburgi hitvitának, ami a wittenbergi és a helvét irányzat különválásának első mérőköve volt.

circumscriptive és *definitive* használt értelme között. Előbbi a fizikai testek állapota az őket körülvevő térben, míg az utóbbi olyan helyben levésekre vonatkozik, ahol a térbeli határok nem definiálhatók egyértelműen (ilyen például a lélek elhelyezkedése a testben vagy az angyalok jelenléte a világban). Ezen értelemben véve tehát a *localitas* összeegyeztethető azzal, amit az *ubiquitas* tanít, hiszen a megdicsőült Krisztus teste sincs egyértelmű fizikai határok közé szorítva, annak ellenére, hogy mint test konkrét helyben levéssel rendelkezik.²¹

Kálvin szemléletmódját Luther és Zwingli között foglalt állást az úrvacsora-tan kérdésében. Előbbihez hasonlóan elfogadta, hogy Krisztus valóságosan van jelen a szentségben, de az *ubiquitas*-t egyértelműen elutasította. Akárcsak Zwingli, Kálvin is meg volt róla győződve, hogy az úrvacsora kiszolgáltatása során Krisztus egy fizikailag korlátozott térben van, közvetlenül Isten mellett. A térbeli viszonyok átrendeződése nem a fizikai valóságban, hanem a hívők lelkében történik. A lélekben átékelhető valóságos jelenlét nagyban támaszkodik arra a jelelméletre, amit Szent Ágoston a *De doctrina christiana* című dogmatikai munkájában vázolt fel.²² A harmadik könyv ötödik és hatodik fejezetében Ágoston arról értekezik, hogy amikor valaki szó szerint vesz képletes kifejezéseket, testi módon (*carnaliter*) gondolkodik.²³ Így tettek azok a zsidók is, akik dolgok gyanánt kötődtek a jelekhez (vagyis rítusaikhoz): amikor Krisztus a templom lerombolásáról és újjáépítéséről jövendöl, saját halálára és feltámadására céloz, a téves jelértelmezés azonban szó szerint veszi a szavait.²⁴

²¹ LÜTHY, „The Confessionalization of Physics...”, 99.

²² Aurelius AUGUSTINUS, *Sancti Aurelii Augustini De doctrina christiana*, ed. Josef MARTIN et Klaus-D. DAUR, Corpus Christianorum Series Latina 32 (Turnholt: Brepols, 1962).

²³ *De doctrina christiana*, III. 5.9.

²⁴ Jn 2, 19-22. Hasonló szándék figyelhető meg a középkori hermeneutika négyféle értelmezési szintet megkülönböztető gyakorlatában is: a szó szerinti, történeti jelentés mellett az adott szentírási szövegrész allegorikus, morális és anagogikus olvasatára is reflektálni kell. Bár a reformáció szembefordult az írás többszörös jelentésrétegeinek középkori felfogásával, és a spirituális jelentéssel szemben sokkal inkább a betű szerinti, történeti jelentést állította az értelmezés középpontjába, kitartott azonban a szöveg összetettsége mellett, lévén, hogy annak szó szerinti és metaforikus értelme is van. FABINY Tibor, *Az eljövendő árnyékai. A figurális-tipológiai olvasás* (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2016), 43–44.

A nyolcadik fejezet alapján Ágoston abban látja a keresztény szabadságot, hogy a jelek helyes értelmezésével (felismerve azok jelkép voltát) képessé válunk felemelkedni magukhoz a dolgokhoz.²⁵ Másként fogalmazva, az Isten által adott jelek helyes értelmezése lehetővé teszi Isten akaratának megismerését. Az úrvacsoráról szólva Luther is egy duális tematika keretében gondolkodik, hiszen Isten ígétét az ígében és a jelekben, vagyis a testamentumban és szakramentumban véli felfedezni.²⁶ Meglátása szerint a mise lényege Krisztusnak az utolsó vacsorakor elhangzott, bizonyoságtévő szavaiban rejlik. Mindenki, aki hiszi, hogy a megváltó teste és vére az emberiségért adatott, bűnbocsánatot nyer és üdvözülni. Ebből következik, hogy a misében kinyilvánított ígérethez csak hit által érdemes közeledni („fide sola adiri et frequentari”). Istennek szokása azonban, hogy ígéreteihez látható jeleket is kapcsol („in omni promissione sua deus fere solitus est adiiere signum aliquod”). Ígétet és szentség hasonló viszonyban áll Luthernél, mint dolog és jel Szent Ágostonnál. Kálvin ehhez hasonlóan gondolkodik a kenyér és a bor jelkép voltáról: a Krisztus testével való közösséget az emberi értelem számára megfoghatatlan dolognak tartja, ezért volt szükség rá, hogy Isten látható jelekkel erősítse meg a szentségben tett ígétét. E jelek azonban, figyelmeztet Kálvin, nem pusztá alakzatok, hiszen össze vannak kötve az általuk jelölt dolog valóságával.²⁷ Másként vélekedik tehát, mint Zwingli, hiszen a jelek és a dolgok ágostoni kettősége alapján vallja, hogy a szentség külső jegyei azok lényegére, Krisztus testére és vérére utalnak. Kálvin szerint a jel és annak valósága közti szakadékot egyedül a hit által lehet áthidalni, magyarul a Krisztus valóságos testéből való részesedés csak hit által érhető el.

Geleji Katona István az úrvacsora magyarázatakor Kálvin érvelésére támaszkodik. A második volumen passió-ciklusában az utolsó vacsorát

²⁵ *De doctrina christiana*, III. 8.12.

²⁶ „Ex quibus intelligimus, in qualibet promissione dei duo proponi, verbum et signum, ut verbum intelligamus esse testamentum, signum vero esse sacramentum, ut in Missa verbum Christi est testamentum, panis et vinum sunt sacramentum.” WA 6, 518.

²⁷ Jean CALVIN, „Traicté de la sainte cene de nostre seigneur et seul sauveur Iesus Christ”, in *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia, Volumen V., Tractatus theologici minores, Tomus primus*, ed. Guilielmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS, Corpus Reformatorum 33 (Braunschweig: A. Schwetschke, 1866), 429–460.

tárgyaló hatodik prédikáció exordiuma arról szól, hogy Istennek a kezdetek óta szokása külső jelekkel megerősíteni az ígéreteit. Az ószövetségi ígéretek és azok jelképeinek áttekintését követően Geleji Katona a szentség látható jeleit magyarázza részletesen,²⁸ majd a kenyér és a bor jelkép voltáról ír: a szentség látható jegyekkel van megjelenítve, ami azért szükséges, mert az emberi értelem számára felfoghatatlan titokról van szó. Geleji Katona Szent Ágoston és Kálvin szellemében utasítja el a *transsubstantiatio* tanát. Miután ismerteti a katolikus átlényegülést,²⁹ az ágostoni jelelmélet alapján igyekszik megcáfolni. A szentségnek három lényege ismert: a jegy, a jegyeztető dolog, valamint a kettő közti hasonlatosság, analógia. Geleji Katona szerint, ha a kenyér átváltozna Krisztus testévé, nem maradhatna meg jelkép volta: „mert az *accidensek*, úgy mint a szín, az íz, etc. nem lehetnek a Krisztus testének jegyei.” Ily módon pedig a jel és a jelölt közti analógia is felborulna. Kálvin alapján hangsúlyozza, hogy lelki módon kell érteni Krisztus szavait, vagyis a kenyér „által-állatoztatása” nem történhet meg, mert akkor test szerint részesülnének a hívők a szentségben.³⁰

²⁸ GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 2:81–84. Számba véve a lehetséges kontroverziákat, kitér arra a kérdésre, hogy kovászos vagy kovásztalan volt-e a kenyér az utolsó vacsorán? Elutasítja a „pápisták és lutheránusok” azon nézetét, miszerint kovásztalan kenyérral kéne élni a szentség kiszolgáltatásakor, mondván, csupán *ex accidenti*, az ünnep szokása miatt volt, hogy Jézus kovásztalan kenyeret használt. Szóhasználatában érezni az arisztotelészi filozófia hatását („Nem süttetett Krisztus urunk kiváltképpen való *formára* kenyeret”), mikor a kenyér kovászos vagy kovásztalan voltát csupán járulékos tulajdonságnak minősíti. Ha más korban élt volna Krisztus, írja, másféle kenyérral élt volna, mint ahogy teszik most is „Amerikában és annak Brasília nevű tartományában”, ahol búza nem lévén, „fű gyökérből” sült kenyérral élnek.

²⁹ „[...] mihelyt a kenyérre a misés pap reá mondja imez igéket: *Ez az én testem*, ottan elváltozik a kenyérnek essentiája, állatja, s csak a színe és íze marad meg; hidd el, ha lelkednek nincs hová lenni!” Uo., 91.

³⁰ Ugyanez a gondolatmenet fedezhető fel Geleji Katonának az 1615. december 23-ai, szentségekről szóló heidelbergi egyetemi disputációjában is (*De sacramentis in genere*): „Deus inde ab initio foederi seu promissioni gratiae adiunxit visibilia signa seu ritus [...]” A prédikációból idézett szakaszhoz hasonlóan hangsúlyozza jel és ígélet kettősségét („Sunt igitur sacramenta visibilia signa et sigilla promissionis gratiae [...]”), Szent Ágostonnak a János evangéliumához írt traktátusát idézve („Duae sunt cuiusque sacramenti partes: signum externum et promissio gratiae, seu ut Augustinus loquitur, elementum et verbum [...]”). A disputáció téziseit lásd az alábbi kiadásban:

Mivel az úrvacsora tannal kapcsolatos viták teológiai és szoteriológiai jelentőséggel bírtak, nem meglepő, hogy a kérdés a *Váltság titka* valamennyi kötetében előkerül, legtöbbször az *ubiquitas* tételének cáfolata során. Geleji Katona krisztológiai fejtegetései az 1641-es, reformátusok és unitáriusok közt zajlott kolozsvári hitvitában is fontos szerepet játszottak, a kifejezetten az *ubiquitas* doktrínájával kapcsolatos kérdések pedig főként a lutheránusokkal folytatott polémiái során kerültek elő, ahogyan arról több prédikációja is tanúskodik.³¹ A *Váltság titka* első volumenének 28. beszédében a prédikátor Mt 24,23 alapján az utolsó időkben megjelenő hamis Krisztusokra figyelmeztet. Ennek keretében fejti ki abbéli meggyőződését, hogy „Krisztus isteni és emberi természete nincs együtt mindenütt, természetnek állatja szerint”, együtt van azonban mindig és mindenütt személy szerint. A polémia itt a lutheránusok ellen irányul, jelesül a *communicatio idiomatum*, a tulajdonságok felcserélhetősége ellen, ezért fontos Geleji Katona számára, hogy tisztázza Krisztus isteni és emberi természetének viszonyát. Mint fogalmaz, „nem oldatik azon két természetek között való személyi egyezés el, ha egyik a másikval, mindenütt, állat szerint nincsen is, mert a két természeteknek egyezségek csak személy szerint való mindenütt együtt léelt, s nem pedig természet szerint valót szerzett”.³² Hogy a személy és természet közti különbséget megvilágítsa, a test részeinek és egészének viszonyát idézi fel, hiszen a tagok egyesültek az ember személyében, mégis sincs egyik a másik helyén. Ennél jóval szemléletesebb fizikai analógia a látás mibenlétének a felidézése: „A szem az ő világától nem válik el avval, hogy az ő világa az ő

David PAREUS, *Collegiorum theologicorum [...] Pars altera* (Heidelberg: Impensis viduae Jonae Rosae, Typis Joh. Georgii Geyderi, 1620), 262–264. A Heidelbergben tanult magyarországi diákokról és disputációikról lásd még Heltai János adattárát: HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1980): 243–347.

³¹ A hitvitáról lásd: SZENTPÉTERI Márton és VISKOLCZ Noémi, „Egy református-unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben”, in *Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...* Tanulmányok XVI-XVII. századi hitvitáinkról, szerk. HELTAI János és TASI Réka, 93–102 (Miskolc: ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005).

³² GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 1:444.

állatjánál sokkal messzebb terjed, hanem egyesülve vagyon még avval is, amely a csillagokig felhat.”³³

Penetratio dimensionum

A harmadik volumenben a Krisztus mennybemeneteléről szóló prédikációk több helyen is kitérnek az *ubiquitas*-problémára. Geleji Katona legfőbb érve fizikai természetű: Krisztus testben támadt fel és ment fel a mennybe, márpedig ebben az állapotában csak egy konkrét helyet foglalhat el, hiszen ez a testek tulajdonsága, természeti törvény: „Mert ha a Krisztus teste bizonyos helyet nem foglalna, igaz és természeti test nem volna, holott az igaz testnek állati a helyben-létel.”³⁴ Az egyik nevesített evangélikus teológus, akit cáfolni igyekszik, Aegidius Hunnius (1550–1603), a lutheránus ortodoxia képviselője. Geleji Katona Hunniustól az efezusiakhoz írt levél kommentárját idézi, mégpedig azt a szakaszt, melyben Hunnius az eget, ahová Krisztus felment, nem konkrét helyként, hanem, mint egy allegóriát, a mennyei dicsőségként és boldogságként értelmezi. Geleji Katona ezzel szemben igyekszik minél pontosabban elhelyezni a térben, hova emeltetett fel Krisztus. Miután a bibliai helyek alapján elveti a legnagyobb tévedéseket,³⁵ rátér a probléma tárgyára, jelesül arra, hogyan lehet értelmezni az eget, ahová Jézus felment? Ismét a bibliai helyek alapján, de az arisztotelészi természetfilozófia szóhasználatával élve különbözteti meg a Hold alatti és feletti eget, valamint egy harmadik lehetőségként (immár teológiai jelentéssel telítve) az Isten és az angyalok, meg az üdvö-

³³ Uo.

³⁴ GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 3:37. Geleji Katona a fizikai törvényszerűség hangsúlyozásán túl több helyet is idéz Szent Ágostontól (az *Epistola ad Dardanum*, illetve a János-evangéliumhoz írt kommentár szakaszait), annak alátámasztására, hogy a feltámadt Krisztus megdicsőült teste egy bizonyos helyet foglal el. „Aki ezeknél az igazságot nem látja, vakondaknál vakabbnak kell annak lennie” – összegzi a tekintélyérvek számbavételét követően.

³⁵ „Nem maradt tehát itt e földön, nem rejtezett el Arábiának pusztáiban, vagy Afrikának kietleniben, sem nem ment az Éden kertjébe, e földi paradicsomba, sem pedig nem széledt el testével mindenüvé [...]” Uo., 32.

zült lelkek egét, amit emberi értelemmel nem lehet felfogni. Erről az égről írja Geleji Katona: „A skolasztikusok *empyreum*, azaz tüzes égnek hívják, nem a melegségtől, hanem a világosságtól. Ebbe az égbe ment fel Krisztus urunk [...]”³⁶ Az Arisztotelész által inspirált „tüzes ég” koncepciója (a görög *ἐμπερος* szóból) fontos elem a középkori keresztény kozmogóniában: ez az az éteri menny, ahol Isten és az üdvözült lelkek lakoznak. A patrisztikus, majd később a skolasztikus teológusok Genézis-értelmezése különbséget tesz az első és második nap teremtett ég között. Ezek szerint az első nap teremtett ég az *empyreum*, míg a másodikon a *firmamentum*, a csillagos égbolt született.³⁷ Geleji Katona tehát annak érdekében, hogy minél konkrétabban lokalizálja a helyet, ahová a feltámadt Krisztus került, a skolasztikus hagyományhoz nyúlva egy olyan Hold feletti, az állócsillagokon túli szférát jelöl meg, ami, jóllehet, a megfigyelhető világ fölött helyezkedik el, de a fizikai törvények ott is érvényesek maradnak.

A prédikátor azon túl, hogy cáfolja a mennybemenetel allegorikus jelentését, azt a vélekedést is támadja, hogy földiből mennybeivé történő állapotváltozásról lenne szó, vagyis, hogy Krisztus testének tulajdonságai megváltoztak volna. A zsidókhoz írt Szent Pál-levelet (Zsid 4, 14) idézi: Jézus, Isten fia áthatolt az egeken (a *Vulgatában* „penetravit caelos”). Ezen a ponton azonban egy újabb ellenvetést tesz, ugyanis, mint fogalmaz, az egeken való áthatolást nem „per penetrationem dimensionum” kell érteni, „mintha a Krisztus teste az égen, úgymint sűrű és merő állaton általenyíszott volna”. Az arisztoteléanus természetfilozófiai hagyományban *penetratio dimensionum*-nak nevezik azt a lehetetlen állapotot, amikor két különböző testnek kellene ugyanazon a helyen lennie, ugyanabban az időben. Az egek tehát megnyíltak a felemelkedő Krisztus előtt, nem Krisztus teste változott meg. Maga a *penetratio dimensionum*, mint természetfilozófiai probléma, Arisztotelész *Fizikája* negyedik könyvének a térről és a vákuumról szóló fejtegetéseire vezethető vissza. A negyedik fejezet a hely fogalmának mibenlétét feszegetve arra a következtetésre jut, hogy a hely nem egy önmagától létező, független entitás, hiszen nem létezhet a

³⁶ Uo., 34.

³⁷ Nicholas PORTER, „Aquinas and the Theology of the Empyrean Heaven”, *The Thomist: A Speculative Quarterly Review* 85 (2021): 443–478, 447.

test nélkül, ami határolja.³⁸ Ebből következik, hogy Arisztotelész elutasítja az atomista elképzelést az üres tér létezéséről, szerinte ugyanis nem létezhet hely az őt kitöltő test nélkül. Egy önmagában létező háromdimenziós tér ugyanis ellentmondáshoz vezetne, mivel a dimenziók mindig konkrét, testi szubsztanciák kvantitatív tulajdonságai.³⁹

A 16. században észlelt csillagászati anomáliák nyomán kibontakozó viták többször felmerülő kérdése volt az arisztotelianus természetképéhez való viszony, melyek során a *penetratio dimensionum*, mint lényeges érv, ugyancsak előkerült. 1573-ban például, az egy évvel korábban észlelt szupernóva hatására disputációt hívtak össze a wittenbergi egyetemen.⁴⁰ Az egyetem vezető csillagász-matematikusa, Caspar Peucer (1525–1602) a jelenség fényében vitatta az arisztotelészi kozmogónia azon tézisé, mely szerint a szublunáris világ feletti szférák változatlanok. Ugyancsak e jelenség kapcsán nagy valószínűséget tulajdonított annak is, hogy az üstökösök és más égi tűnemények lángra kapott földi kipárolgások, melyek képesek a felsőbb szférákig emelkedni. A vita során Wolfgang Schuler, aki szintén a wittenbergi egyetem tanára volt, az arisztotelianus álláspontot képviselte, méghozzá a *penetratio dimensionum*-ra hivatkozva: a szublunáris kipárolgások nem érhetnek fel a felsőbb egekig, a *firmentum* régiójába, mert az, mint szféra, természetéből adódóan maga is szilárd és mozdulatlan test, márpedig két test nem töltheti ki egy időben ugyanazt a teret. Nem véletlen hát, hogy akik Schulerhez hasonlóan kitartottak az arisztotelészi kozmogónia mellett, gyakran magyarázták isteni csodaként, nem ritkán apokaliptikus jelként a változatlannak vélt szférában bekövetkezett szemmel látható változást.

³⁸ ARISTOTLE, *Physics*, A revised text with introduction and commentary by W. D. Ross (Oxford: Oxford University Press, 1936), 211b19–25. Lásd még LEIJENHORST, LÜTHY, „The Erosion of Aristotelianism...”, 384.

³⁹ Ennek a gondolatnak az Alsted-féle bírálatáról lásd: LEIJENHORST, „Place, Space and Matter in Calvinist Physics”, 533–534.

⁴⁰ A vita a szupernóvát ugyancsak megfigyelő csillagász, Tycho Brahe posztumusz kiadott *Progymnasmata*-jában jelent meg, 1602-ben. A vitáról lásd a német matematikus és csillagász, Christoph Rothmann asztronómiai írásának szövegkiadásában közölt bevezető tanulmányt: Miguel A. GRANADA, Adam MOSLEY and Nicholas JARDINE, eds., *Christoph Rothmann's Discourse on the Comet of 1585*, Medieval and Early Modern Science 22. (Leiden, Boston: Brill, 2014), 1–19.

Az arisztotelészi világkép kritikája természetesen nemcsak természetfilozófiai, hanem teológiai szempontok mentén is megvalósulhat. Geleji Katona a harmadik volumenben, a Krisztus mennybemenetelét magyarázó második prédikációban egy Szent Pál-locusra hivatkozva (Zsid 4,10) vitatja Arisztotelész tanait: „Minden egeken felül pedig nincsen hely, azt mondja a bölcs Arisztotelész, lib. 1. *De coelo*. Tehát a Krisztus teste nincsen helyben.”⁴¹ A prédikátor ezzel szemben a teológia tekintélye alapján hamisnak tartja az olyan állítást, miszerint az egeken felül ne létezne más hely: „nincs bezzeg olyan, amineműt Arisztotelész az ő *Physicájában* describál.” Érdekes, hogy Geleji Katona egyszerre cáfolja és idézi az arisztotelészi fizikát. Isten a benne hívőknek készítette a helyet, amit szem nem látott, fül nem hallott (1Kor 2,9), és aminek a létezése felette áll a természetnek és az emberi értelemnek. Ez az a hely, ahová Krisztus került, és ahonnét eljön az utolsó ítéletre. Geleji Katona itt fordul újfent az arisztotelészi fizikához: „Mert ahol test vagyon, helynek is kell ott lennie” – vagyis bárhová került a testben feltámadt Krisztus, ott minden bizonnyal léteznie kell valamiféle helynek.⁴²

A *penetratio dimensionum* egy másik, a feltámadt test minőségét érintő kérdés kapcsán is felbukkan a második volumen 18. prédikációjában. A perikópa egy Lukács evangéliuma 24. fejezetéből vett jelenet, amikor Jézus Jeruzsálemben megjelenik a tanítványoknak, ám azok kétkedve fogadják, és szellemnek vélik (Lk 24,36–37). A beszéd központi része ennek a csodának a magyarázatára épül: hogy jelent meg Jézus tanítványainak a szobában, ha az ajtók be voltak zárva?⁴³ Mivel Krisztus testi valójában

⁴¹ GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 3:38.

⁴² Egy másik, az első volumenben olvasható szakasz Krisztus születésével kapcsolatban figyelmeztet arra, hogy erről a kérdésről nem szabad „mint Arisztotelész az állatoknak nemzettetésekről, közértelem szerént, igen kicsiny, avagy ugyan semmi kegyességgel” gondolkodni (*Váltság titka*, 1:82.). Vagyis a prédikátor egyértelműen kijelöli a természetfilozófiai gondolkodás határait, annak ellenére, hogy némely kérdésekben (mint az az *ubiquitas* elleni érvekből kiderült) épp az arisztoteléanus hagyományból merít.

⁴³ Az idézett szöveghellyel korábban már foglalkoztam Geleji Katona István csodakritikájával kapcsolatos tanulmányomban: SEBESTYÉN Ádám, „Csodakritika Bornemisza Péter és Geleji Katona István prédikációiban”, in *Micae Mediaevales VIII.: Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. Kis Iván,

támadt fel,⁴⁴ ebben a formájában lehetetlen, hogy mint egy szellem, „általenyísszen” az ajtón. Geleji Katona így fogalmaz: „mert nyilvánssággal lehetetlen dolog, hogy az igaz merő és sűrű test az igaz sűrű testen általenyíszhessék; melyet az *physicusok penetratio dimensionum*nak hívnak.”⁴⁵ Nem sokkal később, a folytatásban Krisztus egy másik csodatételét hozza fel példaként: „De az ő vízen való járásából bolondul hozná valaki ki, hogy az ő teste könnyűvé változott légyen, s azért nem űlt le, mert az semmi csuda nem lett volna [...] Hanem abban állott az csuda, hogy az ő teste természet szerint való nehézségét megtartotta, s mégsem ment alá az híg vízben.”⁴⁶ A kérdés tehát itt is a csoda minősége körül forog: ha a testi tulajdonságok változnának meg, abban bizonyos szempontból nem lenne semmi rendkívüli sem, hiszen a fizikai törvények miatt triviálisnak tekinthető, hogy a könnyebb súlyú tárgy fennmarad a vízen. Az igazi csoda abban rejlik, hogy Krisztus testének járulékos tulajdonságait megőrizve volt képes a vízen járni.

Ugyanez érvényes a zárt ajtón át való bemenetelre is: „Szintén ilyen bolondul hozzák az zárlott ajtón való bemenéséből az ő testének lélek módjára való ritkaságát és vékonyságát ki, mert úgyis ebben az bemenetelben semmi csuda nem lett volna, holott az léleknek és az ritka vékony állatnak, a minémű az levegő ég vagy a szél, a kemény és sűrű testen való általmentelit egy eszes sem csudálja. Hanem az volt abban az csuda, hogy az Krisztus teste az ő hármass mértékjét, úgymint temérdekségét, szélességét és hosszúságát, több egyéb, vétek és fogyatkozás nélkül való tulajdonságival együtt épen megtartotta [...]”⁴⁷ A szélesség, hosszúság és sűrűség olyan eleve meghatározott adottságok, melyeket köt a *penetratio dimensionum* törvénye. Hogyha viszont a feltámadt test elveszíti tulajdonságait, és a levegőhöz hasonlóvá válva, mintegy átpárologna az

KOZÁK-KÍGYÓSSY Szabolcs László, VERES Kristóf György és VESZPRÉMY Márton, 87–100 (Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2019).

⁴⁴ „az ő megjelenésével azt akarta az ő tanítványinak megmutatni, hogy ő az koporsóból igaz és valóságos emberi testet hozott ki, nem pedig valami tündérest.” GELEJI KATONA, *Válság titka*, 2:1229.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo., 1230.

⁴⁷ Uo.

ajtón, abban semmi sem volna csodálatra méltó, mert így nem történne természetellenes dolog. Ezt a fejtegetést érdemes összeolvasni Bartholomäus Keckermann *Systema physicum* című, 1610-ben kiadott munkájának azon szakaszával, melyben a levegő (*aer*) és a többi test közötti viszonyról ír. Keckermann Arisztotelész alapján összegzi, hogy a levegő kitölt minden helyet, így őt magát nem tölti ki egyetlen test sem.⁴⁸ Ez pedig csodálatra méltó dolog, hogy minden test magába fogadja a levegőt, de a levegő egy testet sem tud magába fogadni.⁴⁹ A folyamat, ahogy a levegő behatol a testekbe (mint Keckermann írja), a *penetratio dimensionum* nélkül történik, mert ez csak akkor valósulhatna meg, ha egy test minden szempontból elfoglalná egy másik test helyét, hosszúság, szélesség és mélység tekintetében egyaránt.⁵⁰ A test kvantitatív attribútumainak felsorolása, továbbá az, hogy hasonlóképpen írják le a levegő és a többi test viszonyát, nem véletlen, annak fényében kiváltképp, hogy Keckermann fizikai tárgyú műveit Geleji Katona is ismerte, mint erről könyjegyzéke is tanúskodik.⁵¹ Visszatérve a fentebb idézett szakaszra, figyelmet érdemel a fizikai terminus használatán túl a rákövetkező mondat is: „Amelyet még az Isten sem cselekedhetnék [mármint, hogy megváltoztatja a test természeti tulajdonságait], úgy magával ellenkeznie, holott az testet tenné nem testté, és szintén annyi lenne, mintha az lett dolgot tenné létlenvé, mely az Istentől is egyáltalában lehetetlen.” Geleji Katona tehát bizonyos értelemben korlátozza Isten abszolút mindenhatóságát, amennyiben hangsúlyozza, hogy Istent is kötik az általa meghatározott természeti törvények, vagyis nem cselekedhet olyat, ami önellentmondáshoz vezetne.

⁴⁸ „Aer complet omnem locum, ita ut ipse alio corpore non repleatur.” A szövegrészleteket egy 1623-as hanaui kiadásból idézem: Bartholomäus KECKERMANN, *Systema physicum septem libris adornatum* (Hanau: Antonius, 1623), 160.

⁴⁹ „Et est revera hoc mirabile, quod omnia corpora recipiant aerem in se et minutissimos meatus suos, aer autem nullum corpus possit in se recipere.” Uo.

⁵⁰ „Et sit ista penetratio aeris in alia corpora sine ulla dimensionum penetratione, quia penetratio dimensionum tum demum sit, quando unum corpus per omnia occupat quantitatem alterius corporis secundum longum, latu et profundum, id quod de aere dici non potest [...]” Uo.

⁵¹ KONCZ, „Geleji Katona István könyveinek lajstroma”, 273.

Összegzés

A vizsgált Geleji Katona-prédikációkban több helyen is megjelenik a természetfilozófiai hagyomány. Túl a kevésbé kontextualizálható elszórt megjegyzéseken és latin nyelvű terminusokon, a kora 17. századi konfesszionalizáció nyomán kialakult teológiai vitákban való állásfoglalást is gyakran támasztják alá filozófiai-fizikai érvek. Ezeknek fő forrása a kor protestáns egyetemein döntő jelentőségű arisztotelianus természetfilozófia. Bár az evangélikus és református teológusok sok esetben igyekeztek elhatárolódni a pogány Arisztotelész szellemi örökségétől (vagy legalább is egyértelműen alárendelni azt a teológiának), az sem volt ritka, hogy bizonyos összetett és ellentmondásos kérdések tárgyalásakor, mint az örvecsora-tan vagy az *ubiquitas*, kénytelenek voltak Arisztotelész és a skolasztikusok módszertanához folyamodni. Mindez Geleji Katona Istvánról is elmondható, aki, bár a *Váltság titka* második volumenének Lorántffy Zsuzsannához címzett előljáró beszédében a filozófiai gondolkodás hiábavalóságára emlékeztet,⁵² prédikációiban maga is számtalan alkalommal él természetfilozófiai-logikai terminusokkal. Mivel Geleji Katona prédikációs korpusza kellően terjedelmes, a *Váltság titka* mellett a *Titkok titka* (1645) című dogmatikai munkáját, illetve kétkötetes, latin nyelvű prédikációs gyűjteményét (*Praeconium evangelicum*, 1638–1640) is érdemes a dolgozatban használt szempontok alapján vizsgálni. Ugyanilyen kiindulópont lehet a kutatás folytatásához Geleji Katona kortársainak, akár heidelbergi diáktársainak a bevonása, vagy az egyetemi disputációk áttekintése annak érdekében, hogy kiderüljön, mennyire számított a református püspök természetfilozófiához való viszonya egyedülállóan a korabeli prédikációs irodalomban.

⁵² „Elégge *subtilizálnak*, mélységeskednek és agyaskodnak ugyan, sok cikornyás és csudás *limitatio*kat, *distinctio*kat, különbségeket formálnak, még pedig, hogy bölcseknek láttassanak filozófiából, honnan tekert-facsart görög igékvel; de mivel a szent írásokban még csak nyomdokjok sincsen, csak semmirekellők, s jegyeztetett valóság nélkül lévő puszta szók.” GELEJI KATONA, *Váltság titka*, 2:fr.

Natural philosophy in the sermons of István Geleji Katona

István Geleji Katona (1589–1649), Calvinist bishop of Transylvania, theologian, preacher and ecclesiastical writer, published his three Hungarian postils (*Váltság titka*) during the 1640s. As an important representative of the Calvinist orthodoxy, his oeuvre has been studied especially from theological and linguistic-rhetorical perspectives. My study focuses on his natural philosophical literacy. On the one hand, as an erudite person of his age, Geleji Katona opts for the use of physiological or astronomical metaphors during the interpretation of the Bible, furthermore, Latin or Greek terms of diverse disciplines are also quite often featured in his sermons. Besides these rather sparse and unique remarks, the arguments of Aristotelian natural philosophy play a crucial role during the explication of such complex theological issues as the real or symbolic presence of Christ in the Eucharist, or the attributes of Christ's body after the ascension. Although the vast majority of the Reformators emphasized the primacy of theology against the pagan philosophy of Aristotle, it is not without precedent that theologians are forced to use scholastic terms and language regarding such topics as body, matter, place or space. I examine Geleji Katona's reinterpretation of the natural philosophical tradition in relation to contemporaneous Calvinist theologians and philosophers, in order to present the traces of the so-called "confessional physics" in the Hungarian Calvinist sermon literature from the 17th century.

*Bárkányi János ferences szerzetes
halotti beszédeinek sajátosságai*

Bárkányi János (†1709) a szalvatorianus ferences rendtartomány szerzetesként sok kolostorban szolgált, az 1680-as években Munkácson Zrínyi Ilona bizalmasa és gyóntatója, a gyermek II. Rákóczi Ferenc nevelője volt. Ránk maradt autográf kézírata 1669–1701 közötti halotti beszédeket tartalmaz.¹ Az alábbiakban ezek egyik prédikációját vizsgálom meg, arra figyelve különösen, hogyan illeszkedik e beszéd a ferences hagyományba,

¹ Joannes BÁRKÁNYI, „*Funebres laudationes*” (Prédikációk, alkalmi költemények, idézetek, 1657–1701), m., lat., autogr. 152 f. (üres lapokkal), 165 x 120 mm. Őrzési hely: Győr, Egyházmegyei Könyvtár, Ms. III. 170. – A prédikációkat (azok szövegének feltételezett hangzását szorosan követve) mai helyesírással közlöm. A margójegyzeteket a főszöveg megfelelő helyein szögletes zárójelbe helyeztem el. Bárkányi írásában talán lengyel hatás az *s* és *sz* gyakran felcserélt használata.

A kötetből eddig nyomtatásban megjelent halotti beszédek:

Ujfalussy András fölött 1677-ben a divékújfalvi vár kápolnájában

SZELESTEI N. László, szerk., *Régi magyar prédikációk* (Budapest: Szent István Társulat, 2005), 47–55. – Bárkányi kéziratában f. 53v–73v;

Jánosy Kristóf egri káptalani orgonista temetésén, Kassán, 1680-ban

SZELESTEI N. László, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kézírtos kötetek)*, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 25 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020), 147–150. A kéziratban f. 97v–101;

Danka Balázs fölött mondott beszédekből részlet

Uo., 150–162. A kéziratban a teljes beszéd (a halottas háznál és a temetésen) f. 113–130v; Török Bálintné Szemsei [Semsei] Sára fölött „deklamáltatott siralmas búcsúzó versek” PERGER Gyula, „»Kérünk légy kegyelmes Szemsei Sárának«: Bárkányi János halotti búcsúztató verse 1670-ből”, *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 52 (2013): 357–365. A kéziratban: f. 138v–149v.

létezik-e halotti beszédek esetében ilyen hagyomány, és ha igen, mik a jellemzői.

A kiválasztott prédikáció alapján Bárkányi 1675-ben Tornán a halottas háznál búcsúztatta Barakonyi Ferencné Sulyok Borbálát, Szegedi Ferenc Lénárd egri püspök és sok pap jelenlétében (f. 29–41v).

Barakonyi Ferencet (1611–1675?) Wesselényi Ferenc nádor és felesége, Széchy Mária bizalmasaként, versíróként tartjuk nyilván. Varga Imre „tapasztalt jószágszerzőként” jellemezte.² A Teleki-énekeskönyben ránk maradt versének³ akrosztikonja (Barakoni Ferencz Monakii S[u]sanatol buczuzik) Balassi Bálint híres búcsúversének ismeretét tanúsítja.⁴ Feltevételezések szerint Wesselényi környezetében lemásolta a maga számára Balassi szerelmi verseinek kéziratát. 1674-ben Zrínyi Miklós *Az Adriai Tengernek Syrenája* (Bécs, 1651) egy példányának üres leveleire bemásolta az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű Rimay-verset és egy *Római bölcseneknek régi fejedelme* kezdetű Zrínyi-síratót.⁵ A Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatban a gyanúsítottak közé került, Bécsbe idézték, de sikerült magát tisztázni. Búcsúversének keletkezését Varga Imre 1648–1649-re tette, amikor komolyan felmerült a megözevgyült Sulyok Borbálával kötendő házassága. Benne elköszön ifjúságától és korábbi múzsájától, Thököly Zsigmond feleségétől, Monaki Zsuzsannától.⁶

Talán nem volt érdektelen a környezet felvillantása. Barakonyi Ferencnek Wesselényi náddal való kapcsolatáról nem esik szó Bárkányi beszédében. Néhány évvel korábban, 1669-ben Füleken, Iványi Fekete László fölött még elmondta, hogy Wesselényinek az elhunyt mennyire hívséges

² VARGA Imre, „Barakonyi Ferenc az újabb adatok tükrében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 71, 1. sz. (1967): 50–55.

³ VARGA Imre, sajtó alá rend., *A két Rákóczy György korának költészete (1630–1660)*, Régi magyar költők tára: XVII. század 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), nr. III. (A vers: 312–305, a jegyzetek: 664–668.)

⁴ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a 17–18. század magyar nyelvű költészetében”, *Irodalomtörténet* 35, 2. sz. (2004): 173–211, 175.

⁵ KLANICZAY Tibor, „Barakonyi Ferenc”, in *Magyar századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez*, 120–130 (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948).

⁶ VARGA Imre a verskiadáshoz írt magyarázata, VARGA, *A két Rákóczy György korának költészete*, 666–667.

szolgálója, tanácsosa volt.⁷ Úgy tűnik, 1675-ben a hallgatással Bárkányi ugyanúgy a magyar rendek és a bécsi udvar megbékélését szolgálta, miként jó fél évszázaddal később hasonló helyzetben tette ezt rendtársa, Novák István Forgács János, majd Károlyi Sándor temetésén mondott prédikációiban⁸ Rákóczi Ferenc nevének és a vele kapcsolatos eseményeknek az elhallgatásával.⁹

Bárkányi János 1675-ben elmondott beszédéből megtudjuk Barakonyi Ferenc és az 1674. december 14-én elhunyt Lekcsei Sulyok Borbála házasságkötésének idejét: 1650. január 11. Két lányuk született: az idősebb Klára (1669-től Gyulai Ferencné) nem lehetett jelen anyja betegségében és halálakor. Húgának, Évának ekkor már jegyese volt Vécsey Sándor. Természetesnek és a halotti beszédekben helyénvalónak tűnik, hogy az asszony első házasságáról nem esik szó.

A beszéd felépítése könnyen áttekinthető. A szónok a helyzet felvázolása után a bibliai idézetek közé helyezkedik el, oda helyezi a megőrzvegyült

⁷ SZELESTEI, *Prédikálás...*, 141–142, a prédikáció szövegének ezen részlete: uo., 145–146.

⁸ NOVÁK István, *A földön lakóknak mondatott három jaj, melyekből, minémű kegyes Gondviseléssel, a Méltóságos Ghimesi Gróff Forgacs Janost ... Nógrád Vár-megyének jó emlékeztető Fő-Ispánnyt ... halotti pompája, s-utolsó tisztességének meg-adása szomorú alkalmatosságával, a Szécsényi Pater Franciscanusok Templomában, az 1735-dik esztendőben, Sz. Iván havának második napján ... egy szegény P. Frater Szerzetes élő nyelvel uri halgatóinak szomorú gyülekezete eleibe terjesztette* (Kassa: Akad., 1735), 4r, [22] f. (Textusok: Vae, vae, vae habitantibus in terra. Apocal. 8. v. 13. Jaj, jaj, jaj a földön lakóknak. – Assumpsit Jesus Joannem. Matth. 17. v. 1. Melléje véné Jézus Jánost.)

[Novák István,] *Világ bíró Nagy Sándor, az az: Méltóságos Nagy-Károlyi Gróff Károlyi Sándornak. ... e tündér világnak forgandó dicsőségén, annak szemfény, 's-lélek vesztő három elementomin keresztényi vitézséggel, és erősséggel vett diadalma, s-örök országlást érdemlő istenes országlása 's-bóldog halála, melyet utolsó tisztelete, 's-sirba tétele szomorú pompáján 1744-dik esztendőben szent-Iván-havának 22-dik napján a' kaplonyi Pater Franciskánusok Templomában ki-magyarázott* (Pozsony: Royer maradéki, 1747), 4r, [32] f. (Textus: Regnavit Alexander, ... et mortuus est. I Machab. I. v. 8. Országla Sándor, és meghala.)

⁹ Vö. SZABÓ Péter, „Az elhallatott Rákóczi-kultusz Forgács János 1735. évi szécsényi temetésén”, in *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, szerk. SZABÓ Péter, TDI Könyvek 7, 203–213 (Budapest: L'Harmattan, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Nyitott Könyv, 2008).

férjet is. Siralomra, könnyhullatásra szólít, aztán azt kéri, mindnyájan figyeljenek a tanításra, a hármass angyalai jaira, a Szent János *Jelenéseiből* vett textus: *Jaj, jaj, jaj az földön lakosoknak* (Apoc. 8, 13.) kifejtésére. A szomorú képek jelentős része idézet *Jób könyvéből*, *Jeremiás siralmaiból*, továbbá pogány bölcsektől és versekből. Aztán a hármass jajt (születéskori, az ember életében és az élet végekor) a gyászoló házra értelmezi: „Igazán oh árva özvegyiségben maradt Tek. Barakony F. Uram reád ’s két Tekéntetes magzatidra céloz legkiváltképpen ez hármass Isten angyalának jaja.” Három bekezdésben a férj, Barakonyi Ferenc gyászát ecseteli, egy-egy pedig a lányaikéit: Klárát és Évát. Ezek után a halott búcsúzik férjétől, lányaitól, majd egy rövid bekezdésben az egyházi és világi méltóságoktól, pórparaszt szegényektől, végül a jajokra hivatkozva figyelmeztet (f. 41v):

„Ha ez hármass jajrul megemlékeztek, tudom az Istent inkább félitek és szeretitek, e számkivetés és siralomnak völgyiből meny-nyországra siettek; ha utolsó kimúlástokru, a legkeserves[b] jajrul gyakran elmélkedte[k], ama véghetetlen jajt a másvilágon elkerületek, mivel bünt nem tesztek. Ki[t] tanácsol Salamon is tinektek: *Memorare novissima tua et in aeternum non peccabis*, ha ki penig serényen ez hármass jajrul elmélkedik, végső órájárul gondolkodik, azért soha el nem kárhozik, hanem ember elváltozik, és a szép boldogságban, az Isten színe látásával, *In quem desiderant Angeli prospicere*, megboldogíttatik.”

Egy rövid megjegyzés: a bibliai idézeteket, verses részleteket a szónok mondandójához hajlítja, nem követi Káldi György fordítását, a latin verseket szintén saját fordításában olvashatjuk.

A halotti beszédek a 17. században általában sermók, egy (vagy két) citátum köré szerveződő prédikációk. A citátum(ok) magyarázása adja a tanítást, melyben a Biblián kívül nagy szerepe van a tekintélyként idézett egyházatyáknak és világi bölcseknek, költőknek. Gyakran az oráció jegyei is megjelennek. Ebben az esetben az isteni és emberi „tettek” tanító céllal hangzanak el, az isteni irgalmasságot szemléltetve. A reformáció előretörése a dél-európai országok kivételével a megindítást előtérbe he-

lyező beszédmod életterét beszűkítette. Katolikusoknál is előtérbe került a meggyőzés, tanítás (a tanítás-megindítás-gyönyörködtetés hármasságán belül). Ahol a protestáns tanok elterjedtek, szükségszerűnek bizonyult a meggyőzés jelenléte, hitviták idején a disputáló módszer is előfordult.

A ferencesek prédikálási gyakorlatából nem tűnt el a szónoklásnak az a formája, amely nem az észre akart hatni, nem csak meggyőzni akart, hanem érzelmeket kiváltani, csodálkozással és dicsérettel vágyat ébresztetni a hallgatóságban az utánzásra, vagy elrettentéssel visszatartani a rossztól. Náluk a prédikációkban nem a magyarázat szókinccse a jellemző, hanem a láttatás, az ábrázolás. A 17. században a katolikusoknál megfigyelt prédikálási gyakorlat (már amennyire visszakövetkeztethetünk arra) két markáns vonulatban helyezhető el: az egyikben a tanítás volt hangsúlyosabb, a másikban az érzelmek kiváltásának is nagy szerep jutott. A papok tanulmányaik során alapos és egységesnek tekinthető elméleti képzésben részesültek. Ez a gimnáziumi retorika oktatásával kezdődött. A papképzés folyamán már a tényleges prédikálási gyakorlatot is oktatták. A megszólalás tudásszintjét a hallgatók befogadási képessége, hangnemtől bizonyára a szónok egyénisége, modora és hallgatóihoz való viszonya befolyásolta. Amikor a pap hetente legalább egyszer prédikált, sokféle gyakorlati útmutató, manuales, instrukció, mintaprédikációs kötet, florilegium segített/segíthette. Az anyanyelvi prédikálásban is nagy szerepet játszottak a latinul bőségesen hozzáférhető segédanyagok. Mindezekről bőven szóltam korábbi köteteimben.¹⁰

A ferenceseknél a prédikálásban a jó beszédkészséggel rendelkező, jól képzett ferencesek „concionator generalis” rangot kaptak.¹¹ A kiválasztott,

¹⁰ SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratos prédikációk*, Pázmány Irodalmi Műhely 4 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2003); SZELESTEI N. László, *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulóján*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti források 3 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014); SZELESTEI N. László, *Prédikálás...*

¹¹ „Az igehirdetőknek bizonyos könnyítéseket adtak a napirend megtartásában, hogy így annál jobban készülhessenek a szentbeszédre. 1653-tól kezdve külön bizottság vizsgálta meg, vajjon alkalmas-e valamelyik szerzetes az igehirdetésre s az igehirdető bizonyos rangot nyert, kivált, ha az egyetemes igehirdetésre (concionator

gyakran prédikáló szerzetesek révén mintegy öröklődött a hagyományos beszédforma. A személyes hangnem kialakulását, alkalmazását a szónokknak a hívekhez (nemesekhez és pórnéphez egyaránt) való közelsége segítette.

Halotti, temetési beszédek esetében a körülmények kedvezőek az érzelmi ráhatásra. Érdekes összehasonlítani a jezsuita Baranyi Pál 1700 körüli magyar prédikációit (és köteteinek bevezetőjét) a korabeli ferences szerzők által kiadott halotti beszédekkel. Az utóbbiak számomra most adottak: Bárkányi János kötete és a már említett Novák István két, kontrollként pedig a nem ferences Vida István 18. század első feléből ránk maradt beszéde.¹² Novák István ferences szerzetes 1735-ben, valamint Vida István 1747. évi prédikációja arra a textusra építi mondanivalóját, amelyre Bárkányi János Barakonyi Ferencné Sulyok Borbála fölött mondott beszéde, ezért alkalmasnak vélem azokat az egymással való összevetésre is. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a leírt beszédek csak ritkán azonosak az elmondottakkal. Stílusuk, megformálási módjuk és hangnembük azonban bizonyára árulkodónak bizonyul.

Baranyi Pál köteteiben az 1700 előtti és utáni évtized prédikációit teszi közzé. *A' Kegyes Olvasóhoz* írt előszavában rövid elméleti megfontolásokat olvashatunk: Soarius régulájához alkalmazkodik (azaz a hallgatókhoz igazodik); a külső és világi históriákat, fabulákat és apológiákat a szemléletesség érdekében használja; Joannes a Sancto Geminiano példája alapján a halotti beszédek elé hármast állít: 1. Isten dicsőségét gyarapítsa a hallgatókban, 2. hogy azok „mintegy tükörben lássák, mint kellessék életüket rendelniük, ... mint kellessék cselekedniük”, 3. a halottak dicsérete, követésükre ösztönzés. Nem beszél a halott származásáról, a halott

generalis) alkalmasnak találták.” KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1923), 526.

¹² Novák István prédikációinak leírását lásd a 9. sz. jegyzetben. Vida vizsgált prédikációja: VIDA István, *Vae, vae, vae habitantibus in terra. Apoc. 8. v. 13. az-az: A Földön Lakóknak mondatott siralmas, három jaj, melyekből minémű atyai kegyes gondviseléssel a' Méltóságos Galánthai Gróff üdösbik Eszterházi Ferenczet... fel-vette, és vállain hordozta a Fölséges könyörülő, Ember vesztének nem örülő, hanem üdvösségre vezető, Sz. Irgalmasságát ingyen, s bőven reá mérő Ur Isten...* (Győr: Streibig, 1747), [22] f. – Eszterházy Ferencet (1670–1746, 1691-től Fehér vármegyei főispán) a győri székesegyházban temették el.

búcsúztatását a búcsúztató versekre bízta; a papoknak prédikációhoz materiát ad; „a halotról jót, vagy semmit” elvhez tartja magát. A tanítás meglehetősen hosszú nála, belőle egy-egy rész nemcsak temetési prédikálásra alkalmas. A halott személyét néha megemlíti a *propositió*ban, esetleg másutt; a beszédek utolsó fejezetében, néha fejezeteiben a tanítást röviden rá alkalmazza. A retorikai alakzatokat (kérdések, felkiáltások, ismétlések, fokozás, néha a bibliai jelenetek dramatizálása stb.) mesterien kezeli a tanítás kifejtésében, néha (talán ismert személy temetésekor, vagy a felvett téma ihlető hatására) költőivé válik hangja. Például: I. kötet, hetedik beszédében, 1691-ben Fiath Ferenc koporsóba tételekor, Bencencen. A kötet első beszédében, 1690-ben, Hosszúteleken, Lúgosi Ferencné Barcsai Anna koporsóba tételekor a Makkabeusok 2. könyvéből vett textust – Csudálatos anya – magyarázva több fejezetben az elhunytira alkalmazza a bibliai idézetet. A gondolatmenet halottra vonatkoztatására gyakran csak az utolsó fejezetben kerül sor. A költői hang nem mindig jelent Baranyinál személyességet.

Bárkányi János fennmaradt halotti beszédeiben a hallgatók a tanítást úgy kapták, hogy a szónok kezdetről fogva személyesen beszél a halotról, családtagokról, sőt ők is megszólalnak, esetleg nem csak a búcsúzást adja szájukba a szónok. A halott búcsúszavaiban megjelenő tanítás fontos része a beszédnek; a felfokozott érzelmi állapotban a hozzátartozóknak adott személyes ajánlást bizonyára alaposan megfontolta, többször is felidézte a megszólított, szeretett személy. A tanítás során a szónok főleg bibliai szövegeket használ; Bárkányinál az egyházatyák, világi históriák és versek szövegei ugyanúgy jelen vannak, mint Baranyi Pálnál. Ám ezek nem maradnak pusztá illusztrációk, beépülnek az érzelemdús stílusba. Bárkányi a *propositió*ban megszólítja a megözvegyült Barakonyi Ferencet (f. 31r–v):

„Oh igen megkeseredett, siránkozó, árván hagyatott özvegy,
[Jer. 31.] Quiescat vox tua a ploratu, et oculi tui a lachrymis.
Szűnjön meg egy keveskoriglan két szemednek árja, szívednek bánatja, szád jajhúzása, míg nem hármatok siralmárul, hanem ez hármás angyali jajrul és Tekéntetes édes Hitvesed végbúcsúzásáról szólok. Kire, hogy minden figyelemmel hallgasson, kívánom.”

A további hasonlítások érdekében idézem az elhunyt Sulyok Borbála férjétől búcsúzó szavait (f. 40r–v):¹³

„Jaj szerelmes, édes hitves férjem, tehozzád fordítom legelsőben is búcsúzó beszédem, ki zokogó sírással, minap szűbeli fájdalommal szemlélted betegségem, híven forgottál körülöm. De mivel az halál ellen nincsen orvosság a földön, ím édesem 25 esztendeig veled való lakásom után pályafutásomnak végét elértem, ha életemben mit vétettem, megbocsáss nekem. Tudom, ezen a bánat gyötri szívedet, hóhérlja lelkedet, hogy édes szerelmedtől az halál elvont engemet. Sz. Jóbnak szavai (érdemem felett jó, engem szerető s böcsülő édes uram) könnyebbítsék halálombul származott szűbeli gyötrelmedet. [Job 1. v. 21.] *Sicut Domino placuit ita factum est, sit nomen Domini benedictum.* Én peniglen szívemből kívánom [Psal. 127. v. 5.] *Benedicat tibi Dominus ex Syon et videas bona Jerusalem omnibus diebus vitae tuae.* Áldjon meg tégedet az Úr Syonbul és lásd Jeruzsálemnek minden javait életednek minden napjaiban. Ez múlandó jajjal teljes élet elföttán, midőn az Mindenható, kinek keziben az halál és életnek kulcsa, utánam kiszólit, kívánom, hogy böcsülendő őszsíggeddel juss ama 24 vénnek seregiben, azkik a bárány előtt állonak rendben. Isten legyen hozzád, gondod legyen árva gyermekimre.”

A hangnem és a később említendő formulás fűzet arra készítet, hogy a vizsgált prédikációk esetében szintén búcsúzást idézzek. Az általam olvasott prédikációkban a férfi feleségétől való búcsúzása mindig költőibb, talán a mindennapi élet, a férfi udvarlásban való jártassága az oka ennek. Danka Balázs búcsúzását feleségétől, Semsei Sárától, így fogalmazta meg Bárkányi János (f. 129v–130r):

„Éltemnek szerelme, szívemnek minden gyönyörűsége, lelkemet minden nyomorúságiban megörvendezettő hívséges

¹³ BÁRKÁNYI, *Funebres laudationes*, f. 40r–v.

reménysége, szerelmes hitves társom, másom, édes Semsei Sárám! Tehozzád ezen tulajdon könyveimtől áztatott, halálos bárkámbul, nyíves koporsóm ormozatja alul végbúcsúzásomot, mint édes, egyetlen egy hívséges feleségemhez fordítom és keseredett szívemnek mély zokogási, orcámon lefolyó sűrű könnyhullásim záporos áradásával megvallom, hogy nehéz tölled való elválásom, kivel tizennyolc esztendeig kedves és csendes, mindenkoron hívséges vala lakásom. Éltünk, mint egy pár galambok, kedves hitves társok. De jaj, az igaz szívek szeretetinek mérges felháborítója, az örökös szövetségnek és egyességnek felbontója, az emberi nemzetnek piros vérétől megzabált és megrészegedett halál közinkben tántoroda, éles kaszájával örökös szent frigyre, megoldozhatatlan csomós egyességre kapcsoltatott szíveink eggyé forrási közt siralmas divortiumot tanála. Szívem szívedtől sérelmes siralommal elvonta. Téged, ó édes Sárám, árva özvegyiségre hagyata. Engem, szíved szerető férjedet e gyászkoporsóban zára, szívedtől elvona. A sok nyavalyák által tölled elszakasztá [Ah siccine separat amara mors. 1Reg 15. 32.] O mors quae fratres dividis et amore sociatos crudelis ac dura dissocias. Ó halál, ki az atyafiakat elválasztod és szeretettel egybenkapcsoltatott szíveket egymástul kegyetlen kemény elszakasztod, és adatott hitünköt, ó vérszomjhozó, felbontod és szabadítod, azmint ezt rajtam példában most fájdalmasan megmutatod. De ó édes Sárám, ha így elválaszt is tölled az halál test szerént, de el nem lélek szerént. Szerettük egymást hívséges, szent szeretettel. Azért Quis nos separabit a charitate? Bizonyos légy benne, neque mors, az minden hatalmakon uralkodó halál is lelki szerelmedtől el nem vonja Danka Balázsonat, kit jóllehet előtted elragadott, de a dücsőség koronájára juttatott, mennyben három szép virágszála közé szállított, honnét is, ó édes Semseim! ó én kedves Sárám, köszönöm szívedhez kötelezett hívséges [130] jóvoltod, tökéletes állhatatosságod, igaz párságod, szíves szeretetből származott gondod. De legkiváltképpen nyavalyáimban való szánakodásod és mellettem törődő éjjeli-nappali nyughatatlanságod, kiért mennyből

az élet koronája legyen áldásod s bő jutalmazásod. Vigyázzon, édes Sárám tereád az özvegyek és árváknak Atyja. És árvaságodnak legyen helyettem gondviselő pártfogója, hív gyámola.

Sárám, édes Sárám, torkom az halál fojtogatja, és ezent nyelvem veled soha szólani nem hagyja. Hanemha mit vétettem volna ellened és a szent frigytől való öszvekapcsoltatásunktól fogva, nékem megbocsáss, és légyen szép emlékezetem szíved belső hajlékjában. És maradj az Istennek szent, bő áldásiban.”

Novák István 1735-ben ily szavakat adott az elhunyt Forgács János szájába:¹⁴

„Már néked szólok, s néminéműképpen nyakadra borulok, szívemnek jobb része, Margarita drága gyöngye, jajos s bajos életemnek öröme s vigasztalása; szívem, kedvem szerint való szerelmes Cziráki Margitom; és elhervadt orcáman folyton-folyó sűrű könnyhullatásim, bú-bánatim s szíveddel öszveforrott szívemet majd-majd ketté repesztő keserűségim s ájulásim között, rebegő nyelvvel tőled szomorú végbúcsúmat vészem, s utolsó válét mondok. Megvallom a Bölccsel: [Prov. 18. v. 22.] *Qui invenit mulierem bonam, invenit bonum: et hauriet jucunditatem a Domino*. Aki jó feleséget talál, jó dolgot talál: és vigasságot vészen az Úrtól. Mert: [Eccli. 26. v. 1.] *Mulieris bonae beatus vir*. A jó asszonynak boldog a férje. Mivelhogy: [Prov. 11. v. 12.] *Reddet ei bonum, et non malum omnibus diebus vitae suae*. Jót ad néki, és nem gonoszt, életének teljes napjaiban. Ah, szomorú édes Margitom! igazán megvallom, hogy teveled mindezekben részessé tölt vala engem a felséges Úristen. Kiért is, jaj, mely nehéz és felettébb keserves nékem tőled elválásom! Mert nem lehetett veled tovább tizennégy esztendőknél és kilenc holnapoknál az én kedves, csendes, istenes életem s földi boldogságom. Drága jóvoltodat, igaz szívedet, hív szeretetedet, nyavolyáimban rajtam való törekedésidet, éjjeli s nappali nyughatatlanságodat, álomszakasztásodat fizesse

¹⁴ NOVÁK, *A földön lakóknak*, E3v–4v.

meg az igaz Isten. Nem volt ugyan akaratom, hogy valamiben megbántsalak, vagy megszorítsalak; de ha csak gyengén is történt volna sérülésed, bocsásd meg nekem, kérlek. Ezután a' légyen Tútorod s vigasztalód árváimmal együtt, aki megígírte: [Psal 131. v. 15.] *Viduam ejus benedicens, benedicam.* Hogy az igaz özvegyet megáldván, megáldja. Kinek Szent Pál tanácsul ezt adja: [1Timoth. 5. v. 5.] *Qui vere vidua est, et desolata: speret in Deum, et instet obsecrationibus, et orationibus nocte, ac die.* Aki igazán özvegy és elhagyatott: Istenben bízzék, és foglalatos légyen a könyörgésekben és imádságokban éjjel és nappal.

Kérlek pediglen, drága Margitom s gyöngyöm, a rendetlen gyötremnek s sírásnak békét hagyj, mert azzal engem fel nem támasztasz; Isten akarata ellen ne tusakodjál. Halljad Szent Pálnak imez mondását. [Rom. 9. v. 20.] *O homo tu quis es, qui respondeas Deo? numquid dicit figmentum ei, qui se finxit, quid me fecisti sic?* Oh ember, te ki vagy, hogy megfelelj Istennek? Vajon mondja-e az alkotmány annak, aki őtet alkotta, miért alkottál engem így? Pörölhetünk-e az egész emberi nemzetnek alkotójával, hogy miért vett ki engem e világbul? Ám Szent Dávid király, még szerelmes fiacskája halálosan beteg vala, böjtölt, sírt, földre borult, kérvén az Istent, hogy megtartsa, de hogy megholt a fiacskája, véget vete a keserűségnek mondván: [2Reg 22. v. 23.] *Quare amplius jejunem, numquid potero revocare eum amplius?* Miért böjtöljek, visszahozhatom-é őtet többé? Azért utolsó szózatom hozzád az, amit halálához közelgetvén Ottó császár mondott vala egyikének az atyjafiai közül: *Patruum te habuisse Caesarem, nec omnino obliviscaris, nec nimium memineris.* A császárnak atyafiságáról se el ne feledkezzél, se felettébb meg ne emlékezzél. Azaz, hogy boldogult Gróf Forgács János volt szerető hitvestársod, se éppenséggel el ne feledkezzél, se felettébb meg ne emlékezzél: mert a teljes feledékenység hálaadatlanságnak s a meghült szeretetnek jele; a felettébb való emlékezet pedig nagy keserűséget, és haszontalan, sőt ártalmas bánatot szerez. Ezzel az özvegyek mennyei Atyjá-

nak gondviselésében ajánlak: légy jó emlékezetben lelkemről,
és anyai szeretettel, isteni félelemben neveld árváimat.”

Gyakran találkozunk egymáshoz hasonló szövegekkel: az azonos szomoruság, a szónokok azonos tanítani akarása és vigasztalási szándéka azonos forrásokból merít. A prédikációs gyűjteményekben nem ritkák azok a beszédek, amelyek nem egy konkrét személy fölött hangoztak el, hanem például kisgyermek halálakor javasolták a gondolatok illetén menetét. Gyakoriak bennük az azonos bibliai helyek, egyházatyák és világi bölcsek, költők idézéseinek ismétlődései, azok sorrendje; latin mondások, versek azonos fordításai.¹⁵ Ezek a gyakorlatból öröklődhetnek, vagy útmutatókból, mintagyűjteményekből másolta, fordította (az adott helyzethez alakítva) a prédikációra készülő pap. A mai napig fennálló helyzetről van szó: a pap eltemeti kedves barátait és olyanokat is, akiket nem ismer. Ha halotti beszédében nem személyes hangot használ, akkor is alkalmazkodnia kell a helyzethez. Tanulságos például a mintaprédikációiról elhíresült Matthias Faber jezsuita szerzetesnek sokszor kiadott *Conciones funebres et nuptiales* című munkája,¹⁶ amelyben 37 bibliai textusból kiinduló, halotti beszédként alkalmazni szokott témakört fogalmaz meg idézetekkel bőven megtámogatva. Nem véletlenül nevezi *exhortatió*knak a *conció*it, de ezen tanulmányomban a prédikálás gyakorlati kérdéseiről nem akarok elméleti területre csúszni. A sok ilyen jellegű kötet közül kettőt mégis megemlítek. Az egyik Adalbertus Tylkowski lengyel jezsuita 1722-ben Németország-

¹⁵ AJKAY Alinka, „Vae mihi: Egy 17. századi epigrammáról”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZLAKICZKY Márton, 269–274 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015). A latin szöveg: „Vae mihi nascenti, vae nato, vae morienti, / Vae mihi quod sine ve, non vivat Filius Evae.” A 17. században elterjedt fordítás: „Jaj Világra létem, jaj éltem, jaj kimenésem, / Jaj hogy Evanak jaj’ nélkül szülte nem él.” Így találjuk a fordítást Novák Istvánnál (Forgács János fölötti beszédében, Kassa, 1735, A₄) és Vida Istvánnál is (Erdődi Julianna fölött, Győr, 1747, 8).

¹⁶ Külön kötetben: Matthias FABER, *Conciones funebres et nuptiales* (Coloniae Agrippinae: Kinckhius, 1655), etc. A szerző magyarországi népszerűségét az is elősegítette, hogy a 17. század közepén magyarországi rendházakban is tevékenykedett.

ban is kiadott mintakötete (*Conciones occurrentes et funebres*),¹⁷ amelyben különböző foglalkozású és életállapotú elhunytak fölötti prédikációra készülést könnyítette meg. Thomas Höflich *Centuria funebris* (Herbipoli, 1686; Tyrnaviae 1693)¹⁸ szintén azzal segítette a halotti prédikációra készülő papokat, hogy különböző életkorú, nemű, társadalmi helyzetű, foglalkozású stb. elhunyt fölötti közel másfélszáz mintapredikációt tett közzé.

A ferencesek *concianator generalis*ainak kézirateit vizsgálva, Szentés Mózes 1781-ben összeállított egyik prédikációs kötetébe¹⁹ 65 halott szájába adott búcsúformulát tartalmazó füzetet is elhelyezett.²⁰ A formulák abban a sorrendben állnak, ahogy a búcsúzás is történni szokott: uralkodó, előkelőségek, haza, szülőföld, egyházi és világi méltóságok (személyek és intézmények is), családtagok, jelenlévők. Egy rövidebb formulát betűhű másolatban idézek, melyben a feleség búcsúzik férjétől.²¹

„*Alia Mulieris a Marito*

Eltemben is szorgalmatosan ugyan jodra igyekeztem szerelmes hites N. mint kedves igaz férjemnek, és fejmemnek földi életemnek egyetlen egy gyámola, de már ez után inkább gondolkodik Lelkem, mert tőlled Jegyesemtől meg válván oly Urnak s Királynak, érkeztem házában, a hol minden jonak el fogyhatatlan nagy bővsége vagyon, innen is vigyázok szűkségedre,

¹⁷ Adalbertus TYLKOWSKI, *Breviarii concionatorii conciones occurrentes et funebres* (Constantiae: Johann Christoph Baurlein, 1722). Halottibeszéd-minták: 89–164.

¹⁸ A nagyszombati kiadás: Thomas HÖFLICH, *Centuria funebris in scenam vitae humanae, cujus prologus et epilogus mors, actores varia mortalium funera, in levamen defunctorum, usum parochorum, et solamen afflictorum, discursibus centum* (Tyrnaviae: Acad., 1693).

¹⁹ Ma a gyulafehérvári Városi Múzeum kézirata: *Conciones dominicales, et festivas, conscriptae ex variis authorum libris*, industria et labore, R. P. Moysis Szentés. Pars quarta a dominica VI. post Pente. usque ad X. in Conventu Csikiensi 1781. A kötet digitalizált változata elérhető: http://real-ms.mtak.hu/16755/1/ CVS_233.pdf. A kötetről bővebben beszéltem a VI. Scriptorium konferencián (Veszprém, 2023. május 10–11.), előadásom a konferenciáról kiadott kötetben lesz olvasható.

²⁰ Uo., 337–375: *Formulae Valedictionum Funebrum* – A formulás füzetre más alkalommal visszatérek.

²¹ Uo., 367.

s vigasztalásodra lészek idejében, rajtam van[!] szánakodásodnak pedig vesd határát ha engem szerez, örűly inkább boldog sorsomon a rothadandóságnak hajlékából Menyei Atyámhoz menetelemen, és siralomnak völgyéből a Szent Sion örvendetes hegyére való utamon, utánnam várlak kedves hűtős társom akkor mikor a mi igaz Urunk kinek az élet és halál kultsa kezében vagyon, néked is nagy örömedre a Boldogságnak kapuját fel nyitja, hogy a *kiket e világban egybe zárt vala* Menybenis edgyütt birjon.”

A halotti beszédekbe beépített, a halott szájába adott búcsúzási részletek több kérdést is felvetnek. A gyakran szerelmes vallomáshoz közelítő szavakat katolikus pap, Bárkányi esetében ferences szerzetes ajkáról hallották a végtisztesség megadásának a résztvevői. A beszédhelyzetből adódóan külön feladatot jelentett a búcsúszavak és a valóság egyeztetése. A halott búcsúzása házastársától a pap ajkán igazán akkor sikerülhetett szépre, hatásosra, akkor erősíthette a temetési beszéd tanítását, ha az elhunyt és házastársa közös életét nem terhelték botrányok.

Bárkányitól csak a fentebb ismertetett kötetének halotti beszédeit és halotti verseit ismerjük. Ezek jól beépíthetőek lesznek (az említett 18. századi formuláriummal együtt) abba a folyamatba, amelyről gyakran olvashatunk halotti búcsúztatásokkal foglalkozó tanulmányokban.²²

Visszatérve a ferences hitszónokok beszédstílusára: halotti beszédek esetében érzelmmel telítettek, személyes hangúak. Annak a megállapítása, hogy ebben mennyi szerepe van a ferences hagyománynak, a vizsgált prédikáció szerzőjének, a halotti beszédeknel eleve fennálló helyzetnek, esetleg az ún. *seicento* stílusnak, további kutatási feladatot jelent. Bár a gyakorlathoz közelebb állónak vélem a kéziratban maradt prédikációkból és gyakorlati útmutatókból kiinduló eredményeket, mint az elméleti és nyomtatott prédikációkból kikövetkeztetett álláspontokat, a fentebb elmondottakat még nem tartom elégségesnek megalapozott vélemény megfogalmazásához.

²² Vö. SÁPY Szivia, *A halotti búcsúztató: A műfaj eredete és történeti rétegei* (Debrecen: Ethnica, 2015).

Charakteristika der Grabreden des Franziskanermönchs János Bárkányi

Der Autor untersucht die Grabreden des Franziskaners János Bárkányi († 1710), die aus handschriftlichen Quellen hervorgehen. Als Spezimen dient die Rede, die er im Jahre 1675 in Torna (Tornau) zum Tode der Borbála Sulyok, die Ehefrau von Ferenc Barakonyi, gehalten hat. Barakonyi gehörte zum Gefolge des Palatins Ferenc Wesselényi († 1667). In dieser Grabrede, wie auch in anderen Reden des erforschten Bandes, wendet sich Bárkányi mit emotionalem, persönlichem Ton an das edle Publikum. Zu den Zuhörern gehörte auch der Bischof von Eger (Erlau). Ein persönlicher Ton ist in den Grabreden des beliebten Jesuiten Pál Baranyi († 1719) aus dieser Zeit hingegen nicht zu finden. Auch über die Lebens- und Familienverhältnisse des Verstorbenen konnten seine Zuhörer aus den Grabreden wenig erfahren. Bárkányi verknüpfte die Rede hingegen eng mit der Person und den persönlichen Umständen des Verstorbenen. Die Abschiedsworte, die er im Namen des Toten ausspricht, sind ihm sehr wichtig. Diese Sprechweise war auch im 18. Jahrhundert unter den Franziskanern noch üblich. Der Autor zitiert Abschiedsworte der Verstorbenen aus frühneuzeitlichen Grabreden. Einer der zitierten Texte stammt aus einem franziskanischen Manuskript aus dem 18. Jahrhundert. Der Titel des Manuskripts lautet *Formulae valedictionum funebrium*. Es enthält 65 Abschiedsreden.

MÓRÉ TÜNDE

*Az igaz vallás hívei**

HÁROM UNITÁRIUS TEMETÉSI ORÁCIÓ

János Zsigmond halotti búcsúztatásában a szerző, Johann Sommer többször is hangsúlyozza, hogy az uralkodót gyermekkorától kezdve arra készítették fel, hogy felismerje az igaz vallási hittételeket, és meg is értse azokat.

„Etsi autem ab infantia literas bonas, quibus religionis nostrae incorrupta custoditur synceritas, unice adamarit, cuius sui animi cum alia plurima, tum locupletissima in nostra hac Schola reliquit testimonium, cum bonam redituum illorum, qui ex decimis proveniunt, partem, Reipub. Claudiopolitane, munifica et vere regia liberalitate sit largitus, Unde quotannis, et discentes alerentur commodius, et docentibus quoque honesta darentur stipendia.”¹

Az oráció az ideális uralkodó alakját elsősorban vallásvédőként látja, aki egész életét annak szentelte, hogy megvédje az egyetlen, igaz hitet és az

* A tanulmány az MTA BTK Lendület – Hosszú Reformáció Magyarországon és Erdélyben (1500–1800) Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ [Mindamellett gyermekkorától fogva nagyon szerette az irodalmat, amely vallásunk romlatlan tisztaságát megőrizte. Ennek bizonyossága, hogy meghagyta, hogy Kolozsvár szabad királyi város tizedekből származó jövedelmének jó része egyrészt nagy, másrészt igen gazdag iskoláknak adassék, hogy évről évre kényelmesebben étkezhessenek a diákok, és a tanárok tisztességes ösztöndíjban is részesülhessenek:] Johannes SOMMER, *Oratio Funebris In mortem illustrissimi et regiis virtutibus ornatissimi, vera etiam pietate excellentis Principis ac Domini D. Ioannis Secundi Electi Regis Hungariae &c. Qui natus est Anno Domini 1540. Diem vero suum sancte obiit 1571. Mart. 14.* (Kolozsvár: Claudipoli Impressa, 1571), C2v. RMNy 306.

ahhoz csatlakozó híveket. A szöveg akkor vált polemikus hangnemre, amikor a János Zsigmond által képviselt tiszta hit valódi ellenfeleiről szól, akik a pápisták és a pápa. Utóbbi azért különösen ártalmas, mert elrejtí a Szentháromságról szóló tanításokat, ezzel együtt pedig azt a lehetőséget, hogy tanulmányozzák és helyesen értelmezzék azokat. A beszédben nagy hangsúlyt kap az *elrejtés* és *felfedés* alakzata, mivel a szónok már bevezetésben célként határozza meg, hogy az elhunyt felekezeti identitását és ennek az identitásnak az egyetlen, kizárólagos voltát argumentálja. Az uralkodó reprezentációját, a róla kialakult képet már születésétől fogva tudatosan alakították, ez elmondható Sommer szónoklatáról is.² A szöveg végig a teológiai keretek között marad, a szerző tulajdonképpen mellőzi a fejedelmi pozíció és hatalom azon nyilvános vonatkozásait, amelyek nem illeszkednek az általa választott narratívába.

A halottat búcsúztató szövegek eszközei jól ismertek. A szónok az elhunyt életéből kiválogatott epizódokat írott forrásokból, családtagok közléséből, szóbeli közlésekből gyűjti össze, hogy a *genus demonstrativum* szabályai alapján rendezze méltó búcsúzásba, amelynek fontos vonása a tanító célzat. A hatásos előadás érdekében olyan retorikai fogásokkal élhetnek a szerzők, mint hogy több szempontot érvényesítenek, változó mértékben idéznek klasszikus szerzőktől vagy éppen látványos jelenetekben mutatják be a haldokló távozását a földi létből. A reformáció elterjedésével a 16. század második felében létrejött a reformatori életrajz, biográfia, amely a hagiográfiai és mártírológiai narrációk egyes elemeit átvéve és átalakítva beszélt el a prédikátorok életét. Ezeknek a szövegeknek egy speciális típusa a temetési szertartás keretei közé illeszkedő szónoki beszéd. A halotti beszédek a 16. század végére terjedtek el Európa-szerte, elsősorban népnyelvi változatban lettek népszerűek – ezt a magyarszági

² HORN Ildikó, „Minerva és szablya: János Zsigmond portréja”, in *Fortuna vagy Fatum arnyékában? Fejezetek az Erdélyi fejedelemség történetéből*, szerk. Kovács Kiss Gyöngy, 31–49 (Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság, Komp Press, 2014). Az oráció és a biográfia kapcsolatáról részletesen lásd: MÓRÉ Tünde, „János Zsigmond mint tökéletes uralkodó Johann Sommer halotti orációjában”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században: A IV. Neolatin Konferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és KISS Farkas Gábor, Convivia Neolatina Hungarica 4, 71–80 (Szeged: Lazy Kiadó, 2021).

kutatások is igazolják.³ A 16. századi munkák a magyarországi protestáns egyháztörténet kialakulásában is szerepet játszottak, ahogyan azt Csepregi Zoltán kutatásaiból tudjuk.⁴ A latin nyelvű szónoklatok egyre inkább reprezentációs szerepet kaptak, jórészt a magas rangú személyek rokonai tarthattak igényt egy, a humanista hagyományt felelevenítő szöveg megírására, esetleg nyomtatott formában történő kiadására. Ezek tulajdonképpen dicsérő beszédek, amelyek tartalma fölött a megrendelőnek jelentős befolyása volt. Az elhunyt erényességét teológiai keretek között értelmezték, amelynek egyik visszatérő állítása, hogy az elhunyt életében az igaz hit ismerője és gyakorlója volt. Az igaz vallás és az, hogy ki képviseli azt, kulcskérdés a 16. században, a formálódó protestáns felekezetek rendre erre az évrre támaszkodnak, amikor szembehelyezkednek a katolikus egyházzal. Jelen dolgozat arra keresi a választ, hogy a kora újkori egyházak által előszeretettel használt igaz vallás híve fogalom az unitárius egyházhoz kapcsolható szövegekben hogyan jelenik meg és milyen változatai vannak ennek a képzetnek.

Szakirodalmi közhely, hogy az unitárius szöveghagyomány elsődleges forrásai kéziratban maradtak fenn és érhetőek el, a nyomtatott kiadványok elvértve bukkannak fel. Amennyiben az unitárius egyházhoz kötődő, nyomtatásban megjelent, latin nyelvű halotti orációkra szűkítjük a kört, akkor összesen négy darab szövegről van tudomásunk, amelyek közül három érhető el ma is nyomtatott formában. Enyedi György sokáig elveszettnek vélt munkája ugyanis kéziratos másolatban olvasható.⁵ A szöveg médiumváltása ismételten aláhúzza a kéziratos szöveghagyomány elsődleges jellegét.

³ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia Litteraria 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 137–141.

⁴ CSEPREGI ZOLTÁN, „A személyes emlékektől a kanonizált hagyományig: a magyarországi reformáció historiográfiája a kora újkorban”, in *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*, szerk. RADA JÁNOS és FAZEKAS CSABA, 32–43 (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022).

⁵ Erről lásd: LOVAS BORBÁLA, „Az Ms.R. 1214 és az unitárius prédikációhagyomány a 17. században: A kolozsvári Bölöni-kódex újraolvasásának tanulságai”, in *A prédikáció rétegei...*, 75–129.

A három kiadvány megjelenése között évtizedek teltek el. Az 1571-ben megjelent oráció János Zsigmond halálára a kutatás által leginkább vizsgált szöveg.⁶ Valentin Radecius tollából 1621-ben született meg Kornis Judit búcsúztatása,⁷ míg Andreas de Moscorow Lachovius kiadványa 1667-ben jelent meg, amelyben Margarita Kronert laudálta.⁸ A következőkben a beszédek azon részeire koncentrálok, amelyek azt mutatják meg, hogy a *vera religio* képzete mennyire reflektáltan és milyen kontextusban jelenik meg.

A kérdés összefügg az elhunyt társadalmi pozíciójával, illetve feltehetően azzal is, hogyan változott a kérdés megítélése a 17. században. János Zsigmond esetében a képlékeny politikai viszonyok jelentős mértékben befolyásolták az évtizedeken keresztül formálódó uralkodói reprezentációját. Ennek szerves része volt temetési szertartása is. A szervezés és lebonyolítás körüli viták azt sugallják, hogy a fejedelem halála felborította a törekény politikai egyensúlyt.⁹ Horn Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy az erdélyi rendek megakadályozták az unitárius temetést, így a tudósítók egy visszafogott, dísztelen búcsúzásról adtak hírt. A magyar nyelvű halotti prédikációt Dávid Ferenc, míg a latin nyelvű orációt Johann Sommer mondta el 1571. május 23-án, Gyulafehérváron, nyomtatásban csak a latin szöveg jelent meg. Ezek a körülmények hozzájárultak ahhoz, hogy a szónok olyan pozícióból beszéljen, amelyből az elhunytat az unitárius egyház kényszerűségből leplezett tagjaként mutathatta be. Ahogyan

⁶ A már hivatkozott szakirodalmon kívül lásd még: PIRNÁT Antal, *Die ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570er Jahren* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961); Lore POELCHAU, „Johannes Sommer (1542-1574)”, *Humanistica Lovaniensia* 46, 1. sz. (1997): 182–239.

⁷ Valentinus RADECIUS, *Illustris feminae Iudithae Kornisiae ... funebris laudatio: Cui adiunctum est Epicedium a Iohanne M. Varsolcio, lectore scholae Claudiopoli* (Claudiopoli: typis Heltanis, excud. Ioannes R. Makai, 1621), RMNy 1253.

⁸ Andreas DE MOSCOROW LACHOVIVS, *Oratio Funebris in Exequiis Lectissimae et Pientissimae Matronae D. Margaretae Kronerianae, Reverendi et clarissimi Viri D. Valentini Baumgarti, Plebani et Primarii Ecclesiae Saxonicae Unitariae Claudiopolitanae Ecclesiastae Coniugis Desideratissimae. Recitata in Domo Parochiali* (Kolozsvár: Brassai Major, 1667), RMNy 3349.

⁹ HORN Ildikó, *Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 80–83.

a szöveg megtisztítja a fejedelem alakját a tévedésektől és rágalmaktól, párhuzamba állítható azzal, ahogyan az uralkodó arra törekedett, hogy hozzáférhetővé és világossá tegye a vallási tételeket. Sommer metaforahasználata illeszkedik a 16. századi reformatori képhasználatba, amely rendre a tantételek megtisztítására, világra hozatalát használta fő érvként a katolikusokkal szemben.

A halotti oráció alapvetően didaktikus és példaadó jellege túllép a 16. század végére közhelyszerűvé vált kegyes, Istennek tetsző életmód követésére való buzdításon: az unitárius egyház helyzete miatt valódi tétje volt annak, hogy a közösséghez tartozónak vallja magát valaki. Sommer ezt azzal is hangsúlyozza, hogy a kiemeli a szóbeli és írásbeli médium különbségét. A temetési szertartáson elhangzott oráció kinyomtatása több lesz, mint egyszerű reprezentációs gesztus, a kiadás arra biztosít lehetőséget, hogy a rejtőzködést feloldják és az írott szöveg révén méltó emléket állítsanak a vallásvédő János Zsigmond alakjának.

Mindhárom nyomtatványról elmondhatjuk, hogy megpróbálják fenntartani az előbeszéd illúzióját – ami összhangban van azzal a korabeli szokással, hogy az elhangzott búcsúztatók szövegét a gyászolók ajándékba kapták.¹⁰ A 17. században készült orációk azonban több szempontból is eltérnek Sommer munkájától. Mindkét szöveg nőket búcsúztat, a szerzők pedig tartózkodnak az aktualizálástól vagy a polemizáló hangvételtől. Egyik búcsúztatott sem töltött be olyan pozíciót, hogy állandó, folytonos reprezentációjuk legyen, így a temetési oráció az egyetlen olyan dokumentum, amely reflektál életútjukra. Ezek a szövegek alapvetően azoknak az erényeknek a bemutatására törekszenek, amelyeket a korszak embe-
re általában az asszonyokhoz – elsősorban az erényes keresztény család-
anyákhoz társított.

Az 1621-ben megjelent nyomtatvány szerzőjét, Valentin Radeciust 1615-ben választották unitárius püspökké, 1622-ben pedig a plébánosi tisztséget nyerte el.¹¹ Kornis Judit egyrészt a homoródszentpáli Kornis-család

¹⁰ Ilyen eszközök a közvetlen megszólítás, az imperativusok használata, vagy éppen az, hogy hallgatóként nevezi meg közönségét a szónok.

¹¹ MOLNÁR Dávid, „Valentin Radecke”, *Keresztény Magvető* 121, 2. sz. (2015): 155–191. A szerző arra is felhívta a figyelmet, hogy annak ellenére, hogy a nyomtatványból több példány is rendelkezésünkre áll, egyik sem teljes. Jelen dolgozat az MTA KIK

tagjaként, másrészt Péchi Simon erdélyi kancellár feleségeként magas rangú nemesasszony volt. Búcsúztatását Szigeti Molnár Dávid ismertette a szerző életpályáját áttekintő tanulmányában, részletesen azonban nem elemezte az szöveget.¹² A szövegben a kurrens politikai eseményekre, az unitárius egyház helyzetére történő utalás nem olvasható, amely feltevésem szerint a funerációs szövegek 17. század elejére megváltozott helyzetével van kapcsolatban. Az előző században a halotti orációk patrónus vagy jelentős reformátor emlékezetét teremtették meg, vagyis az általuk használt nyelv és fogalomkészlet elsősorban a nyilvános karriert befutó, hivatali pozíciókat betöltő férfiak biográfiájának elbeszélésére volt alkalmas – az 'igaz vallás' is ebben a kontextusban kapott attribúciókat. Az 1600-as évek elejére a főrangú családok reprezentációját kezdték el szolgálni a szövegek, valamint a nők búcsúztatása is gyakoribbá vált. Radecius, illetve Moscorow ugyanazzal a problémával szembesült, mint Szikszai Fabricius Balázs a 16. század közepén: az asszonyok zárt, nem nyilvános térben zajló élete kevés támpontot kínált ahhoz, hogy az 'igaz hit képviselője' toposzt aktív, polemikus, vallásvédő tartalommal töltsék meg a szónokok.

Radecius a kortársak által jól ismert, a konvencionális nőábrázoláshoz illeszkedő argumentumokkal mutatja be Kornis Judit alakját. Ezek közé tartozik például az, hogy a kegyes életvezetés az édesanyától örökölt és eltanult mintázatok révén valósul meg az elhunyt mindennapjaiban. A női erények bemutatását a szónok két retorikai eszköz segítségével végzi el. Az egyik az, hogy általános megállapításait rendre azzal zárja le, hogy Kornis Judit személyéhez kapcsolja azokat, a másik pedig a mitológiai és bibliai párhuzamok szerepeltetése a szövegben. Utóbbiak metonimikus funkciót töltenek be, amennyiben a nevek felsorolása elegendő ahhoz, hogy a befogadók felidézzék a kapcsolódó történetet, erényes cselekedetet:

„ita incitato cursu in stadio virtutis progressa fuerat, ut illas profanis auctoribus tantopere celebrantes Tanaquilem, Prociam, Cloeliam, Timocleam, Alcesten, Andromachen, Penel-

Kézirattárában őrzött példány alapján készült, amelynek a címlapja hiányzik a Péchi Simonnak szóló ajánlással együtt.

¹² Uo.

open, longissime praetergressa, eas quae ab ipsis divinis scriptoribus mirifice commendantur pudicitia Rebecca, fide et charitate erga maritum Saram, pietate et Religione Phanuelis Annam, beneficentia Tabitham, prudentia Abigailem, verecundia et mansuetudine Estherem, fortitudine animi eam cuius una cum virtutum ornamentis et nomen referebat Iuditham.”¹³

Az oráció a bibliai párhuzamok esetében némileg más megoldást használ: a bibliai alakokat egy-egy erénnyel párban szerepelteti, így az összegző felsorolás a páli erényeket is tartalmazza. Rebecca a tisztaságot, Sára a hűséget, Anna a kegyességet, Tabitha a jótékonytságot, Abigél az erényességet, Eszter az igazságot kapja. A szónokok rendre beemelték a bibliai alakok közé az elhunytat, és ugyanígy tesz a szerző, amikor Kornis Judit-hoz a bibliai Judit alakját és történetét fűzi, aki egyszersmind a *fortitudo* erényének képviselője is lesz a felsorolásban.

Radecius az elhunyt méltatásában kiemelt szerepet juttatott a szemérmesség tárgyalásának. Ennek hátterében püspöki feladatai állhattak, mivel a beszéddel egy évben jelent meg értekezése a házasságról.¹⁴ Kornis Judit szemérmességének méltatása nemcsak a beszédben, hanem az azt követő epicédiumban is észlelhető. Varsolczi M. János verse olyan antik példák közé illeszti Kornis Juditot, mint Pénélopé és Cornelia, akik az elhunythoz hasonlóan az erényeiknek köszönhetik hírnevüket.¹⁵ A vers a beszédhez hasonlóan Kornis erények iránti elköteleződésére és szeretetére koncentrál, de nem mulasztja el megemlíteni az felmenői követésének szerepét, valamint azt sem, hogy az igaz vallás iránti elköteleződés vezette

¹³ [olyan lelkesen haladt az erény útján, hogy a világi szerzők által ünnepeelt Tanaquil, Prociát, Cloeliát, Timokleiát, Alkésztiszt, Andromakhét és Penelopét messze felülmúlta, sőt, akiket maguk az egyházi írók is nagyon dicsérnek - a tisztasága miatt Rebekát, a férje iránt érzett hitéért és jótékonyágáért Sárát, jámborsága és hite miatt Annát, jóindulatáért Tabithát, megfontoltságáért Abigélt, félénkségéért és szelídségéért Esztert, lelkének erősségéért Juditot, akire erényességében és nevében is hasonlított] RADECIUS, *Illustis feminae Iudithae*, 16–17.

¹⁴ MOLNÁR, „Valentin”, 184.

¹⁵ Varsolci ekkor rektorként tevékenykedett Kolozsváron.

az elhunytat egész életében („tu religione pudicam/ Majorum et monitis didicisti ducere vitam,/ Et colere authorem rerum”).¹⁶

Szigeti Molnár a teológiai kérdések hiányán túl egy, a kora újkorban ritkán használt transztextusra irányítja a figyelmet: Platón *Menexenosz* című dialógusára. A szöveg azon kevés antik források közé tartozik, amely halotti orációk előadásáról tudósít, mégpedig egy olyan esetről, ahol nő a szónok – Aspasia. A nők szónoki szerepbe kerülése nem volt gyakori, a kortárs antik szerzők jellemzően azzal érveltek, hogy a társadalmi rend megbomlása, a külső veszedelem hatása miatt időszakosan módosulhatnak a rögzített szerepek – ezek közé sorolták a nők szónoki fellépését is.¹⁷ A párhuzamot Radecius arra használja, hogy a halotti oráció jogosultságát bizonyítsa, amely a nőket búcsúztató beszédekben visszatérő elem volt, így Szikszai Fabricius Balázs a köztársaság kori Rómából vesz hasonló példát.

Aspasia alakjának és életének sokoldalú kora újkori recepciója van. A szakirodalom egyetért abban, hogy az antikvitás korszakának is népszerű téma volt, a szókratészi dialógus mellett Cicerónál is találunk rá utalást, de a kora újkori közönség számára Plutarkhosz Periklész-életrajza, és ennek feldolgozásai számíthattak elsődleges forrásnak Aspasia életével kapcsolatban. A történetíró munkája a legrészletesebb róla szóló biografikus szöveg, noha az adatok és események ellenőrizhetetlenek. Alakja igen korán megjelent az irodalmi hagyományban mint követendő példa, a késő középkori, kora újkori asszonykatalógusokban rendre ott találjuk a nevét, nem egyszer portréval kísérve. A magyar irodalomban jó példa Bogáti Fazakas Miklós históriája, amelyben Aspasia a perzsa uralkodó feleségeként mutat példát a kora újkori olvasóknak, de már maga is egy hagyomány

¹⁶ [őseid intelmei nyomán tanultad meg, hogy lehet tiszta, a hit által vezetett életet élni és a Teremtőt tisztelni] VARSOLCI János, „Epicedium”, in *Illustris feminae Iudithae Kornisiae funebris laudatio: Cui adunctum est Epicedium a Iohanne M. Varsolcio, lectore scholae Claudiopoli* (Claudiopoli: Claudiopoli Impressa, 1621), 27–36, 29. RMNy 1253.

¹⁷ Bill GLADHILL, „Women from the Rostra: Fulvia and the Pro Milone”, in *Reading Republican Oratory. Reconstructions, Contexts, Receptions*, eds. Christa GRAY, Andrea BALBO, Richard M. A. MARSHALL, and Catherine E. W. STEEL, 297–309 (Oxford: Oxford University Press, 2018).

része, mivel nevét éppen Periklész második feleségéről kapta.¹⁸ Valószínű az is, hogy Radecius valamelyik kortárs exemplumtárból ismerhette a történetet, amelyből számos kiadás forgott a 17. század elején is, például Valerius Maximus munkája.

A halotti orációk szerzői az antik hagyományt úgy interpretálták, hogy nem a felborult társadalmi rend következményeire mutattak rá, hanem az asszonyok erényei és kiváló élete miatt módosult társadalmi korlátokra. Ez az értelmezés azonban sosem terjed ki a laudációk tárgyát képező élettörténetekre, amelyek éppen ellenkező irányú interpretációt kapnak. Az elhunyt asszonyok esetében éppen az bizonyítja a kiválóságot és az erényességet, ha nem lépnek ki a hagyományos értelmezési keretek közül, hanem minden szempontból megfelelnek a társadalmi elvárásoknak. Ezért is van szükség arra, hogy a szónok felfedje, láthatóvá tegye erényes életüket és cselekedeteiket a befogadó előtt.

Amíg Kornis Judit esetében az oráció a hagyományos tematikus egységeket használja (felmenők dicsérete, házasságkötés, gyermekek születése, erények tárgyalása és dicsérete, a halál részletező bemutatása), addig az 1667-ben megjelent, Margarita Kronert búcsúztató szöveg több ponton eltér ettől a szerkezettől. Az 1660–1661 telén érkezett lengyel közösség kötelékébe tartozó elhunytat a püspök, Andreas de Moscorow Laschovius parentálta.¹⁹ A szöveg, hasonlóan a fentebb említett nyomtatványokhoz, ajánlás nélkül jelent meg, a beszédet egy latin nyelvű vers követi.²⁰ A szakirodalom elsősorban nyomdatörténeti szempontból vizsgálta a munkát, V. Ecsedy Judit

¹⁸ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Aspasia asszony dolga és az io erkoelczue asszonyoknak tuekoere: az Lucretia notayara* (Kolozsvár: typ. Heltai, 1591), RMNy 662; ÁCS PÁL, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI ÁRON, SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA és ZSUPÁN Edina, szerk., *Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, Mózesi dalversek, Jób könyve), 1575–1598*, Régi Magyar Költők Tára XIII/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 379.

¹⁹ KESERŰ Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején”, in *„Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, CSÁSZTVAY Tünde, CSÖRSZ RUMEN István és SZABÓ G. Zoltán, 429–449 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007); KESERŰ Gizella, „Kettős kötelékben. A 17. századi lengyel-magyar unitárius érintkezésekről”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 287–305.

²⁰ DE MOSCOROW LACHOVIVS, *Oratio Funeris in Exequiis*.

a nyomdászjelvények alapján a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kolozsvári működésére következtetett egy 2005-ben megjelent tanulmányában.²¹ Margarita Kroner lelkészfeleség, férje a kolozsvári unitárius lelkész, Valentin Baumgart volt. Az oráció közli a feleség életének fontosabb eseményeit, így tárgyalja két házasságát, azt, hogy mennyi ideig tartottak, Kroner özvegy-ségét, valamint a gyermekeket. Moscorow azonban az elhunyt életútját a halálra való helyes felkészülés felől olvassa, így a szöveg több közös vonást is mutat az *ars moriendi*-vel. Ezt a beszéd felépítése is tükrözi: a három nagy tematikus egységet nem Kroner életének eseményei alakítják ki, hanem a halálról tett állítások. Az első ilyen állítása a szerzőnek, hogy a halál hirtelen éri az embert („Mortem subito mortales invadere solere”), a második, hogy a kegyes, istenfélő emberek zúgolódás nélkül várják az elmúlást („Etiam pii mortis inopinatae ac subitaneae patent”), míg a harmadik, hogy őket sem kerülik el a gondok és szerencsétlenségek („Adversam fortunam, et tristes casus non praeserire pios”). A tematikus hangsúlyokat érintő változtatásokkal összhangban az oráció bőbeszédűbb amikor a gyászt ábrázolja, amely-nek mind fizikai, mind lelki jeleit részletezi.

„Nescio equidem: Nam parvae curae loquuntur, ingentes stu-pent. Hic dolor non eam sequitur calamitatem, quae modum verborum tenere nescit; sed eam, quae sensus et mentem paene extundit, linguam stupore opprimit. Interim pietas imperat, ut oculi solvantur in lachrymas, pectus in gemitus, lingua in lamen-ta et sermones huic congruos coetui: Pietatis itaque cum dolore ingredi mihi necessum est certamen: in quo ut pietas vincat, ius et aequum postulat. [...] Atro luctu iam deformata est domus Parochialis, domus Reverendi ac Clarissimi Valentini Baumgar-ti, Plebani Ecclesiae Unitariorum Claudiopolitanae. Atro luctu deformata est domus Reverendi ac Clarissimi Stephani Pauli, Concionatoris eiusdem Ecclesiae, nec non Scholae Lectoris: et quis non iis lachrymas commodet? [...] Atro itaque luctu defor-mata est tota Ecclesia Unitaria, vel ad minimum, quotquot san-

²¹ V. ECSEDY Judit, „Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690 között II.”, *Magyar Könyvszemle* 121, 4. sz. (2005): 385–409.

guine iuncti his domibus, qui sunt plurimi: quotquot amicitiae nexu colligati, quales sunt omnes: quotquot officiis ac beneficiis vivere desierunt. Dolete, itaque flete, lachrymamini, quibus id pietas et iustitia imperat, et monente Seneca.”²²

A szónok olyan eseményként keretezi Kroner elhunytát, mint ami azért van hatással az egyházra, mert a férje által érzett gyásznak hosszútávú következményei lehetnek. A beszéd fő tétele, hogy a halál természetes dolog, az, hogy az elhunyt belátta ezt, kegyességének bizonyítékául szolgál. Moscorow érvelése szerint a *pietas* fogalma magában foglalja annak elfogadását, hogy a halál Isten akaratának megnyilvánulása.

Az orációból elmaradnak az antik, illetve a bibliai párhuzamok, a szónok nagyobb hangsúlyt fektet az érzelmekre és arra, ahogyan ezek megmutatkoznak. A kereszténységhez kapcsolja az érzelmek kimutatását, ellenpontként a sztoikus filozófiát idézi meg, mégpedig Seneca *De providentia* című dialógusát.

„Non stoici sumus, qui omnibus (sed frustra) interdicebant affectibus; sed Christiani, qui affectibus uti, non abuti, et visceribus commoveri iniunctum habemus. Flerem et ego, si adeo oculi paterent lachrymis, atque dolori cor: quod tanto maiori affigitur moerore, quanto minus lachrymas exprimere valet.

²² [Tényleg nem tudom: mert a kis gondokról fecsegnek, a nagyokról hallgatnak. Ez a bánat nem azt a szerencsétlenségét követi, amelyik nem tud gátat szabni a szavaknak; hanem azt, amelyik szinte ledönti az érzékszerveket és az elmét, megbénítja a nyelvet. Közben a jámborság azt parancsolja, hogy az egybegyűttekkel sírjunk, sóhajtozzunk, imádkozzunk: ezért jámborságom és fájdalom birkózik egymással. Ahhoz, hogy a jámborság győzzön, igazságosagra és méltányosságra van szükség. [...] A fekete gyász már elborítja a plébániát, a tisztelendő Valentin Baumgart, a kolozsvári unitárius gyülekezet prédikátorának házat. A fekete gyász már elborítja a tisztelendő István Pálnak, a prédikátornak a házat, aki az unitárius iskola tanára is: és ki ne siratná meg ezeket? [...] A fekete gyász már az egész unitárius egyházat ellepi, vagy legalábbis a rokonságot, amely elég kiterjedt: valamennyi barátjukat, akik, mint mindnyájuk, nem kötelességből vagy szívességből halnak meg. Gyászoljatok és sírjatok, hullasatok könnyeket, kiknek ezt parancsolja jámborsága és igazságosága, még ha figyelmeztet is Seneca.] DE MOSCOROW LASCHOVIUS, *Oratio Funeris in Exequiis*, 3–4.

Sed etiamsi, lachrymis profluere liceret, sermoni pracluderetur via, quo vos alloqui ad praesens, Auditores Ornatissimi, partim iussu eorum, quibus quicquam denegare religioni habeo; partim devoto animo incitante, aveo.”²³

Moscorownál kifejezetten kíváncsú eredményként jelenik meg az érzelmek felkeltése és kifejezése, azonban munkájának szerepét mégis abban látja, hogy emléket állít az elhunytaknak. A temetési szertartásra utaló képeket a jól ismert Horatius-szentenciával nyomatékosítja: a szöveg a fémnél, kőnél, mindenféle ércnél maradandóbb módon őrzi meg az utókor számára az elhunyt alakját.²⁴

A szövegekben Sommer kivételével a *vera religio* nem kap definíciót, ellenben rugalmas keretet teremtett ahhoz, hogy a szónok a hallgatóság, illetve a megrendelő igényéhez alkalmazkodva akár példák tetszőlegesen bővíthető seregszemléjeként, akár az *ars moriendi* hagyományát felidéző, az élet múlandóságát hangsúlyozó intésként interpretálja a fogalmat. Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy ez felekezetspecifikus jelenség-e, vagyis kifejezetten az unitárius közösségben megvalósuló értelmezési gyakorlat, vagy általánosan jellemző a 17. századi szövegekre, a halotti orációk – mind nyomtatott, mind kéziratos – kiterjedtebb vizsgálata szükséges.

²³ [Nem vagyunk sztoikusok, akik megtiltottak minden érzelmet (de hiába); hanem keresztények, akik élnek, de nem visszaélnak érzelmeikkel, és zsigerig meghatódnak. Én is sírnék, ha a szemem elbírna a könnyekkel és a szívem a fájdalommal: mert minél nagyobb a bánat, annál kevésbé lehet könnyekkel kifejezni. De ha tudnék sírni, az meggátolna a beszédben, amelyet most hozzatok intézek, jelenlevő díszes hallgatóság: részben azok a parancsára, akiknek nincs okom nemet mondani; részben jámborság miatt igyekezve, búcsúszom.] Uo., 10–11.

²⁴ „Laudabilis sane et magnificiendi matrona, imo nobile foeminarum decus fuit. Laude digna vixit, dignissimae mortua est: digna cuius sacram memoriam, non metallo aut lapidi incisum, sed omni aere perennius conservet monumentum: et sane vivet in memoria ferae posteritatis, quodque majus est in sanctorum relata est, citra omnem dubitationis aut assentationis aleam, album.” [Valóban dicséretre és csodálatra méltó hölgy volt, sőt, a nő nem dicsőségére vált. Dicséretre méltóan élt, és igen dicséretre méltóan halt meg: akinek szent emlékét ne ércbe vagy kőbe vésve, hanem minden ércnél maradandóbb emlékművel őrizzék: éljen tovább a faragatlan utókor emlékeztetésében, többet ér a szentek közé kerülni, a kétely vagy egyetértés minden kockázatánál.] Uo., 7.

**The “Supporters of True Religion”:
*Three Unitarian Funeral Orations***

The majority of Protestant authors who composed funeral orations in Latin did so for dignitaries, but not all of them were published: this is particularly true of Unitarian authors. The texts played a representative role; however, one distinguishing feature is that the funeral orations were written to promote their authors’ theological viewpoints.

The current study analyses three printed funeral orations and their use of the trope “supporter of the true religion”. On the one hand, it collects all the information about the funerals and the authors. Furthermore, the paper investigates the tradition of this particular trope in order to determine whether the obstacles and difficulties of the 17th-century Unitarian church influenced the funeral orations and their narratives.

„Prédikációs ének”

Kevés lehetetlennek látszó vállalkozás tartogat oly méretű kudarcot, mint egy a tizenhatodik század költői műfajainak meghatározására tett kísérlet. Igen csekély számú kritikátörténeti érvényű megnyilatkozás maradt ránk, és talán épp a körülöttük lévő csend teszi ingerlően hangossá szirénéneküket, arra csábítva az e költészettörténeti örökséggel bíbelődő vizsgálódót, hogy meg sem próbálva ellenállni a kísértésnek valamifajta rendet sejtсен meg a korszak alighanem fészületlenül egymásba gabalyodó műfajfogalmai, vagy műfajfogalomnak látszó kifejezései között. Valamifajta szisztematizáló igény sejthetően működött a korszakban, és ez – talán nem fogalmazok meg túlzott reményeket – némely személyek fejében megeshet, hogy koherenssé állhatott össze, mindazonáltal egyre nagyobb meggyőződéssel állítható, hogy ezek sosem válhattak általános rendszeré. A fogalomnak látszó kifejezéseket időről-időre csaknem terminusként használó irodalomtörténet-írás szükségszerűen csak zavarosabbá tette a képet, és afelől nézve jó eséllyel eleve túlzónak, hovatovább vakmerően könnyelműnek tűnhet a fenti állítás.

Az alábbiakban a prédikációs éneknek mondott *műfaj* mibenlétét igyekszem áttekinteni. Kérdéses, hogy a „prédikációs ének” szintagma használatos-e általános műfajfogalomként, vagy csak időről-időre fölbukkan olyan versek jellemzéseiben, melyeket nem nyelnek el könnyedén egyéb jó étvágyú 16. századdal kapcsolatos műfajkategóriák. Pontos definiálása önmagában problémás – kicsit olyan a vele kapcsolatos helyzet, mint a históriás énekkel: minden e műfajról megszólaló elemző másképp kezelte a műfajt, az eltérő gondolkodás alapja mégis abból az előfeltevésből indult ki, hogy lényegében mindenki tudja, hogy miről is van

szó; a históriás ének meghatározásával látszó hasonlóság ebben azonban ki is merül, ugyanis nem sorjáznak nagy számban a róla megnyilatkozók. Mindazonáltal a fogalom használatban van, sőt meg kell vallanom, magam is így használtam egy alkalommal Farkas András egyetlen ismert verse kapcsán, amikor azt igyekeztem érzékeltetni, hogy a szöveg nem vegyiszta históriás ének – nem mondom, hogy maradéktalanul egyetértek önmagammal.²⁵

Hogy a *kézikönyv* szerepet játszik a fogalom bevezetésében, azzal Balázs Mihály is egyetért. A *Magyar irodalomtörténet*ben mintha ő is egy Varjas Béla jegyezte Spenót-fejezetben találná meg a fogalom bevezetőjét.

„Jóval többet tudunk a verses prédikációkról. A kézikönyv a prédikációs énekek elnevezéssel illeti azokat a verselményeket, amelyek egy-egy dogmatikai kérdés intő-tanító szándékú bemutatásával járultak hozzá a reformáció eszméinek szélesebb körű elterjesztéséhez. A prédikációs ének szakkifejezést használó Varjas Béla Bornemisza 1582-es énekeskönyve bevezetőjéből merít erre érvet, hiszen ő azt mondja az ilyen énekekről, hogy »prédikáció gyanánt oktatnak«. Varjas kevésbé meggyőző, amikor belső fejlődés eredményének tekinti a műfaj kialakulását, úgy tartja, hogy a propagandisztikus deákénekek újabb célra való átalakulásával jött létre.”²⁶

Balázs igen finoman fogalmaz, és érzékeny távolságtartással kezeli a fogalmat, mintha csak jobb híján kölcsönöznél el a prédikációs ének elnevezést a kézikönyvtől, mindazonáltal az eredetét illető megállapításokban túlzó tévedésre gyanakszik. Könnyen támadhat az az érzetünk, hogy inkább egy igen heterogén, talán szervesen össze sem tartozó szövegegyüttes alkalmi

²⁵ PAP Balázs, „»Ment őket az Isten Egyiptomból kihozá«”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Acta Universitatis Szegediensis* 29 (2006): 211–219, 215.

²⁶ BALÁZS Mihály, „A korai reformáció irodalmi eszköztára Magyarországon”, in *Magyar irodalomtörténet, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István* (Budapest: Gépeskönyv, 2022), hozzáférés: 2024. 01. 14. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0502BALAAKOR>.

leírásának, semmint valódi műfajnak tartja a prédikációs ének címét. A későbbiekben – a fentebb hivatkozott Farkas András tanulmány megállapításait elfogadva – Szkhárosi-verseket tárgyal prédikációs énekként (verses prédikációként). Egyelőre azonban maradjunk a fogalom eredeténél. A kézikönyv megidézett prédikációs énekről szóló részeit érdemes hosszabban idézni:

„A graduálok és a gyülekezeti énekeskönyvek mellett a vallásos énekgyűjteménynek még egy harmadik típusa is született: a vallásos históriák és prédikációs-énekek alkalmi összeállítása. A templomi istentiszteleti éneklésen kívül az énekmondás egyéb alkalmai számára készült, nyomtatásban közzétett első ilyen gyűjtőkötet az ún. Hoffgreff-féle énekeskönyv volt, mely néhány ének kivételével csupa bibliai históriát tartalmaz. A ma már csak címlaptalan, csonkult példányokból ismeretes könyvet 1554 végén vagy 1555 elején a kolozsvári Hoffgreff-nyomda betűivel adták ki, s irodalomtörténetírásunk a gyűjteményt a nyomdatulajdonosról nevezte el, holott a szász Hoffgreffnek az énekeskönyv megszerkesztésében aligha volt része. A bibliai históriákat és prédikációs-énekeket feltehetően valamelyik magyar protestáns prédikátor vagy iskolamester gyűjtötte össze és adatta ki, mégpedig azzal a céllal, hogy a bibliai könyvek szerint rendezett olyan énekanyagot tegyen közzé, amelyből Szkhárosi szavaival, »pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják«, hirdetik mindenkinek az isten igaz akaratát. A prédikációt pótló vagy azt helyettesítő s nemcsak vagy legalábbis nem első-sorban papok által felhasználható, szóban és kéziratban addig is terjesztett vallásos históriák és prédikációs-énekek kinyomtatása a gyakorlati igehirdetés szempontjából időszerű feladat volt, különösen addig, amíg prózában szerkesztett prédikációk nyomtatásban meg nem jelentek.

A reformáció mozgalmi szakaszának énekeskönyvkiadását mintegy lezárja Bornemisza Péter 1582. évi énekeskönyve, amely a protestáns énekgyűjtemények két legfontosabb típu-

sát, a gyülekezeti népekeskönyvét s a prédikációs-énekek és bibliai históriák gyűjteményét egyesítette egyetlen kötetben.”²⁷

Ez az idézve hosszú, voltaképpen azért kurta jellemzés sok szempontból is figyelemre méltó. Legkivált azért, mert a műfajmeghatározás eredete egy énekeskönyv-előszóból, illetve különféle énekeskönyv-típusokból indul ki.

Varjas a graduálok és a gyülekezeti énekeskönyvek mellett egy harmadik amolyan vegyes kötettípust jellemez, melyekben egyszerre vannak jelen a vallásos históriák (NB: a korábbi fejezet a bibliai históriákat tárgyalja, nem a vallásosakat, Varjas később, 1982-es monográfiájában hierarchikus viszonyt tételez majd a két műfaj közt²⁸) és a prédikációs énekek.

Az állításnak a *Hoffgreff-énekeskönyvet* illető részével komoly aggályok vethetők fel. Egyrészt maga Varjas is azt mondja, hogy a kötet „néhány kivételtől eltekintve csupa bibliai históriát tartalmaz”. Az általános vélekedés szerint az ötvenes évek derekán – véleményem szerint inkább a végén²⁹ – megjelent könyv ismert anyaga kivétel nélkül a Bibliából táplálkozik. Még Szkhárosi híres átokverse is a Deuteronomiumon alapul, elvileg kivételt képezhet Batizi világkrónikája és Farkas András fentebb említett verse, de korántsem biztos, hogy tényleg kivételek. Lehet, hogy mai szemmel a Farkas-szöveg nem vegytiszta história, mindazonáltal nem ördögtől való annak olvasni: egy nem túl gazdag anyagból szemezgető összeállító, legyen az bár százsz nyomdász, vagy protestáns prédikátor, esetleg szorgos iskolamester, könnyedén illesztheti egy históriagyűjteménybe, nem kell álmatlan éjszakákkal számolnia döntése miatt.

Meg aztán itt van az a – nem melleleg jóval a *Spenót* megjelenése után publikált adat – melyt Borsa Gedeon közölt³⁰ a *Hoffgreff-énekeskönyvvel* kapcsolatban, miszerint egy müncheni katalóguscédula egy azóta elveszett 1556-os kötetre mutat, melynek címe: *HISTORIAC melyeket a Szent Bib-*

²⁷ VARJAS Béla, „A reformáció énekirodalma”, in *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, 340–355 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 354–355.

²⁸ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 127.

²⁹ PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pannónia könyvek (Pécs: Pro Pannonia, 2014), 83.

³⁰ BORSA Gedeon, „Pótlások és kiigazítások a »Régi Magyarországi Nyomatványok« (RMNy) első kötetéhez III.”, *Magyar Könyvszemle* 92, 3. sz. (1976): 281–289, 284–285.

liabol neminemü tudos es istenfelö ferfiac enekebbe szerzettenec az együgyü keresztyenek nec tanusagokra es vigasztalasokra. Colosvarba 1556 Hoffgreff. Nem sorolom fel azt a számos kételyt, mely felmerül azzal kapcsolatban, hogy a címadatot közvetlenül a Hoffgreff-énekeskönyvként ismert csonka és címlaptalan kötetre vonatkoztassuk – az adat szerint mindenesetre volt egy olyan gyűjtemény, mely tartalmilag valószínűleg nagy felületen lefedte a mára megcsonkult Hoffgreff-kötetet, és amely műfaji tekintetben egyszerűen történelemként jellemzi a benne megjelent versanyagot. Prédikációs énekről egy árva szót sem szól. Vagyis az ötvenes években megjelent egy műfaji értelemben homogénnek szánt kötet, mely megeshet, még ha nem is oly valószínű, hogy azonos a Hoffgreff-énekeskönyvvel.

Ha lehetőségként elfogadjuk, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyv* egy műfajok tekintetében egyforma, legalábbis egyformának szánt antológia, akkor már nem annyira nyilvánvaló az a Varjas által megfogalmazott állítás, mely szerint: „a prédikációt pótló vagy azt helyettesítő s nemcsak vagy legalábbis nem elsősorban papok által felhasználható, szóban és kéziratban addig is terjesztett vallásos történelmek és prédikációs-énekek kinyomtatása a gyakorlati igehirdetés szempontjából időszzerű feladat volt, különösen addig, amíg prózában szerkesztett prédikációk nyomtatásban meg nem jelentek.”

A katalóguscédula szerint a történelmek az együgyü keresztyeneknek szólnak és tanulságra és vigasztalásra valók – szó sincs gyakorlati igehirdetésről. A címben szereplő tanulság és vigasztalás legalább annyira marketingközvetítés, mint amennyire beilleszkedik e két fogalom a protestáns felekezetek elvárásaiba. Hajlok arra, hogy ne keressék több reformatori szándékot a címben a föltétlen szükségesnél, és messze nem gondolom azt, hogy a kötet szerkesztőjének okvetlenül egy elszánt tanítónak vagy prédikátornak kellett lennie. A Bibliából vett történetek ugyanis egyfelől maradéktalanul megfelelnek a protestánsok ideológiai, teológiai és morális szándékainak, de alapvetően mégis csak érdekesítő történetek: meztelenül fürdőző lányt kukkoló vénemberekről, tagbaszakadt katonákat lefejező, nem mellesleg rendkívül szép nőkről, párbajban helytállni képes esélytelenekről, szörnyű erővel mészárolni tudó szuperhősökről és enyhén szólva ingatag feleségekről szólnak, egyszerűen olyasmikről, amelyek mindennemű morális tanulság nélkül is képesek szórakoztatni. Ha nem

fogadjuk el Varjas Béla ötletét, hogy prédikációs énekeket is tartalmazó gyűjtemény részei, akkor lényegesen kevesebb okunk van azt gondolni, hogy ezek az Ótestamentumból kiválogatott izgalmas, ha úgy tetszik, szórakoztató szövegek leleményes prédikátorok propagandisztikus szándékait afféle gazdatestként csempészik be az együgyűek fejébe.

A Hoffgreff-gyűjtemény nézetem szerint műfaji értelemben tehát homogén. Mi a helyzet azonban a másik szóba került kötettel, Bornemisza 1582-es detrekői kiadásával?

Lényegileg más. Varjas szerint ez a kötet két énekeskönyv-típust egyesített, a gyülekezeti népénekeskönyvet és a história–prédikációs ének kombináción alapulót. Eddig amellet érveltem, hogy ez utóbbi típus eleve nem létezett, s ha mégis létezett volna, Bornemisza egyesítő gesztusa legalábbis sajátos. Kötetének három rendjét valóban három énektípus szerint határozza meg, de csak akkor tekinthetjük mozdulatait egyesítésnek, ha elfogadjuk, hogy eközben szét is választ. S ha szétválaszt, akkor megeshet, hogy nem maradéktalanul értene egyet a műfaji egységességről tett korábbi állításommal.

A három rend a következőképp oszlik meg: az elsőbe olyan énekek kerültek, melyekkel „prédikációhalláshoz” lehet készülni, a második válogatott hosszú énekeket tartalmaz, melyekkel „hazunknal, es hazunc kiuül, menyegzőbe, es meretekletes ne[m] zabalo lakodalomba, es minden helyeken ha elünc, szabadon predikatio gyarant lehetnec”,³¹ a harmadikba csak históriák kerültek.

Bornemisza a Hoffgreff-kötet közölte énekanyagot javarészt a harmadik históriás rendben szerepelteti, három szöveg kerül a másodikba és egy egyenesen az elsőbe.

Valószínűleg Bornemisza Péter válogató mozdulatai nyomán gondolhatja Varjas, hogy eleve két műfaj keveredését tartalmazta a kolozsvári kiadás. Csakhogy Bornemisza Péter nem a Hoffgreff-énekeskönyvből válogat. Számos helyen érveltem már amellet, hogy egyszerűen nem ismerte a szóban forgó gyűjteményt.³² És merőben más a helyzet akkor,

³¹ BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582, szerk. VARJAS Béla, tan. KOVÁCS Sándor Iván, Bibliotheca Hungarica Antiqua 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), [3–4].

³² PAP Balázs, „Batizi-versek a régi magyar költők tárában”, *Verso* 2, 2. sz. (2019): 121–143.

ha nem szétválogatásról, hanem összeválogatásról beszélünk. Ha Bornemisza különféle forrásokból renkezi egybe kötetét, akkor csak arról van szó, hogy egy-egy szövegnek jó helyet találhat a második rendben, vagyis egyszerűen más funkciót tételez fel róluk, erősebben fogalmazva: szán nekik. Batizi világkrónikája egyfelől história, másfelől apokaliptikus hangjai miatt világos üzenet a jelenkorra nézvést. Könnyen megesehet, hogy az egyik szerkesztő (aki ráadásul minél terjedelmesebb művet kíván létrehozni) a história jegyei miatt válogatja be gyűjteményébe, míg egy másik sajátos struktúrájú kötetének egy másik tömbjében lát számára jobb helyet. Szkhárosi átokverse logikusan kerül Bornemiszánál a többi Szkhárosi-vers közelébe (talán forrásai okán is), bibliai eredete viszont megokolhatóvá teszi a Hoffgreff-közlést is. A Manasses és Nabukodonozor históriával hasonló a helyzet, mint a Batizi-szöveggel. Ráadásul e kettő épp az, amely fontos érveket szolgáltat ahhoz, hogy a két verskötet közvetlen kapcsolatát kizárjuk. A Batizi-vers Hoffgreffnél két darabban, kettémetszett akrosztichonnal szerepel, Bornemiszánál egyben, következőképp akrosztichonja intakt. A Manasses-vers – mindkét kiadásból világosan kitetszik – hogy i-ző nyelvjárású szöveg volt. A két kiadvány számára az i-ző alakok idegenek. Mindkettő javarészt anyanyelvjárásához igazítva közli a szöveget, de csak javarészt, helyenként ugyanis i-ző alakok jelennek meg szövegváltozatukban, mivel azonban ezek sosem esnek egybe a két kiadásban, azt kell gondolnunk, hogy forrásuk/forrásvidékük közös. Vagyis Bornemisza nem a Hoffgreff-énekanyagot szálazza szét, nem talál prédikációs énekeket a históriák között, hanem itt-ott megtalált szövegeket eltérő céllal ennek megfelelően eltérő módon osztályoz.

Úgy áll tehát, hogy a Bornemisza-féle második rend valamiképpen funkciót szán a szövegeknek, és nem műfajilag ítéli meg őket, a prédikáció gyanánt való használat önmagában még nem teremti meg a prédikációs ének műfaját.

A másik megközelítés, a *Repertórium*³³ műfaji osztályozása nem kevésbé meggondolkodtató. A prédikációs ének műfajkategória 25 szöveget tartalmaz, a műfajbesorolás minden esetben duplált, vagyis a prédikációs ének

³³ FONT ZSUZSA, H. HUBERT Gabriella, HERNER János, HORVÁTH Iván, SZŐNYI Etelka és VADAI István, összeáll. *Repertoire de la poésie hongroise ancienne* 7.4. (Budapest:

műfajába sorolt versek egyéb műfaji meghatározással is rendelkeznek. Ha rávetítjük ezeket a verseket Bornemisza kötetének második rendjére, különös dolgot tapasztalunk. Egyrészt az ottani 139 versnek ez a 25 tétel csak töredéke, hovatovább e 25 szövegből hét nem is szerepel az *Énekek három rendbe* vonatkozó részében, vagyis a Bornemisza kiadás prédikáció gyanánt szánt versei közül csak 18 esetben állítja a *Repertórium* – és akkor is csak másodsorban –, hogy prédikációs ének. Ha az egyezésekhez hozzá vesszük, hogy a versek javarészeinek szerzője Szkhárosi Horvát András, aki műfaji tekintetben enyhén szólva is problémás költője a régi magyar irodalomnak: az átfedések jelentéktelenné válnak. Vagyis a *Repertórium* prédikációs ének műfajbesorolása nem elég, hogy beéri avval, hogy másodlagos műfajként tekint a prédikációs énekekre, ezeket jobbára tipikus esetekben teszi.

A fenti rövidke gondolatmenetből két fontos dolog következik. Egyfelől az, hogy ha a Varjas Béla-féle énekeskönyv-jellemzéseket kellő kritikával szemléljük, akkor egy tisztább bibliaihistória-fogalmat kapunk, melynek fő jellemzői közül a propagandisztikus célzat, a reformátori szándék elhagyható. A históriás ének olyan epikus műfajként állhat a szemünk előtt, melynek bizonyosan forrása van – úgy szeretem megfogalmazni, hogy nem tartalmaz önálló szerzői fikciót –, és ez a forrás történetesen a Biblia, vagy valami Bibliát feldolgozó kiadvány. Vagyis nem egy világos ideológiai meghatározottságú alműfaj, legföljebb egy forrása miatt jól behatárolható tematikájú részhalmoz.

Másfelől pedig az is következik a fentiekből, hogy a prédikációs ének – bármi legyen is az voltaképpen – nem jellemző 16. századi műfaj, hanem egy olyan elégtelenül definiált műfajkonstruktum, melyet a 16. századi versek némelyikére használunk mellesleg, vagy jobb híján. Bornemisza sajátos kötete nyomán gondolhatunk egyáltalán rá, de ebből nem egy általános fogalom származik, csak egy olyan kategória, melyet az egyedi kötetstruktúra hoz létre.

“Preaching song”

Some of the summary works about 16th-century poetry refer to a genre called “preaching song”. Examining the reasons for the emergence of this genre concept, the study concludes that the authors of the era did not consider the works designated by the concept as a unique genre, and both the existence and the name of the category originate from a specific interpretation of the preface of a 16th-century publication (*Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582). In the end, the study concludes that there is no sufficient justification for using the concept to designate an autonomous genre.

*A tanítóének mint az igehirdetés eszköze
a korai erdélyi szombatásoknál**

A korai erdélyi szombatosság egy próbálkozásnak tekinthető a kereszténység és a zsidóság összeegyeztetésére, a két vallási hagyomány „kibékítésére”, illetve ötvözésére. Az összeegyeztető törekvés és a keresztény gyakorlatból a judaizmusba való átmenet tetten érhető mind a szombatások vallási tanításaiban, mind a szent iratokhoz való viszonyulásukban, azok értelmezésében és vallási gyakorlataikban. Jelen tanulmány feladata annak a vizsgálása, hogy milyen módon érvényesült a kétféle vallási hagyomány hatása a tudás, a valóságos ismeretek átadásában a szombatosság fennmaradt szövegei alapján. A tudás közösségen belüli átadásának egy olyan műfaját vizsgáljuk meg, amely a fennmaradt források alapján a legátfogóbb ismeretet közölte a közösség tagjaival, és valószínűleg széles, generációkon átívelő ismertségre tett szert.

Ami a két világvallás, a kereszténység és a judaizmus tudáshoz való viszonyát illeti, abban a leglényegesebb különbség talán nem is az ismeretátadás módját, módszerét illette, hanem sokkal inkább az érintettek körét és az átadás vagy tanítás célját. A zsidóságban az Isten kinyilatkoztatásának, vagyis törvényének tanulása az egyik legfőbb kötelesség és legmagasabb rendű törvény (*micva*). Minden más törvéynél fontosabb, betartásának világfenntartó erőt tulajdonítanak.¹ Célja azonban nem missziós, nem az új

* A tanulmány elkészültét az NKFI K 129236 projekt támogatta.

¹ A legközismertebb formában erről a Talmudban olvashatunk a *Pirké Ávot* (Atyák mondásai) című, bölcs mondásokat tartalmazó gyűjteményben. Péchi Simon második *Atyák mondásai*-fordításának vége felé például így fogalmaz: „Tehát mennyivel inkább valaki az szent törvény tanulásában fáradoz, a’ ki minden parancsolatok fölött való parancsolat, mely előtt tudniillik az több parancsolatok mind kitaszítottak.” Kézirat. Kolozsvár, Rom. Tud. Akadémia Könyvtára, Ms. U. 971, 198.

hívek toborzása, hanem az istenismeret, a hagyomány láncolatának őrzése, az emlékezet fenntartása, a kiválasztott népről és az isteni gondviselésről szóló narratíva tovább éltetése és mélyítése. Ezzel szemben az a protestáns hagyomány, amelynek talaján az erdélyi szombatosok álltak, és amelyből elsősorban inspirálódhattak, erőteljesen missziós lelkületű volt. Az Ige és az Isten szavának hallása és terjesztése állt a keresztény élet középpontjában. Ezen keresztül vezetett út a hithez és végső soron az üdvösséghez.

A szombatosok választása a két hagyomány között ebből a szempontból kényszerűségből származott, hiszen a gyakorlatban bármennyire is szeretnék volna, nem voltak folytatói az istenismeretet őrző rabbinikus hagyomány láncolatának, nem kapcsolódtak szervesen hozzá.² Szükségük volt a tudást közvetítő személyekre, ún. igaz vezérekre, akik ezt a hiányzó láncszemet átköthették, vagy valamilyen formában az ősi hagyományhoz kapcsolták őket.³ Ugyanakkor a szombatosok a missziózás lehetőségéről sem mondhattak még ekkor le, hiszen ez volt kialakulásuk útja és megmaradásuk egyetlen záloga. A tanulás kötelességét mint legfontosabb irányelvet tehát teljes egészében elfogadták a zsidóságtól, az üdvösség feltételévé tették, ugyanakkor érvényességét általánosnak tekintették az egész emberiségre vonatkozóan, megtartva a protestáns ihletettségű missziós törekvést.

A szombatosság a protestantizmus egy olyan ágából származott, amelyben az ige- és tanulásközpontúság még hangsúlyozottabbá vált, mint a hitnek elsőrendű szerepet tulajdonító reformációs irányzatokban. Megerősödött benne az a racionalisztikus ismeretekre való törekvés, amely a törvény és a kulturális háttér megismerésének és alkalmazásának üdvösségszerző jelentőséget tulajdonított.⁴ A zsidóságra jellemző tanulás- és tudásközpontúság tehát nagyon jól összejátszott a protestáns igeközpontúsággal a szombatosság esetében. A két irány felerősítette egymást, aho-

² A szóbeli tan láncolatos öröklődéséről lásd ezt a szombatos írást: VARJAS Béla, szerk., *Szombatos énekek*, Régi Magyar Költők Tára XVII/5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 485–504. (Innentől: RMKT XVII/5.)

³ Az „igaz vezérrel” kapcsolatban lásd ÚJLAKI-NAGY Réka, *Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)*, *Refo500 Academic Studies* 87 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022), 106.

⁴ A korai szombatosok hithez és cselekedetekhez való viszonyáról lásd Uo., 140–162.

gyan ez a fennmaradt szövegekből is sugárzik. A két hatás összecsengése a szombatosokat megerősítette abban, hogy az üdvösség útja a törvény betartása, azt pedig hallgatni és tanulni kell. De hogyan tudtak a szombatosok ennek a legfőbb törvényi előírásnak, az igehallgatás, a tanulás és az ismeret áthagyományozása követelményének megfelelni? Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy számukra az üdvösséghez szükséges törvény nem csupán a Mózes könyveiben található írott tant jelentette, hanem a judaizmus tanításával egybehangzóan a szóbeli tant, vagyis a rabbinikus irodalmat is?

Azokat a forrásokat keresve, amelyek a tudás, a tanítás átadásának módjáról árulkodnak a szombatosoknál, elsőként a prédikációra mint ennek eszközére irányulhat a figyelmünk. Azt látjuk azonban, hogy egyetlen hagyományos értelemben vett prédikáció maradt fenn kézírataik között, amely a szombattal foglalkozik.⁵ Ez nyilvánvalóan túl kevés ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőle a szombatosok tanításhoz és igehirdetéshez való viszonyával kapcsolatban.

Nem tudhatjuk, hogyan zajlott le egy szombatos istentisztelet vagy közösségi alkalom, de az mindenképpen valószínű, hogy – a protestáns felekezetekhez hasonlóan – a tanításnak központi helye volt benne. A szombatos ünnepekre írott énekek úzusa nagyon sok esetben úgy utal az istentisztelet központi elemére, mint „tanításra”. Ezt a tanítást, amelyet nem biztos, hogy minden esetben prédikáció formájában kell elképzelnünk, ünnepekre írott énekek, esetleg zsoltárok keretezték. Van azonban egy olyan énektípus a fennmaradt szombatos énekes gyűjteményekben, amely nem tartalmaz semmiféle úzust, ezért bizonytalan, hogy milyen alkalommal énekelték őket. Ezek az énekek egységes műfaji és stílári jegyeket viselnek.⁶ Egy énekeskönyvön belüli, tizenhét (+1 temetési ének) darabból

⁵ Lásd ÚJLAKI-NAGY Réka, szerk., *Korai szombatos íráskok*, Fialat Filológusok Füzetek: Korai Újkor 7 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2010), 179–184.

⁶ Kohn Sámuel a tanítóénekeket úgy értékeli, mint „[a] szombatos költészetnek alakra nézve leggyöngébb, de tartalomra nézve legfontosabb termékei.” KOHN Sámuel, *A szombatosok: történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon életére és munkáira* (Budapest: Athenaeum Nyomda, 1889), 130. Hangnemükről, stílusukról így ír: „minden költői lendület nélküli, bárdolatlan, póriás nyelv [...] mindig a hitrajongás türelmetlen, heves, durva kifakadáisaival.” Uo., 132. Eőssi

álló ciklust alkotnak. Az énekciklus a címek és az előre- és visszautalások alapján bizonyíthatóan folyamatos és tudatos szerkesztés eredménye. Keletkezési idejük a 16. század utolsó két évtizedére tehető. A szakirodalom szerint szerzőjük Eössi András székely főúr volt, aki a már korábban általa megfogalmazott prózai szövegeket próbálta énekes formába átültetni, rendszerezve összegezni.⁷ Ezeket az énekeket a legkorábbi szakirodalom *tankölteményeknek* nevezte,⁸ amit később a *tanítóének* terminus váltott fel.⁹ Egyik esetben sem mélyültek el a szerzők a műfaji kérdésekben. A *tanítóének* megnevezés egyrészt az énekek címéből inspirálódott (például „az üdvességnek utára tanító ének”, „Isten törvényének megtartására tanító ének”), másrészt pedig az énekek hangsúlyos didakticizmusára utal, ahogyan a *tanköltemény* is. Míg a *tanköltemény* műfaji megnevezésnek nagy múltja van, de gyülekezeti énekként a korban kevésbé volt használatban, a tanítóének megnevezést kifejezetten a szóban forgó szombatos énekekre szokták alkalmazni. Hosszúságukból következően, ami több tíz vagy akár több mint száz versszakot jelent, nehéz istentiszteletet keretező énekekként elképzelni őket. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy önálló „tanításként” használták őket, akár a protestáns kátéistentiszteletek min-tájára. Az, hogy elsődlegesen közösségben használták őket, nyilvánvaló a

Andrásnak pedig, a tanítóénekek szerzőjének írásmodorát így értékeli: „Költői tehetséggel éppenséggel nem bírt. Verselésében, rimelésében és nyelvezetében megvet minden külső csint, mely iránt tán nem is volt érzéke. De meglátszik versein, hogy tudja, mit akar, s azt józanul, világosan és határozottan, gyakran az egyszerű észjárás erős logikájával és mindig a szentírásra hivatkozva, öntudatosan és a meggyőződés megkapó hangján tudja kifejezni. Elképzelhető, hogy ezen írói modora nem csekély hatással lehetett azokra, a kik a fennebb ismertetett vallásos mozgalmak által kellően előkészítve, fogékony kebelrel olvasták iratait, kivált egyszerű paraszt emberekre.” Uo., 46. Eössi és a tanítóénekek stílusának kritikus értékelése a későbbiekben is sokszor megjelent a szakirodalomban.

⁷ KOHN, *A szombatosok*, 136, 138. DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Humanizmus és Reformáció 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 53. Már Kohn Sámuel észrevette a nagyfokú tematikai és stílári hasonlóságot a tanítóénekek és egyes prózai szövegek között. Lásd KOHN, *A szombatosok*, 137. A tanítóénekekről általában lásd ugyanitt 130–139. Lásd még RMKT XVII/5, 483; DÁN, *Az erdélyi szombatosok*, 48–71.

⁸ KOHN, *A szombatosok*, 130–139.

⁹ RMKT XVII/5, 483.

szöveg kiszólásaiból, felszólításaiból, bár ez természetesen nem zárja ki a magánhasználat lehetőségét.

A harmadik terminus, amelyet ezekre az énekekre vonatkozóan a szakirodalom használ, a *káté-ének*, besorolva ezáltal őket a protestáns gyülekezeti énekek egyik műfajtypusába. A tizenhatodik századi magyar versek repertóriumában (RPHA) ilyen besorolás alatt szerepelnek a tárgyalt énekek.¹⁰ Ez utóbbi megnevezés, bár a repertóriumban szintén reflektálatlanul használják, lehetőséget ad arra, hogy megvizsgáljuk Eőssi András szóban forgó énekeinek elhelyezhetőségét a korabeli erdélyi gyülekezeti éneklés világában, és ezáltal megpillanthassuk sajátos karakterüket.

Többféle *káté-éneket* ismer a szakirodalom. A 16. századi magyar gyülekezeti énekléssel kapcsolatban felmerülő műfaj azonban nem a kateki-

¹⁰ FONT ZSUZSA, H. HUBERT Gabriella, HERNER János, HORVÁTH Iván, SZÖNYI Etelka és VADAI István, összeáll. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne 7.4.* (Budapest: Gépeskönyv, Utolsó frissítés: 2023. május 26.). Keresőkérdés: Műfaj: „Káté-ének”. <https://f-book.com/rpha/v7/results.php?boolean=EMPTY&field1=M%C5%B1faj&value1=k%C3%A1t%C3%A9-%C3%A9nek&method1=LIKE&boolean2=AND&field2=Szerz%C5%91&value2=&method2=LIKE&boolean3=AND&field3=A+s+z+e+r+z+t+e+t+%C3%A9+s+i+d+e+j+e&value3=&method3=LIKE&boolean4=AND&field4=R%C3%ADmk%C3%A9plet&value4=&method4=LIKE> (Az utolsó látogatás időpontja 2024. 01. 14.)

A repertóriumban hasonló funkciót betöltő műfajok még a prédikációs-ének és a hitvita. A prédikációs-ének száma a 16. században huszonöt darab. Ezek elsősorban olyan protestáns, főként evangélikus énekek voltak, amelyek születési ideje általában az 1540–60-as évek, sokkal ritkábban a ’70–80-as évek. Ezek az énekek legtöbb esetben elbeszélő, historizáló jellegűek, ami egyáltalán nem jellemző a szombatos tanítóénekekre. Némiképpen hasonlóságot találhatunk, főként a hangnemeket tekintve Székely Horváth András énekeivel. Székely Horváth viszont rendszerint társadalmi kérdésekkel elegyítve találja mondanivalóját, és nem annyira jellemző rá az egy témára, hitbéli tanítételekre való fókuszálás.

Tizenöt darab olyan énekkel találkozhatunk a repertóriumban, amelyeket hitvitaként jelöltek meg. Ebből négy Eőssi tanítóéneke, három pedig nem gyülekezeti ének, hanem világi gúnyéneke. Az említettek kivételével mindenik ún. hitvita a prédikációs-ének kategóriájába is be van sorolva, amit a fentiekben már említettem. Hogy miért csak ez a négy Eőssi-ének lett hitvitaként megnevezve, az nem teljesen világos számomra. Lehetséges, hogy ezekben a tanítóénekekben nyíltabb a polemizálás más felekezetekkel, de a polemikus célzat jelen van a tanítóénekek teljes ciklusában, ahogyan erre a ciklus címe is utal.

zmusból merített, kérdés-felelet formájára felépített felelgetős ének.¹¹ A gyülekezeti *káté-ének*, amelyről itt szó van, Oláh Szabolcs meghatározása szerint „nem kátészerű, de a későbbi kátéanyagot előkészítő tanismer-tetés”¹², amely tehát „nem kérdés-felelet formában, hanem folyamatos narrációt alkalmazva terjeszti a hagyományos katekizmusi anyagot”.¹³ „Ennek az ének típusnak a feladata az volt, hogy megismertesse a saját hitvallás dogmatikai keretein belül helyesnek vélt hittételeket”.¹⁴ A legfontosabb funkciója tehát a káté-éneknek a tanismertetés.

A káté-ének a legfélekezetspecifikusabb területét képviselték a gyülekezeti énekeknek, mivel vitatott tantételeket tartalmaztak. Ezekben az énekekben tapasztalható a legkarakteresebb határmeghúzás az egyes felekezetek között. A legnagyobb eltérések főleg az úrvacsora kérdésében mutatkoztak. A század vége felé a tanításoknak a káté-énekben való kiéleződését az egyes felekezetek tudatosan próbálták enyhíteni, kevésbé explicitté tenni, a protestáns énekkincset egységesíteni.¹⁵ Nem ez volt azonban a helyzet a szombatosok esetében, akik pontosan ekkor alkották meg először közösségük énekrepertoárját.

Eőssi tanítóénekeit (az összetéveszthetlenség kedvéért maradjunk ebben a tanulmányban ennél a terminusnál) talán azért sorolták be a repertórium megalkotói a káté-ének közé, mert más hitvallásokhoz hasonló-

¹¹ A felelgetős katekizmus-ének eredetéről Scheiber Sándornak egy tanulmánya: SCHEIBER Sándor, „Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth Kálmán műveihez”, *Irodalomtörténet* 36, 1–2. sz. (1947): 48–54. Scheiber egy olyan elbeszélés részletéről ír, amelyben a korábbi szakirodalom szerint Mikszáth Kálmán Gogoltól inspirálódott. Számos példát hoz a népköltészet láncolatos, felelgetős, és a „katekizmusi éneket” parodizáló szövegeiből annak bizonyítására, hogy Mikszáth közvetlen forrását a magyar néphagyományban kell keresni.

¹² OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 79.

¹³ Uo., 80.

¹⁴ Uo., 81.

¹⁵ Különösen az úrvacsora-tani vitákra érvényes ez. Lásd Ács Pál kísérőtanulmányát Újfalvi Imre énekeskönyvének hasonmás kiadásához: ÚJFALVI Imre, *Keresztényi énekek, Debrecen, 1602*, közléstesi KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány Ács Pál, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 38 (Budapest: Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Int., OSZK, 2004), 24.

an hittételeket fogalmaznak meg, az adott vallási közösség legalapvetőbb tanításait. A szombatosságról szóló szakirodalom is úgy említi ezeket az énekeket, mint valamiféle katekizmust helyettesítő szövegeket.¹⁶ Eszerint Eőssi András, a szombatosság alapító atyja, egyfajta rendszert épített ki tanítóénekei által a tanokban és hatékony eszközként használta mind a kívüllálók megnyerésére, mind pedig a saját hívek indoktrinációjára. Eőssinek polemikus és közösségépítő, indoktrinációs célja egyértelműen kitűnik a tanítóénekek ciklusának adott címből: „ez énekös köny” vagyis a tanítóénekek gyűjteménye „az hamis vallásoknak rontására és az igaz vallásnak mindön részeinek megmutatására irattatott”,¹⁷ tehát tartalmazza az igaz hit minden lényeges elemét. Hogy mégis mennyiben hasonlítható ez az énekgyűjtemény egy kátéhoz, és mennyiben más, protestáns káté-énekekhez, azt érdemes alaposabban is megvizsgálni.

A tanítóénekek gyűjteménye joggal tekinthető egyfajta szombatos katekizmusnak annyiban, hogy ezek az énekek a szombatos tanok leglényegesebb tételeit ismertetik, mint az isteni egység, a törvény központi szerepe az üdvösségben, a ceremoniális törvények érvényessége, az apostoli kor ideiglenes és korlátozott szerepe, vagy a zsidók kiválasztottságának és az ő szövetségnek az örökérvényűsége.¹⁸ Ha komolyan úgy tekintünk azonban ezekre az énekekre, mint egy katekézisnek megfeleltethető téte-

¹⁶ „Versbe szedett káté”. KOHN, *A szombatosok*, 131. Lásd még ugyanitt 45.

¹⁷ RMKT XVII/5, 163.

¹⁸ Az énekek címe egyben tartalmuk rövid összefoglalója: 1. Hogy az Krisztus az apostolokkal egyetemben az pharisaeusokkal egy valláson volt és egyaránt magyarázták az Szentírást, az Istennek egy volta felől is egyet értőtenek; 2. Az új szövetségről és több dolgokról; 3. Az zsidó hűtről; 4. Az örök választásról és hogy törvének cselekedetiben egy bűnös ember sem idvezülhet; 5. Az megigazulásnak módjáról; 6. Az igaz poenitentiáról és annak minden nemeiről; 7. Az igaz isteni tiszteletéről; 8. Az Isten igéjének igazán való hallgatásáról; 9. Az könyörgésről, éneklésről és böjtről; 10. Az igaz alamiználkodásról; 11. Az lelkiismeretről; 12. Az Krisztus haláláról, bőségesen annak minden módjáról, zsidóknak mostani állapotjokról, mivel hogy az Jézus Krisztust nem ismerék, mostani üdönek és az Szentírásnak folyásáról. Az igaz tanítót miről ismerik meg; 13. Az Úr vacsorájáról és az mosódásról; 14. Az innepekről, vérről, fojtottról és fertelmes eledelről; 15. Az gyülekező helyről, a temetközésről, az kalandáriomról, álomról, jövendölésről; 16. Az üdvességnek utára tanító ének; 17. Isten törvényének megtartására tanító ének; (18. Cantio funebris).

lek foglalatára, akkor több problémával és hiányossággal is találkozunk. A katekizmus fogalma ugyanis nyilvánvalóan keresztény dogmák rendszerét implikálja, így tehát elkerülhetetlenül besoroljuk a szombatosságot azok közé a keresztény felekezetek közé, akik dogmarendszereket és katekéziseket alakítottak ki maguk számára. Ez az eljárás nem feltétlenül hibás, ugyanakkor nehezen védhető, mivel más nyomát nem találjuk a szombatosságban egy teológiai hitrendszer szándékos megalkotásának. Indokot sem igen találhattak volna rá, hiszen mindenben a zsidókat szerették volna követni egy tételt, a Jézusban mint Messiásban való hitet kivéve.¹⁹ A zsidósághoz szerettek volna csatlakozni, és ennek az egyetlen hittételnek, a Jézus-hitnek nem volt olyan jelentősége teológiájukban, hogy indokoltá tehetné volna a különálló felekezet alapítását. Azt pedig már a legkorábbi szombatos szövegek is tárgyalták, hogy a hitnek „fundamentumai” vannak, olyan alapvetései, amelyek tagadása csak a „hittől szakadtakra” jellemző. Ezeket a fundamentumokat közvetett módon Josef Albo rabbitól ismerték és hivatkozták.²⁰ A hitről és az igaz vallás rendszeréről tehát alapvetően zsidó módon, hittételekben és nem dogmákban gondolkodtak. Ha alaposabban megfigyeljük, az egyes énektémák nem állnak össze egy katekézishez vagy dogmatikai könyvhöz hasonló struktúrált, hierarchizált egésszé. Lényeges alapfundamentumoknak tekinthető hittételek, például az Isten egységében való hit egy sorban, egy súlycsoportban szerepelnek olyan, más felekezetek esetében mellékesnek, *adiaphorának* tekinthető tanításokkal, mint a böjt és álomlátás vagy jóvendőmondás témája. Ez a hierarchizátlanság talán azt is jelzi, hogy bár a hittételek szintjén van rangsor a szombatos teológiában, a törvény gyakorlati oldalát tekintve azonban a szombatosok nem ismerték a mellékes vagy *adiaphoron* fogalmát.

A dallamok, a verselés és egyáltalán az anyanyelven írt ének általi terjesztése a hitbeli tanításoknak nyilvánvalóan hasonlóvá teszi ezeket az énekeket a protestáns gyülekezeti énekekhez, és azon belül a káté-énekekhez. Ha megvizsgáljuk azonban, hogy milyen tartalmat és mintákat

¹⁹ Lásd például RMKT XVII/5, 175.

²⁰ A igaz hit fundamentumairól vallott nézetükkel kapcsolatban lásd ÚJLAKI-NAGY, *Christians or Jews?*, 113–176.

takar a káté-ének műfaja más felekezeteknél, feltűnő különbségeket tapasztalunk a szombatos tanítóénekek és más felekezeti káté-énekek közt. Nem csupán arról van szó, hogy a szombatos énekek minden esetben eredeti, saját alkotások, tehát nem vesznek át semmilyen tartalmi elemet más felekezetektől, hanem arról is, hogy más felekezetek káté-énekei mind jól meghatározható alfajokból állnak, amelyek – egyetlen ének, a *Tízparancsolat-ének* kivételével – nem találhatók meg a szombatosoknál, sőt, biztosan nem fordulhattak elő. Arról van itt szó, hogy a repertórium által számontartott 16. századi káté-énekek száma 49 darab.²¹ Ezekből 17 az általunk vizsgált szombatos tanítóének. A fennmaradó 22 ének ezekre az alműfajokra oszlik: 4 darab *Credo-ének*, 4 *Miatyánk-ének*, 7 *Szentháromság-ének*, 4 *Tízparancsolat-ének*, 10 *Úrvacsora-ének*, egy úrvacsorai vallástétel vagy bűnvallás és két, az említett alműfajokba besorolhatatlan ének „Az igaz hit által való üdvözülésnek módjáról”, és „Az Atya Istennek az ő szerető Fiával, és Fiú Istennek velünk beszéléséről való szép ének”. Azt láthatjuk tehát, hogy szinte mindenik ún. káté-ének más tartalmú és funkciójú, mint a szombatos tanítóénekek. Ezek az énekek egy olyan komplex liturgikus környezetbe voltak beágyazva, amelyben a szertartás eseménysorának teológiai és élményszintű jelentése volt.²² Az énekeskönyvek éneksorrendje igazodni próbált ehhez a liturgikus sorrendhez. Így alakult ki elsőként Huszár Gál énekeskönyvében, majd őt követően Bornemisza Péternél nagyjából ez a sorrend: Credo-ének + Tízparancsolat-ének + Miatyánk-ének + Úrvacsora-énekek.²³ Ehhez jött még utolsó csoportként Újfalvi Imre énekeskönyvében a közgyónás.

²¹ FONT, H. HUBERT, HERNER, HORVÁTH, SZÖNYI és VADAI, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* 7.4. Keresőkérdés: Műfaj: „Káté-ének”. <https://f-book.com/rpha/v7/results.php?boole1=EMPTY&field1=M%C5%Bfaj&value1=k%C3%A1t%C3%A9-%C3%A9nek&method1=LIKE&boole2=AND&field2=Szer%C5%91&value2=&method2=LIKE&boole3=AND&field3=A+szereztet%C3%A9s+ideje&value3=&method3=LIKE&boole4=AND&field4=R%C3%ADmk%C3%A9plet&value4=&method4=LIKE> (Utolsó látogatás időpontja 2024. 01. 14.)

²² OLÁH, *Hitélmény és tanközlés*, 81–88.

²³ Huszár Gál sorrendje a katolikus káté beosztását idézi, de a kora reformációs káték felépítésével is egybecseng. Újfalvinál ez a sorrend Luthert követve: Tízparancsolat + Credo + Miatyánk + Úrvacsora + közgyónás.

Az énekek szertartásban betöltött helyének a jelentősége azonban a szombatosoknál teljesen elmosódott. A keresztény eredetű szertartások lecsupaszodtak, eltűnt az úrvacsora.²⁴ A Credo-t mint ősi imádságot nem vetették el teljesen, de valószínűleg nem használták. Fennmaradt egy magyarázatuk a szövegről, amelyben elsősorban a Szentháromságra utaló kifejezéseket igyekeztek értelmezni, de semmi jel nem mutat arra, hogy közösen mondták volna.²⁵ A Miatyánkkal kapcsolatban részletesebben ki is fejtette Eőssi egyik tanítóénekében, hogy Jézus ezt a tanítványoknak tanította, de az utókort senki nem hatalmazta fel arra, hogy ezt az imát ismételtessék.²⁶ A tanítványoknak is csak mintaként volt adva. Az pedig felfuvalkodott gőg és beképzeltség, ha valaki magát az apostolok helyébe képzei, és veszi magának a bátorságot és méltóságot ennek az imának a használatához.²⁷

Amint látható, más felekezetek esetében a káté-énekek lényegében a közösségi hitvallás, imádkozás, bűnvallás funkcióját töltötték be, illetve felkészítették a híveket az úrvacsorai szertartásra. Ehhez képest a szombatos tanítóénekek sokkal inkább az észhez szóltak, a hallgatóságot akarták meggyőzni a szombatos tanok igazáról. Használatuk a fennmaradt gyűjteményes másolatokból következtethetően is valószínűleg a közösség korai, térítő és hitet megalapozó korszakára volt jellemző. A tanításban, amelyet közvetítettek, jelentős szerepe lehetett az „igaz vezér” alakjának, aki nélkül – az énekek és más szombatos szövegek szerint – bizonyos a tévelygés. A törvény, vagyis az írott és a szóbeli rabbinikus hagyomány ismerete ugyanis elengedhetetlen az üdvösséghez, szükség van tehát egy

²⁴ Az úrvacsorával és a „mosódással”, vagyis keresztiséggel kapcsolatban lásd ÚJLAKI-NAGY Réka, „Passover and Identity Formation among the Early Transylvanian Sabbatharians”, *Acta Comeniana* 35 (49) (2021): 69–91; ÚJLAKI-NAGY, *Christians or Jews?*, 231–234.

²⁵ ÚJLAKI-NAGY, *Korai szombatos*, 62–63.

²⁶ RMKT XVII/5, 188–189.

²⁷ Hasonló érveket olvashatunk azoknak az 1575-ben prédikátoroknak a vallomásában, akiket egy állítólagos gyulafehérvári evangélikus zsinat elé idéztek több „tévtanításuk” miatt. Mivel a zsinatok nyelve nem a jegyzőkönyvben fennmaradt német volt, hanem a latin, illetve nem volt 1575-ben evangélikus zsinat Gyulafehérváron, ezért Szegedi Edit megkérdőjelezi az iratban található adatokat. Lásd SZEGEDI Edit, *Ringten um den einen Gott: Eine politische Geschichte des Antitrinitarismus in Siebenbürgen im 16. Jahrhundert*, *Refo500 Academic Studies* 95 (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2023), 77.

ebben járatos személy, az igaz vezér közvetítő munkájára. Az egyedül való tanulás csak félre vezet.²⁸

Más felekezetek káté-énekeihez hasonlóan a szombatos tanítóénekeknek is jelentősége lehetett a közösségi identitás artikulációja szempontjából.²⁹ Az erdélyi protestáns felekezetekben a 16. század vége felé, tehát a tanítóénekek születésével egy időben, egyre inkább a tanításbeli különbségek liturgiában való kifejeződésének enyhítésére törekedtek. A Credo, a Miatyánk és a Tízparancsolat közös eléneklése, illetve a szentháromság-vallók esetében a Szentháromság-ének is az egyetemes kereszténységhez való tartozás kifejeződésai voltak. Sokkal hangsúlyosabb bennük az összetartozás, az ősi keresztény hagyomány kontinuitásának megvallása, mint az elkülönülésre törekvés. A szombatosok azonban, akik elítélték az őket körülvevő kereszténységet, és velük szemben a zsidóság istenismeretét magasztalták, másként használták énekeiket identitásuk kialakításában. Tanítóénekeikben a legerősebb identitásképző elem a Szentháromságot és más ún. tévtanokat valló kereszténységtől való elhatárolódás és a zsidóság istenismeretét követni akarók „kicsiny seregével” való osztozás volt.³⁰

Az egyetlen tanítóének, amelyben ténylegesen észlelhető a műfaji átfedés más felekezetek káté-énekeivel, a Tízparancsolat-énekük volt. Ez az egyetlen olyan ének, amely alapot szolgáltathat egy rövid összevető elemzéshez, a hasonlóságok és különbségek mérlegeléséhez, és a szombatos sajátosságok kimutatásához.

²⁸ „Az ki magától, s önnön agyától akart magyarázni,/ Vezér nélkül, az mint az szédelgő ide s tova forgott.” RMKT XVII/5, 165. „Azki Szentírást azelőtt soha nem tanolt, most is csak az olvassa és azt tartja, hogy őneki ahhoz interpretes nem kell, magától érti, azt találta. Soha pedig próféta és apostol kívül az Szentírást vezér nélkül senki meg nem értette.” Uo., 497.

²⁹ Itt meg kell jegyezni, hogy bár a tanítóénekeknek is jelentősége lehetett az identitás kialakításában, főként a másoktól való elhatárolódás révén, a „mi”, a közösség átérzésére, átélésére alkalmasabbak lehettek az ünnepekre írott énekek, ahol tágabb terepe, nagyobb hangja van a megszólaló közösségnek.

³⁰ A szombatosok identitásával kapcsolatosan lásd ÚJLAKI-NAGY Réka, „Zsidózás és identitás a korai szombatos szövegekben”, *Keresztény Magvető* 122, 4. sz. (2016): 420–440; ÚJLAKI-NAGY, *Christians or Jews?*, 237–247.

A repertórium összesen öt darab Tízparancsolat-éneket ismer a 16. századból.³¹ Ebből egyik az Eőssié, kettő evangélikus gyülekezeti ének-ként van nyilvántartva, kettő pedig mindegyik protestáns felekezet által használatban volt. A szombatos Tízparancsolat-ének első látásra is elüt a többitől azáltal, hogy szerkezetileg négy részből áll, és rendkívül hosszú, 116 versszakot tartalmaz. Címe „Az Isten törvényének megtartására tanító ének”.³² Az első rész, amely mindegyik versszakában egy-egy parancsolatot fogalmaz meg, lényegi különbséget nem tartalmaz más Tízparancsolat-énekekhez képest. A negyedik parancsolatban az ünnepnapot szombatnak nevezi a szerző, de ez ugyanúgy előfordul más felekezetek Tízparancsolat-énekeiben is. A második rész viszont már az egyes parancsolatok részletesebb kifejtését tartalmazza, és megfogalmaz sajátos szombatos tanítást is, például a szent név kiejtésének tilalmát. A harmadik rész túlmegy a Tízparancsolaton és főként olyan mózesi, rituális törvényeket tárgyal, amelyek az írott tan részei, és hiányoznak más korabeli keresztény felekezetek gyakorlatából. Ilyen előírások például a rituális tisztasági törvények, mint az étkezés, az érintés tisztasága, a rituális tisztálkodás. Szintén ez a rész előír más közösségekben előforduló gyakorlatokat is, például a böjt, a tized és ajándék, és irányelveket fogalmaz meg olyan esetekre, mint a gyászolás, a fogadástétel, adás-vétel, öröklődés, kiközösítés stb. A két fő parancsolattal, az Isten és a felebarát szeretetével zárja a fejezetet. A negyedik rész még távolabb megy a Tízparancsolattól, és a mózesi polgári törvényekre alapozva irányelvek sorát fogalmazza meg a bírának az ítékezés igazságosságára és az esküdtetés módjára vonatkozóan. Végül olyan átfogó témákkal fejezi be az éneket, mint a törvény érvényessége a pogányokra nézve, az írott és a szóbeli törvény viszonya, az igaz hit ismérveit

³¹ FONT, H. HUBERT, HERNER, HORVÁTH, SZŐNYI és VADAI, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* 7.4. Keresőkérdés: Műfaj: „Tízparancsolat-ének <https://fb-book.com/rpha/v7/results.php?boole1=EMPTY&field1=M%C5%B1faj&value1=T%C3%ADzparancsolat-%C3%A9nek&method1=LIKE&boole2=AND&field2=Szerz%C5%91&value2=&method2=LIKE&boole3=AND&field3=A+szeresztet%C3%A9s+ideje&value3=&method3=LIKE&boole4=AND&field4=R%C3%ADmk%C3%A9plet&value4=&method4=LIKE> (Utolsó látogatás időpontja 2024. 01. 14.)

³² RMKT XVII/5, 85. számú ének, 221–234.

képező fundamentumok, az igaz vezér személye, és a törvény megtartásából vagy áthágásából következő áldások, illetve átkok.

Amint ennek az éneknek a rövid felvázolásából is kiténik, a szombatos Tízparancsolat-ének sokkal inkább tekinthető egy teljes törvény-kódexnek, mint a Tízparancsolatra korlátozódó szövegnek. Megjelenik benne az a judaizmusra jellemző törvény-felfogás, amely nem csupán a Tízparancsolatot vagy az írott mózesi törvényt, hanem a teljes rabbinikus szóbeli hagyományt is a követendő isteni kinyilatkoztatás részének tekinti. A protestáns Tízparancsolat-énekekkel szemben nem a hitet hangsúlyozza, hanem a cselekedetekre helyezi a hangsúlyt, a törvények sorát listázza. Előbbiek a parancsok felsorolása után általában nem felejtik megjegyezni, hogy ezeket az ember saját erejéből meg nem tarthatja. Eősszi azonban nagyon határozott abban, hogy az üdvösségnek az egyetlen útja a teljes törvény megtartása, mégpedig válogatás nélkül: „ha tartja is, ha csak az nagyját tartja, / ő magát ez ilyen igen megcsalja, / hogy az törvént így válogatva tartja”.³³ A polgári törvényeket tárgyalva ő is eljut arra a belátásra, hogy ezek megtartása komoly korlátokba ütközik, ezért ezen a téren kénytelen ő is megengedően fogalmazni: „Törvénybeli rendtartásokat tudjuk,/ büntetésnek neveit megtanoltuk, / világ miatt, ha miben nem tarthatjuk, / magunk között, az mi lehet, megtartsuk. // Nem rajtunk áll, mit világgal tartassunk, / de rajtunk áll, hogy világgal ne fussunk...”³⁴

Még egy szembeötlő különbséget találhatunk a szombatos Tízparancsolat-ének és más felekezetek Tízparancsolat-énekei között, ha az énekek zsidósághoz való viszonyulását vizsgáljuk. A protestáns Tízparancsolat-énekekben megtörténik az éneklők Izraellel, a törvény átvételére kiválasztott néppel való allegorikus azonosulása. Erről a fajta azonosulásról azonban, mint ahogy a wittenbergi történelemszemléletről általában is, azt állíthatjuk, hogy idegen a szombatosoktól. Ennek oka nyilvánvalóan az lehetett, hogy a szombatosok más módon szerettek volna azonosulni, közösséget vállalni a kiválasztott néppel. Nem tekintették a zsidókat elvetett népnek, akik helyébe egy új, lelki értelemben kiválasztott nép léphet, hanem továbbra is az istenismeret legitim és örök időkre elhívott hordo-

³³ RMKT XVII/5, 222, 229.

³⁴ Uo., 233.

zóit látták bennük. A hozzájuk való csatlakozást úgy képzeltek, hogy az ó szövetség felvétele révén lehetséges és kívánatos. Ez a vágyuk a tanítóénekekben is sokszor, részletesen megfogalmazódik, de a Tízparancsolat-énekekben nem nyer kifejtést.³⁵

Összegzőként megállapítható, hogy a káté-ének mint műfaj nem igazán találó a szombatos tanítóénekekre vonatkozóan. Ennek oka talán az, hogy a tanításbeli (szentháromságtan) és liturgiai (imák, úrvacsora stb.) alapkülönbségek nem tették lehetővé a protestáns káté-énekekhez igazán közel álló szombatos énekek írását. A szombatos tanítóénekekhez ténylegesen hasonló műfajjal nem találkozunk a korban, ezért nem is látjuk más terminus használatának indokoltságát.

Más ún. dogmatikai szövegek híján a tanítóénekek hatékonyan segíthették a szombatos közösséget hittételeinek megfogalmazásában, tisztázásában és átadásában nemcsak generációról generációra, hanem a térítésben is. Hatásukat sajnos források híján nem tudjuk kísérni és bizonyítani. Lényegüket tekintve azonban állítható, hogy a szombatosság legfontosabb alapszövegei voltak.

A tanítóénekekből látható, hogy a korban mindenki által ismert protestáns ének- és dallamkincs volt a szombatosok számára is az, amiből kiindulhattak, amikor építkezni akartak a közösség tanításait illetően. Ugyanakkor ezek az énekek a protestáns minták szabad és kritikus kezelését jelentették, eredeti tartalommal való megtöltésüket és „zsidósításukat”. Ezt láthattuk a Tízparancsolat-ének esetében, amely már nem csupán tíz parancsolat kifejtése volt, hanem annál sokkal többé, ha a 613-at még nem is érte el a számuk.

³⁵ A szombatosok identitásáról és a zsidósághoz való viszonyulásáról lásd 30. lábjegyzet.

Teaching songs as a means of preaching among early Transylvanian Sabbatarians

There is not much information available about how a Sabbatarian service or community event took place, but it is certainly likely that teaching played a central role in it. This followed not only from the Protestant word-centered tradition, but also from the teachings of Judaism, according to which one of the most important 'mitzvah' (precepts, laws) for the believer is learning. In Jewish practice, this primarily means studying the Talmud. The Sabbatarian texts, continuing both traditions, placed a great deal of emphasis on learning. However, the question arises as to what the Sabbatarians understood by learning and how and with what means they practiced it. A group of texts among the Sabbatarian songs, which is called the cycle of teaching songs, offers a kind of answer to this question. In my study, I examine the role of this group of texts in learning and in the transmission of doctrines as well as the genre of the songs, comparing them to other Protestant congregational songs. Through a specific example, I will show that although following Protestant patterns is still fundamental for the author from Szombas, this practice primarily concerned the form of the songs. In their content, the teaching songs are original works with a high degree of openness to the Jewish oral doctrine or oral law.

*Nyomtatott könyvek prédikációra utaló
széljegyzetei a 16–17. század fordulóján**

Kora-újkori prédikációs irodalmunk legfontosabb forrásai, a szövegszerűen ránk maradt prédikációk mellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk, a korabeli nyomtatványok – elsősorban Bibliák és prédikációs kötetek – kéziratos bejegyzéseit sem. Ezen margináliák értékét akkor látjuk igazán, ha figyelembe vesszük, hogy valamely jól körülhatárolt területen adott vasárnap elhangzó prédikációk/igehirdetések/homíliák töredékéből lesz írott szöveg, illetve azt, hogy a lejegyzők köre is meglehetősen behatárolt (általában jól képzett, a maga egyházában – formális vagy informális – tekintélynek örvendő lelkész/pap). A margináliák lejegyzői viszont már jóval közelebb állnak az „átlagos” lelkipásztorhoz, és más irányból világítanak rá a mindennapi prédikációs gyakorlatra, mint a szellemi műhelyekben született, cízellát szövegek. Az alábbiakban négy, a 16–17. század fordulóján működő magyarországi, illetve erdélyi lelkész könyvbejegyzéseit vizsgáljuk meg alaposabban abban a reményben, hogy közelebb kerülünk a kor prédikációs gyakorlatának megismeréséhez.

I. Piskolti Fabricius Mátyás igehirdetései

Piskolti Fabritius Mátyás Eber-kalendáriumát a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzik.¹ A forrás egyedi, hiszen 16. században Erdélyben szolgáló református lelkésztől ilyen részletes és pontos naplószerű feljegy-

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

¹ Paul EBER, *Calendarium Historicum* (Vitebergae: Johannes Crato, 1573) – VD16 E 20. Lelőhelye és jelzete: Gyulafehérvári Batthyaneum Hung. XIII. 62.

zéssor ezidáig nem került felszínre. 1929-ben Barts Gyula soproni tanár (aki korábban Gyulafehérváron működött) 19 oldalas kiadványban közölte és dolgozta fel bejegyzéseit.² A szakma már a megjelenés után felfigyelt a kiadványra, 1929-ben a *Turul*,³ 1930-ban az Erdélyi Múzeum,⁴ 1933-ban a *Századok*⁵ közölt róla ismertetőt. A második világháborút követő évtizedekben ennek ellenére feledésbe merült, annyira, hogy a bejegyzők nem kerültek bele Tonk Sándor és Szabó Miklós adattárába sem,⁶ jöllehet a kiadványt a szerző megjelenése után elküldte a Teleki Tékának. Az anyaországi kutatók elsősorban a Baranyai Decsi János halálára vonatkozó adat kapcsán hivatkoznak rá.⁷ A szakmai köztudatba igazából Szabó András hozta vissza Barts művét. Több írásában hivatkozik rá, a wittenbergi magyar coetusról szóló könyvében pedig csaknem minden prozopográfiai adatát értékesíti.⁸ A kalendárium vizsgálata során kiderült, hogy Barts – kimerítő ismertetése ellenére – számos figyelemre méltó egyház- és életmódtörténeti feljegyzést nem közöl, és a bevezető tanulmányban sem említi őket.

Az első kötéstábla bőrborításába préselt évszamos monogram (A Z C / 1578) szerint a kalendárium első tulajdonosa Zalai Kápolnai András volt, aki 1578-ban köttette a nyomtatványt. Zalai 1575-ben Tállyán volt rektor,

² BARTS Gyula, *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései (1576–1601)* (Sopron: Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete, 1929).

³ ZSINKA Ferenc, „Dr. Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései”, *Turul* 43 (1929): 112–113.

⁴ BITAY Árpád, „Dr. Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései”, *Erdélyi Múzeum* 35 (1930): 205.

⁵ ASZTALOS Miklós, „Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései”, *Századok* 67 (1933): 223.

⁶ SZABÓ Miklós és TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700* (Szeged: Scriptum, 1992).

⁷ HOLLER László, „Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről: Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratairól”, *Magyar Könyvszemle* 117, 3. sz. (2001): 299; SZVORÉNYI Róbert, „Baranyai Decsi János történeti művének (Commentarii de rebus ungaricis) datálásához”, in *Interpretációk interpretációja: tudós bibliothecariusok, tudós elődök*, szerk. ZSUPÁN Edina, 50–57 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015).

⁸ SZABÓ András, „Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588”, *Erdélyi Múzeum* 77 (2015): 48; SZABÓ András, *Coetus Ungaricus A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613* (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

majd Wittenbergben (1578–1579) peregrinált, Biharon (1579–1581) volt rektor, majd Váradon (1581–1582) és Gyulafehérváron (1582–1587 mh.) második lelkipásztor.⁹ A könyv lapjain 16 kéziratos bejegyzését olvashatjuk. A kéziratos bejegyzésekből értesülünk arról, hogy Zalai halála után a kalendárium Toronyai Máté püspökhöz került, majd tőle 1588-ban Piskolti Fabricius Mátyáshoz. Ő 1578. április 26-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1580-ban tért haza. Piskolton (?–1583), Küküllőváron (1583–1587), Sárdon (1587–1588), Szászvároson (1588–1593), Déván (1593–1595) és Marosvásárhelyen (1595–1601–?) volt lelkipásztor. 1600-ban a Marosi egyházmegye eszterésévé választották. Első felesége Debreceni Sugó Anna (1583–1586 mh.), a második Feledi Anna (1587–1590 mh.), a harmadik bizonyos Gertrúd/Gerünta/Gerus (1591–1600–?) volt.¹⁰ Tíz gyermeke született, ezek közül hét nem érte meg az egy éves kort, három további gyermeke még magzati korban meghalt. Piskolti 164 eseményt eseményt rögzített a kalendárium lapjain. A 17. század első évtizedében három jól elkülöníthető időszakban három személy jegyzett a kalendáriumba, egyiket sem sikerült név szerint azonosítani. 1602–1603-ban öt Háromszékhez, 1603 és 1605 között 13 Biharhoz, 1609–1613-ban tíz Kassa környékéhez köthető bejegyzést olvasunk benne. A bihari bejegyzőről csupán annyi derül ki, hogy 1604–1605 között Bihardiószegen volt lelkipásztor, a többiről ennyi sem derül ki.

A továbbiakban Piskolti Fabritius Mátyás feljegyzéseivel foglalkozunk, ugyanis témánk szempontjából ezek relevánsak. 164 bejegyzés közül 12 Küküllővárra, kettő Sárdra, 69 Szászvárostra, 31 Dévára, 50 Marosvásárhelyre vonatkozik, az első két helyszín bejegyzései retrospektívek. Legsűrűbben Déván írt naplójegyzeteket, legritkábban pedig Marosvásárhelyen. A bejegyzések téma szerinti csoportosítása sem érdektelen: A kalendáriumban 43 alkalommal olvasunk családi eseményekre vonatkozó adatokat (házasságkötés, gyermekek születése, testvéreivel és azok gyermekeivel való kapcsolat), 22–22 alkalommal írt a szolgatársairól (lelkipásztoroktól, iskolarektorokról), illetve gyülekezeti tagjainak haláláról. Tizennyolcszor írt szolgálati helyeiről (változások, fizetések, beiktatások), tizenhat alkalommal országos eseményekről (ezek nagy részének nem volt

⁹ SZABÓ, *Coetus...*, 297.

¹⁰ Uo., 214.

szemtanúja), tizenegyszer vagyoni ügyekről, tíz-tíz esetben patrónusairól, illetve természeti katasztrófákról, rendkívül jelenségekről. Négy-négy esetben emlékezett meg be saját orvosi kezeléséről, álmairól, illetve az új naptár bevezetéséről – utóbbit hevesen ellenezte.

Ígahirdetői szolgálatáról 13 bejegyzés beszél, ezek közül hat gyülekezeti istentiszteletekről, hét pedig temetési szolgálatokról tudósít.

1588. november 3-án, szászvárosi szolgálatának negyedik hónapjában negyedik alkalommal magyarázta az Ézs 1-et, leírta, hogy Küküllőváron kétszer, Sárdon egyszer prédikált erről a textusról. („Quarta vice hodie egressus sum Saxopoli primu[m] caput Jesae explicare, cum bis Kwköllövarini, tertio Sardini enarravissem. [...] anno 1588.”)¹¹

1590. december 15-én a Mt 24,23 alapján prédikált Szászvároson az Antikrisztusról. („Triduo ante die d[omi]nico ex Matth[aeo] 24 h[ab]ui concione[m] de Antichristo. Tunc si quis dixerit, ecce hic Chr[ist]us aut ibi, ne credite etc.”) Meg kell jegyeznünk, hogy a bibliai szöveg itt nem az Antikrisztusról, hanem a hamis krisztusokról beszél. Piskolti hozzáteszi, a naptárreform is az Antikrisztus műve. („Hic dies t[ame]n erat Martis et s[e]c[un]dum vetus Calend[arium] debuit die veneris celebrari. Adest ig[itu]r Antichr[ist]us mutans tempus.”)¹² Témánk szempontjából érdekes kérdés, hogy az utóbbi gondolat bekerült-e a prédikációba.

1593. július 25-én az 1Móz 41 (József álomfejtése, udvari méltósága és gabonatarlalékolása) alapján készült prédikálni, de a környékbeli románok zendülése megakadályozta azt. („Concionem neglexi.”) A zendülés azért tört ki, mert két héttel korábban a városi tanács elrendelte, hogy a dézsmát ne kévéneként, hanem kalongyában szolgáltatassák be.¹³ Az előkészített prédikáció textusa valószínűleg nem minden célzás nélkül szólt a gabona begyűjtéséről és raktározásáról.

A dézsmabeszolgáltatás körüli feszültségek miatt Dévára távozott, 1593 szeptemberében az Ézs 55-ban elhangzó ígérek közül választott textust beköszönő prédikációjához. („Incipiam per 55. cap[item] Is[aias].”)¹⁴

¹¹ EBER, *Calendarium...*, 354.

¹² Uo., 397.

¹³ Uo., 232, 247.

¹⁴ Uo., 311.

Ugyanezen év (ónaptár szerinti) november 8-án, a pénteki istentiszteleten a Lk 12,33kk-et magyarázta. („12. caput Lucae Devae hodie explicavi. Vendite bona vestra etc.”)¹⁵

1600. április 3-án, húsvét második napján a Mk 16,1–8 (Mária Magdaléna és asszonytársai találkozása a feltámadott Krisztussal) alapján hirdette az Igét. Istentisztelet alatt megszületett Judit lánya. („Postridie Paschae tempore concionis nata est mihi filiola Judith. Laus et gloria sit D[omi]no 1600. Magdalенаe historiam ex 16 Marci explicabam Vásárheljni.”)¹⁶

A gyülekezeti istentiszteletek mellett Piskolti hét temetési szolgálatáról is olvashatunk a kalendárium lapjain. A Zsid 9-ből választott textust Szabó Kristóf szászvárosi királybíró temetésén, akit a gyanú szerint megmérgeztek. („Eodem sepelivimus et Christophor[um] Zabo Regium Judicem hora 11, [...] me co[n]tionem h[ab]ente ex Heb 9 cap[ite].”)¹⁷ Ugyanebből a bibliai fejezetből prédikált a marosvásárhelyi Pajzos János felett 1600. szeptember 21-én. („Mortuus est in D[omi]no quiescens Jo[hann]es Paisos cui co[n]cionatus sum br[eviter] ex Heb. 9 1600, Jovis.”)¹⁸

1596 áprilisában Marosvásárhelyen az ismeretlen státusú Köpeczi János gyermekágyban meghalt özvegye felett mondott prédikációjához az Ézs 26-ból választott alapigét, valószínűleg a 19. verset. („Uxor Joannis Köpöczy secunda ex partu mortua est Vasarhelini hoc die se[cun]dum novum calend[arium] 1596, me brevem concionem h[ab]entem ex Is[aiae] 26 cap.”) 1600. december 19-én káposztászentmiklósi szolgatársát, Csabai Pétert temette, és ismét a Mt 24-ben szeplő végítéletet választotta textusul, ezúttal a 42. verset. („Hodie sepultus est Petrus Czabai in Zentmiklos anno 1600, me co[n]cione[m] institue[n]te breve[m] ex Matth 24 Vigilate e[r]go quia nescitis de etc. Jovis.”)¹⁹

1601-ben két temetési prédikációjában is magyarázta az Ézs 57-et. Május 16-án az iskola tudós rektora, Baranyai Decsi Csimor János,²⁰ augusztus 3-án pedig az erőszakos halált halt, Báthory-párti arisztokrata, Kornis

¹⁵ Uo., 359.

¹⁶ Uo., 130.

¹⁷ Uo., 226–227.

¹⁸ Uo., 308.

¹⁹ Uo., 401.

²⁰ Legújabb életrajzát lásd: SZABÓ, *Coetus...*, 92–95.

Gáspár²¹ hamvai felett. („Sequenti nocte hora 2 defunctus est vir doctissimus et collega meus d[ominus] Joannes Decius a[nno] D[omini] 1601, decus et ornamentum scholae nostrae, me contionem habente ex Isaiæ 57. Sepelivimus 16 die huius mensis, Mercurii die.²² – Casparem Cornis sepelivimus 3 Augusti interfectum a[nno] D[omini] 1601. Me concionante ex Isaiæ, Veneris die.²³”)

Valószínűleg 1601-ben jegyezte fel, hogy 1583. szeptember 6-án meghalt patrónája, Bebek Györgyné Patócsi Zsófia, 1601. május 4-én pedig annak unokája Bogáti Menyhátrné Kendi Zsófia. A két halálesetről szóló bejegyzés után olvassuk: „Me concione[m] h[ab]ente ex 14 cap[ite] Apoc[alipseos]”.²⁴ Valószínűleg a Jel 14,13-ról prédikált, ám a szövegből nem derül ki, hogy melyik nemesasszony elparentálásakor hangzott el a beszéd. Ezeken kívül beszámol két tucatsnyi személy haláláról, akiket valószínűleg ő temetett, ám a prédikációról nem árul el semmit.

Piskolti Fabritius Mátyás legalább 18 évig volt lelkipásztor. Piskolt kivételével mindenik gyülekezetében jól képzett rektorok működtek, Szászvároson káplánja (*altarista*-nak nevezi) is volt, így feltételezzük, hogy az igehirdetési szolgálatok legalább felét ő végezte – ez hozzávetőlegesen heti két igehirdetést jelent. Feltételezéseink szerint 1800–2000 prédikációt mondhatott el. Ezek közül 16-nak a textusát ismerjük, érdekes módon három közülük ismétlődik. Kilenc textus ó-, hét újszövetségi, az Ószövetségből hiányoznak az ún. „iratok”, az Újszövetségből a levelek.

2. Erasmus Johannis prédikációi

Erasmus Johannis Kolozsvár 16. századi egyházi életének kiemelkedően színes személyisége. Életrajzát Dán Róbert foglalta össze. 1550 körül született a szászországi Salzwedelben, 1570-től a lipcsei egyetemen ta-

²¹ KENYERES Ágnes, főszerk. *Magyar életrajzi lexikon*, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 1:973.

²² EBER, *Calendarium...*, 172. Közli BARTS, *Zalai...*, 15.

²³ EBER, *Calendarium...*, 294. Közli BARTS, *Zalai...*, 15.

²⁴ EBER, *Calendarium...*, 293. Közli BARTS, *Zalai...*, 15.

nult. Emdenben (1576–1579) volt rektor, majd 1579-ben Frankfurt am Mainban dolgozott nyomdai korrektorként. Ezután Genfbe ment, ahol kapcsolatba került Béza Tóddorral. Később Antwerpenben (1581–1583) működött rektorként, majd 1583-tól Leidenben élt családjával. Innen szentháromságtagadó írása miatt 1584-ben távozni kényszerült és Krakóba menekült. 1590-ben Bernhard Iacobinus innen hívta Kolozsvárra. 1590. július 21-én már Erdélyben volt, de a német gyülekezet lelkészi állását csak 1593-ben foglalhatta el. 1593-ban Béza Tódor levelet írt neki, amelyben szemére hányta, hogy csatlakozott a szentháromságtagadókhöz. 1601. április 17-én halt meg. Teológiai nézetei meglehetősen sajátosnak mondhatók. Helytelenített mindenféle egyházi hierarchiát, a világi hatóságot a sátán képviselőjének tartotta. Ezek alapján az antitrinitarizmus radikális vonalába sorolhatnánk. Krisztológiája viszont a mérsékelt szentháromságtagadókénál is konzervatívabb volt, ugyanis Krisztus preexisztenciáját (földi születése előtti létét) is hitte. Kolozsvári lelkipásztorrá csak e tanítás visszavonása után választották meg.²⁵

Az Erdélyben őrzött reformátori művek kutatása során négy olyan kötetre akadunk, amelyek egykor Erasmus Iohannis birtokában voltak. Kettő közülük a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, a harmadik az Unitárius Kollégium, a negyedik a Királyi Líceum bibliotékájában (utóbbi kettő ma Román Akadémia kolozsvári fiókjának része) maradt fenn. Témánk szempontjából ezek közül három érdekes, a negyedik – Kálvin *Institúciójának* 1568-as kiadása – nem tartalmaz prédikációra utaló bejegyzéseket, ám annál több életrajzi adatot.²⁶

A vizsgálandó három kötet műfaja bibliamagyarázat, teológus szaknyelven kommentár. Wolphgang Musculus Máté, illetve János evangéliumához írt kommentárjait 1570-ben köttette egybe.²⁷ 1571-ben vásárolta

²⁵ DÁN Róbert, „Erasmus Iohannis »Világos bizonyítékai«, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87, 1–3. sz. (1983): 120–129.

²⁶ A kötetről lásd bővebben: Ősz Sándor Előd, „Erasmus Iohannis kolozsvári unitárius lelkipásztor könyvtárának Kálvin-köteteiről”, *Korunk* 28, 9. sz. (2017): 27–31.

²⁷ Wolphgang MUSCULUS, *In evangelistam Matthaeum commentarii* (Basileae: Eusebius Episcopus, 1567) – VD16 M 7286 + Wolphgang MUSCULUS, *Commentarii in evangelium Ioannis* (Basileae: Johannes Hervagius, 1564) – VD16 M 7277. Lelőhelye és jelzete: A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára, C 5558–9.

Kálvinnak az Ezékiel próféta könyvének első 21 részét magyarázó művét.²⁸ 1572-ben Martin Borrahausnak a Jób és a Prédikátor könyvéhez, Kálvinnak az ún. kispróféták könyveihez, illetve Martin Bucernak az Efézusi levélhez írott magyarázatát köttette egybe,²⁹ a Kálvin kommentárt viszont már 1570-ben megvásárolta.

A három kötetben összesen 20 olyan széljegyzetet találtunk, amely Johannis prédikációs gyakorlatára utal. A bejegyzések közül három 1587–1589 közötti keltezésű, és valószínűleg Krakkóhoz köthető. A fent említett *Institúció* széljegyzeteiből tudjuk, hogy 1590 áprilisában hívták meg Kolozsvárra, ugyanazon év júniusában már a kincses városban tartózkodott,³⁰ így az 1590 augusztusa és 1593 októbere közötti bejegyzéseket már ide köthetjük. Biográfusai szerint a német unitárius eklézsia lelkészi állását csak 1593-ban foglalhatta el, ám 1590 adventjének első vasárnapján már prédikált. Kérdés, hogy (megválasztott?) lelkészként vagy meghívott igehirdetőként.

Az alábbiakban közöljük a 20, igehirdetésre vagy prédikációs előkészületre utaló datált bejegyzést. Legtöbb ilyen jellegű jegyzet, szám szerint 13 Musculus Máté-kommentárjában található, a többi műben mindössze kettő-három fordul elő. Ha megnézzük a dátumokat, meglepetten szembesülünk azzal, hogy szerdától vasárnapig minden nap szerepel benne. Feltételezzük, hogy a népes és gazdag kolozsvári eklézsiaiban nemcsak szerdán és pénteken, hanem minden nap volt igemagyarázatos istentisztelet.

²⁸ Jean CALVIN, *In viginti prima Ezechielis capita praelectiones* (Genevae: Franciscus Perrinus, 1565) – GLN-719. Lelőhelye és jelzete: a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára Ant 49. A kötetről lásd Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transilvanica* (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 168–169.

²⁹ Martin BORRHAUS, *In sancti viri Iobi historiam salutari de mysterio crucis et de lege atque euangelio doctrina refertam* (Basileae: Petrus Perna, 1564) – VD16 B 6743 + Jean CALVIN, *Praelectiones in duodecim prophetas minores* (Genevae: Johannes Crispinus, 1567) – GLN-784 + Martin BUCER, *Praelectiones doctiss. in Epistolam d. P. ad Ephesios* (Basileae: Petrus Perna, 1562) – VD16 B 8904. Lelőhelye és jelzete: A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára, U 74741–3. A kötetről lásd Ősz, *Bibliotheca...*, 346–347.

³⁰ Ősz, „Erasmus Johannis...”, 29.

1587. febr. 13., szombat – Mik 6,6–8 – „Insignis hic loc[us] tot[us].
13 Feb 93. Rele[...] interdum hunc locu[m] docens rep[ro]bos
nunqua[m] serio ad Deu[m] et poenitentia[m] aspirare.” (CALVIN, *Duodecim*, 428.)
1587. febr. 13., szombat – Mik 7,18 – „13 Feb Ao 87.” (CALVIN, *Duodecim*, 448.)
1589. aug. 27., vasárnap – Mt 24,15–22 – „27 Aug 89 eluctans e tenta-
tione.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 572.)
1590. aug. 23., csütörtök – Mt 5 – „Nota bene: pulcher et faecunde[!]
de bonis operibus. 23. Aug. 90.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 88.)
1590. szept. 9., hétfő – Ez 1,1 – „9 Sep 90.” (CALVIN, *Ezechielis*, 11.)
1590. szept. 29., vasárnap – Ez 10,2 – „NB Sep 29 Ao 90.” (CALVIN, *Ezechielis*, 158v.)
- 1590 dec. [2.], Advent I. – Mt 21,1–3 – „Concio in adventu do[min]i[!]
Ao 1590 mense Dec hinc habita primum die pauca de adventu
do[min]i[!] et q[uo]tuplex.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 529.)
1591. márc. 10., Reminiscere vasárnap – Mt 26,36 – „Tertia co[n]cio,
prima fuit p[rae]paratio et de usu, altera de textu, 3-a ea[m] sequi-
tur. 9i 10 Mar.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 621.)
1591. márc. 14., csütörtök – Mt 5,29–30 – „Locum hunc subinde lege
de sca[n]dalo Ao 91 14. Mart.” (MUSCULUS: *Matthaeum*, 110.)
1591. márc. 15., péntek – Mt 26,39b – 15 Mar 91 – „Locus hic totus su-
binde reagendus. Eximiu[m] et subinde aspiciendu[m] hu[nc]q[ue]
memoria tene[n]du[m] et usu iugiter exercendu[m].” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 625–626.)
1592. jún. 14., vasárnap – Préd 8,15 – „1592 14 Iun q[ua]ndo ad ha[n]c
arcana[m] et modesta[m] sap[ientiam?] p[ro]pi[us] aspiraba[m] et
p[er]venieba[m].” (BORRAHAUS, *Iobi*, 208.)
1597. márc. 17., szerda – Hab 2,2–3 – „NB. 17 Mar 93.” (CALVIN, *Duo-
decim*, 496.)
1593. márc. 26., péntek – Préd 9,1 – „Insignis loc[us] 93 26 Mar.” (BOR-
RHAUS, *Iobi*, 209.)
1593. márc. 28., Estomihi vasárnap – Mt 26,26–28 – „NB in coena et
exerce et meditare id pie et devote 93 28 Mart.” (MUSCULUS, *Matt-
haeum*, 620.)

1593. ápr. 3., szombat – Mt 26,41b – „NB 93 2 Apr.” (MUSCULUS, *Matt-haeum*, 627.)
1593. ápr. 14., szerda – Mt 28,18b – „93 14 Apr.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 681.)
1593. júl. 28., szerda – Mt 6,12 – „93 28 Iul.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 163.)
1593. aug. 1., vasárnap – Mt 9,35–38 – „93 1 Aug.” (MUSCULUS, *Matt-haeum*, 297.)
1593. aug. – Mt 6,12 – „93. Aug.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 164.)
1593. okt. 22. péntek – Mt 22,1–11 – „93 22 Octo.” (MUSCULUS, *Matt-haeum*, 543.)

3. Ismeretlen lelkész a Vizsolyi Bibliából prédikál

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának Vizsolyi Bibliáját (RMNy 652, RMK I 236) 18. századi egészborítós borítja, hátsó táblája hiányzik, az első tábla is meglehetősen rossz állapotban van. Nyolc előzéklapot tartalmaz, hátvédlapja nem maradt fenn. Az újrakötéskor már valószínűleg csonka volt. Jelenleg az első rész címlapja és kezdeti 74 fóliója hiányzik, a 75–686. lapok viszont hiánytalanul megvannak. A második rész sértetlen (címlap + 275 fólió). A harmadik, Újszövetséget tartalmazó rész 236 + 1 fóliójából az első 174 van meg. A kötet elejéről tehát 75, végéről 63 lap (25, illetve 31 ívfüzet) hiányzik.

Legrégábbi ismert tulajdonosa az Újszövetség címlapjára jegyezte nevét: *Francisci L[itterati?] de Hosdatt Provisoris Hunyadiens[is] ab Anno 1629. ft. 12.* Eszerint Ferenc deák, Vajdahunyd várának hosdái származású udvarbírója vásárolta 1629-ben 12 forintért. A tulajdonosról ezidáig semmit sem sikerült kideríteni. A Bibliát valószínűleg ő adományozta szülőfaluja, a Vajdahunyd szomszédságában fekvő Hosdát református eklézsiájának. Hosdát református gyülekezete a Hunyad-Zarándi egyházmegye 1668-ban készült gyülekezet-lajstromában tűnik fel először mint Rákosd filiája.³¹

³¹ A Hunyad-Zarándi egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protokollumok I/1. p. 3.

A hagyomány szerint mindkét falut a középkorban telepítették a Székelyföldről. Katonai státusú lakosai a vajdahunyadi vár védelmét látták el. A gyülekezet a 18. század közepén önállósodott.³² Az egyházközség számadásai szerint 1757-ben kapta meg jelenlegi kötését – 84 dénárért.³³

1800-ban a gyülekezet akkori lelkipásztora, Kovásznai Gotz József³⁴ a kötéstáblák belső oldalaira Bod Péter és Gombási István műveiből származó idézeteket másolt. Az első előzéklap versójára a következő szöveget írta: „Ezenn Szent Biblia Kristus Mátkájáé Az Hosdáthi Nms Szent Ekklesiájé. Nota bene: Ez a Károli Gáspár fordítása szerint való Szent Biblia, mellyet a Nyomtatásnak helyéről Visoli Bibliának is neveznek, ezzel élünk mi Protestansok máig is. Ezen Bibliáról ha többet akarsz látni, tekintsd meg B[od] P[éter] B[iblia] Hist[orija] 143-dik levelét és olvass a Károli Gáspár fordításáról ad annum 1590. Ezt a jegyzést azért tettem, hogy az olvasó egyszeribe tudhassa, hogy e nem a Váradai Biblia némelyeknek vélekedések ellen. Ki ajándékozta, én úgy hiszem, hogy az, aki-nek nevét olvashatni az Újj Testamentum Sz[ent] Í[rás] kezdetiben. Írta K[ovásznai] G[otz] J[ózsef] mtk. H[osdát]i R[eformátus] P[rédikátor] 1800.”

A Bibliát Hosdátan őrizték a 20. század közepéig. Valamikor 1945–1948 között a falu lelkipásztora, Bartha Endre – megérezve az államosításoknak és a műértékek elkobzásának előszelét – Kolozsvárra szállította és Vásárhelyi János püspök kezébe adta. (A történetet a lelkipásztor unokája, Jenei Tamás, az Erdélyi Református Egyházkerület katekétikai előadója mesélte el 2014-ben.) Vásárhelyi János a püspöki iroda szekrényébe tette a

³² BUZOGÁNY Dezső és ÓSZ Sándor Előd, szerk., tan., *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*, 2 köt. (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2005), 2:492.

³³ A Hosdátai Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban Iratok B/26.

³⁴ Kovásznai Gotz József 1773-ban született Szarazajtnán Gotz Gábor lelkipásztor fiaként. 1783-tól Székelyudvarhelyen, 1789-től Nagyenyeden tanult. Hariban (1794–1799), Hosdátan (1799–1801) és Magyarbényén (1801–1836 mh.) volt lelkipásztor. 1816-tól haláláig a Nagyszebeni egyházmegye jegyzője volt. KÖBLÖS Zoltán, „Kovásznai Gotz József családi följegyzései 1773–1836”, *Genealógiai Füzetek* 10 (1912): 14–15.

kincset, és utódai is ott érezték biztonságban, 2013-ban került át jelenlegi őrzési helyére.³⁵

A kötetben szám szerint 444 értelmezhető széljegyzet található, ezen kívül kb. száz marginália az újrakötés során annyira sérült, hogy tartalmát nem tudjuk rekonstruálni. Emellett számos aláhúzás, macskakörmözés és másfajta kiemelés is található benne. A jegyzetek ugyanattól a kéztől származnak, és az írásképp, illetve a kronológiailag datálható bejegyzések alapján a 16–17. század fordulóján keletkeztek, tehát Ferenc deák előtt volt még egy tulajdonosa. A jegyzetek kétharmada magyar, a többi – két héber és négy görög kivételével – latin nyelvű. Az egyik bejegyzés Eger 1596-os ostromát említi, egy másik általánosságban a törököket, a harmadik pedig a hajdúkat. Ezek is megerősítik a fenti keltezést.

A 444 széljegyzet nagyon sokféle, vannak közöttük tájékozódást elősegítő, szöveget idéző vagy kivonatoló margináliák, élőfejek, a nyomtatott szöveget kiegészítő vagy korrigáló bejegyzések is. A *glossarius* gyakran fűzött kortörténeti magyarázatot az olvasott bibliai szöveghez vagy alkalmazta azt saját korára; a háborúkra és a pusztításokra úgy tekintett, mint Isten büntetésére. Néhol pedig a (római katolikusokkal és antitrinitáriusokkal folytatott) hitviták hangulata tükröződik vissza a jegyzetekből.

Jelen tanulmány szempontjából viszont azok a bejegyzések érdekesek, amelyek konkrétan utalnak az ismeretlen bejegyző istentiszteleti szolgálataira. Negyven bibliai passzus mellett olvasható a „pro concione” megjegyzés vagy ahhoz hasonló: 2Kir 13,2; 2Krn 30,6b; Zsolt 12; Zsolt 80; Zsolt 94; Sirák 10,4–5; Ézs 22,12–13; Ézs 31,4; Ézs 63,15–16; Ez 16,3–13; Ez 22,1–17; Ez 33,14–16; Ez 45; Dán 4,14; Hós 3,1–5; Hós 7; Hós 8,7–8; Jól 1,14; Ám 3,10–11; Ám 8,4; Ám 8,10; Ám 9,8; Mik 2,8–10; Mik 4,11; Zak 10; Mal 3,5; Mt 16–17.

További textusoknál megjelölte a prédikáció témáját is: „Pro concione funebri” megjegyzést olvasunk a 2Kir 17,17, a Jób 27,13–18 és a Jn 12,23–25 mellett, „Pro concione de bello”-t a 2Kir 19,21 és a Jól

³⁵ A Bibliáról korábban részletesebben írtunk: Ősz Sándor Előd: „A Vizsolyi Biblia eddig ismeretlen példánya a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 533–540 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016).

2,21 mellett. Szintén hadi eseményeket kísérő textusoknak szánta a Neh 4,14b-t („szép hadi intézés”) és a Mik 4,11-et („Táborban való concio”). A Nehémiás önzetlenségéről szóló versek (Neh 5,14–15) mellé ezt írta: „Uroc ellen való praedicatio”, a Jób 31,13 után pedig ezt: „Nemessec Uroc ellen ki[k] szolgálíockal [...]begyeckel nem [a]karnac peorleni.” Három olyan prédikációnak a textusát is megjelölte, amelyekben hallgatóinak erkölcsi életét bírálta: A Zsolt 37,6 mellett ezt olvassuk: „concio dehortatoria”, Ez 33,14–15 mellett ezt: „Pro concione de modernorum hominum et morum perversitate”, Sof 3,1–7 mellett pedig ezt: „Concio contra indiscipulatos.” Különleges alkalomra szánt prédikáció textusát is megjelölte. A Bír 6,23 mellé ezt írta: „Concio ubi refor[ma]tur templum papis[ta]rum ad vers. 3[...].” Valószínűleg olyan alkalomra gondolhatott, amikor a reformátusok átvették a római katolikus templomot (esetleg eltávolították belőle az oltárokat vagy a képeket), és ezt istentisztelettel ünnepelték meg. A bejegyzés azért érdekes, mert ilyen szertartásról nincs tudomásunk.

A prédikációra vonatkozó 40 bejegyzés cáfolja azt a nézetet, miszerint a kor lelkipásztorai nem használták igehirdetői szolgálatuk során a magyar bibliafordításokat, hanem maguk fordították azt a latin, esetleg héber vagy görög bibliákból. Misztótfalusi Kis Miklós így emlékezik vissza erre a gyakorlatra az *Apologia Bibliorum*-ban: „Miközöttünk a tanult emberek, akár ha a tanárokat, akár magukat a lelkészeket tekintjük, [...] a legtöbben vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán követik pontosan a magyar fordítást. Sokan azért, mert nincsen magyar bibliájuk, vagy pedig azért, mert nem tetszik nekik az a fordítás, az eredeti héber vagy görög nyelvű Bibliát, vagy ennek latin és más fordításait használják. Ezekből olvassák fel a szöveget a templomi szószékből, és ki-ki a saját tetszése szerint szabadon fordítja le azt magyarra.” (Jakó Zsigmond fordítása.)³⁶

A Bibliában egyetlen olyan marginália van, amely úgy utal igehirdetésre, hogy annak időpontját is meghatározza. (Valószínűleg más kéztől származik.) Az Ézs 49,14–16 mellett ezt olvassuk: „Erről az Locu[s]ról p[rae]dicállott az Fejérvári püspök az fejedelem teste felett.”

³⁶ JAKÓ Zsigmond, szerk., tan., *Erdélyi fénys. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974), 106.

Az erdélyi fejedelmi temetésekkel kapcsolatos adatokat Jakó Klára szemlélte és összegezte.³⁷ Ezek segítségével próbáltuk megállapítani, hogy melyik erdélyi fejedelem temetéséről lehet szó. 1590-ben megjelent kiadvány széljegyzetéről van szó, tehát a *fejérvári püspök* megnevezés minden kétséget kizáróan Gyulafehérváron működő református püspökre vonatkozik. (1599-ben Báthory Andrást Náprágyi Demeter, a rövid időre helyreállított katolikus egyházmegye püspöke jelenlétében temették el Gyulafehérváron, sőt ekkor az erdélyi református egyház püspöke is éppen Ungvári János gyulafehérvári lelkipásztor volt.³⁸ Báthoryt azonban a köznyelv inkább *cardinal*nak nevezte.)

Két további esetről tudunk, amikor az erdélyi fejedelem ünnepélyes temetésekor gyulafehérvári (gyülekezeti vagy udvari) lelkipásztor volt a református püspök: 1629–1630-ban Bethlen Gábor halála és temetése idején Keserői Dajka János, I. Rákóczi György végtisztességekor, 1648-ban pedig Geleji Katona István viselte e tisztségeket. Kizárhatjuk a sorból Báthory Gábort és II. Rákóczi Györgyöt, hiszen őket már nem fejedelemként temették. Utóbbi temetéséről viszonylag részletes leírás maradt fenn, így ismerjük a szolgálattelvőket, Csulai György püspök nem volt közöttük.³⁹

Keserői Dajka János Bethlen Gábor vagy Geleji Katona István I. Rákóczi György felett mondott prédikációjának alapigéjéről van tehát szó. Az írásképp alapján inkább a Bethlen Gábor temetésén elhangzott igehirdetés mellett tennénk le voksunkat. A bibliai szöveg tartalma is ezt erősíti: „Hogy ha ezt mondgya a Sion: el hagyot engemet az WR, és az WR el feletkezett én rólam. Vallyon el feletkezik az Annya az ő kis gjermekéről, úgy hogj ne könyörüllyen az ő méhénece fián? Ha azoc el feletkeznek is, de én nem feletkezem el te rólad. Imé az én kezeimre irtálac tégedet: a te kő falaid szüntelen én előttem forognak.” (Ézs 49,14–16.) Erre a vigasztalásra sokkal inkább szükség volt a Bethlen halálával elkezdődő pártosko-

³⁷ JAKÓ Klára, „Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor, 233–238 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996).

³⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 177. BOB Péter, *Szmírnai szent Polikárpus* (Nagyenyed: [Kiss Ny.], 1766), 45, 48.

³⁹ SVÁBY Frigyes, „II. Rákóczi György temetése”, *Történelmi Tár* 3 (1880): 582–584.

dás idején, mint az öreg Rákóczi halála utáni békés és régóta előkészített dinasztikus trónutódláskor.

Tóth István György 1997-ben közölte Francisci András pálos szerzetes szatirikus beszámolóját Bethlen temetési menetéről. Tóth szerint Francisci nem vett részt személyesen a végtisztességen, hanem katolikus főurak beszámolójából ismerte az eseményeket. A beszámoló 1630. január 13-án, a temetés időpontja (január 25.) előtt született, ezért valószínűleg a holttestnek a gyulafehérvári palotából a szomszédos templomba való ünnepélyes átvitelét örökíti meg. Utolsó mondata számol be az akkor elhangzó prédikációról: „Minister quidaem[!] supremus inter alios Caluinei nomine praedicantium maximus, cum concionem haberet in funere super illo, (cum) propheta Mane Techel, Phaues[!] dixit valde se dolere principatum Transilvanicum papisticum futurum.”⁴⁰ A *minister quidaem supremus* valószínűleg Keserői Dajka János püspök volt, aki a Belszár lakomáján feltűnő feliratról és Isten ítéletéről (Dán 6) prédikált. Ez nem zárja ki az Ézs 49,14–16 alapján elmondott prédikációt, ugyanis hét évvel korábban Károlyi Zsuzsanna teste felett Keserői négy prédikációt mondott a temetés különböző momentumain.⁴¹

A kötet széljegyzetei rávilágítanak a névtelen *glossarius* szellemi profiljára is: Héberül, görögül és latinul egyaránt tudó lelképásztorról van szó. Leggyakrabban az elitek erkölcstelenségét ostorozta, illetve a „pápastákkal” perlekedett. A temetési, a háborúról szóló, illetve a táborban elhangzott prédikációk arra utalnak, hogy korának fegyveres konfliktusait a saját bőrén érezte, és kereste rájuk a teológiai magyarázatot.

⁴⁰ Tóth István György, „Bethlen Gábor mókás temetési menete”, *Történelmi Szemle* 39 (1997): 130.

⁴¹ *Exequiarum coereimonialium serenissimae Principis ac dominae dñae. Susannae Caroli* (Albae Iuliae: Valaszutius et Mezlenius, 1624), RMNy 1307.

4. Gwalther a hódoltságban

A gyulafehérvári Batthyaneum polcain őrzik Rudolf Gwalther (1519–1586) zürichi lelkész és tanár az Apostolok cselekedeteiről írott könyvet,⁴² illetve a Római levelet⁴³ magyarázó homíliagyűjteményeit. A kötetek az 1625 körül Csepregi Mátyás nógrádi, majd drégelypalánki lelkész tulajdonában voltak. Az előbbiben 1626-ból, az utóbbiban 1623-ból és 1631-ből találunk keltezett bejegyzést. Csepregi 1613–1616 között a Debreceni Református Kollégium diákja volt.⁴⁴ Ismeretlen időpontban lett a nógrádi gyülekezet lelkésze, majd a település 1623-as elpusztítása után Drégelypalánkon folytatta szolgálatát. 1623–1632 között a Drégelypalánki egyházmegye esperese volt.⁴⁵ A kötetet a 18. században újrakötötték, majd Kovács Miklós gyulafehérvári püspök bibliotékájába került, az ő hagyatékából pedig a püspöki könyvtárként is működő Batthyaneumba.

Csepregi az Apostolok cselekedeteit magyarázó gyűjteménybe négy-soros, a Római levél alapján írott prédikációs gyűjteménybe egy nyolc-, illetve tizennyolcsoros latin verset jegyzett. Szövegüket nem találtuk korabeli gyűjteményekben, így megkockáztatjuk a feltevést, hogy saját szerzeményekről van szó.

Témánk szempontjából a Római levélhez írott homíliagyűjtemény 20. fóliójának versőjára írott szöveg szerint 1523-ban a gyűjtemény első 43 prédikációját elmondta a nógrádi gyülekezetben, majd a települést elpusztították a törökök, és ő is odébb állt. („Anno 1623. a Homilia prima usq[ue] ad quadragesima[m] tertia[m] Concionatus sum Nogradinj, Turcar[um] excursionib[us] devastata et incensa urbe cessavi Anno terminato, Salute[m] [c]u[m] fusa consuluimus. Matthias Csheprej.”) A

⁴² Rudolf GWALTHER, *In Acta Apostolorum per Divum Lucam descripta homiliae CLXXXV.* (Heidelbergae: Typis Iohannis Lancelloti, 1614). Lelőhelye és jelzete: Gyulafehérvári Batthyaneum, ma a Román Nemzeti Könyvtár fiókkönyvtára, N8 IX 8.

⁴³ Rudolf GWALTHER, *In divi Pauli Apostoli apostolam ad Romanos homiliae XCVI.* (Heidelbergae: Typis Iohannis Lancelloti, 1614). Lelőhelye és jelzete: Gyulafehérvári Batthyaneum, ma a Román Nemzeti Könyvtár fiókkönyvtára N8 IX 9.

⁴⁴ SZABADI István, szerk., *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013), 237.

⁴⁵ ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 158.

kötet sűrű széljegyzetei is arra utalnak, hogy rendszeresen használta igehirdetésre, megvalósítva Kálvin homiletikai programját, aki a perikópa-rend helyett az ún. *lectio continuá*t alkalmazta, valamely bibliai könyvet magyarázott versről versre, és ezt ajánlotta követőinek is. Csepregi valószínűleg Gwalther prédikációi segítségével végigmagyarázta az Apostolok cselekedeteiről írott könyvet is – a széljegyzetek erre utalnak, ám annak időpontját nem ismerjük.

A négy említett forrás négy különböző prédikatori helyzettel szembe-sít: Piskolti Fabritius Mátyás textusválasztását környezetének eseményei határozták meg, és szívesen prédikált ugyanarról az Igéről. Erasmus Johannis bővelkedett színvonalas bibliai kommentárokbán, és előszeretettel használta is ezeket, textusválasztását valószínűleg stúdiumai és az adott liturgikus helyzet határozta meg. A Vizsolyi Biblia névtelen *glossarius*a a Szentírás olvasása közben gyűjtött anyagot majdani prédikációihoz. Csepregi Mátyás pedig alkalomról alkalomra elmondta Gwalther – magyaráított és nógrádi hallgatóságához igazított – prédikációit. Következtetést egyet vonhatunk le: A 16–17. század fordulóján a reformáció magyarországi felekezeteinek igehirdetési gyakorlata korántsem volt egységes, elsősorban a lelkipásztor műveltségétől és habitusától, másodsorban pedig a gyülekezet lelki arcától függött. Négy bejegyzőnkben azonban közös, hogy komolyan készültek igehirdetési szolgálataikra, fontosnak tartották az Üzenet átadását.

Marginal notes in printed books referring to sermons at the turn of the 16th and 17th centuries

The manuscript entries of printed books, especially the marginal notes, enrich the research of Church and cultural history with many new insights. Some of these marginal notes also give a glimpse into the preaching practice of the author of the notes. In this paper, I will attempt to gain greater insight into the preaching practice of four preachers who worked in Early Modern Hungary and Transylvania by analysing their entries (dating back to the turn of the 16th and 17th centuries) in the printed volumes they used. I will further endeavour to understand the Transylvanian Protestant preaching practice of the time by comparing these groups of sources.

1. Erasmus Johannis (from Saltzwedel) was the German Unitarian preacher of Cluj in the last decade of the 16th century. He made notes in several Biblical commentaries when he preached about Biblical verses.

2. Mátyás Piskolti Fabricius (d. 1602) was a Reformed minister in Küküllővár (Cetatea de Baltă), Szászváros (Orăștie), Déva (Deva) and Marosvásárhely (Târgu Mureș). He made notes in his Ebers calendar, recording what he preached about on important occasions.

3. The early 16th-century owner of the Vizsoly Bible kept at the Protestant Theological Institute in Cluj-Napoca wrote next to several passages in the Bible: "Pro concione". Sometimes he also indicated the topic of the sermon.

4. Between 1623 and 1631, Mátyás Csepregi preached Rudolph Gwalther's two sermon volumes in Nógrád and Drégelypalánk.

TASI RÉKA

„A’ könyvekben foglalt materiáknak sommáját ki-tanúlhatni”

MUTATÓK ÉS FOGALMI REND

ILLYÉS ISTVÁN PRÉDIKÁCIÓGYŰJTEMÉNYEIBEN

Prédikációs indexek kutatásának előzményei

A mutatóknak, különösen a kora újkorban egyre erőteljesebben formalizálódó alfabetikus indexeknek a kora újkori olvasás, jegyzetkészítés és a szövegprodukciónak gyakorlataiban betöltött szerepe az utóbbi időben egyre inkább a szakirodalom érdeklődésének homlokterébe került.¹ A mutatók, a tabulák, elágazó diagrammok (*branching diagrams*) egy-egy szövegkezelési gyakorlat, illetve olvasási mód – pl. a „consultation reading”: utánanéző olvasás – vagy pedagógiai praxis történeti-eszmetörténeti kontextusainak megrajzolására, a tudásszervezésre (*organisation of knowledge*), a tudás közvetítésére (*transmitting of knowledge*), a különböző tudásrendek leírására irányuló rákérdezésnek is lehetőséget biztosítanak, vagyis azt a kérdésfeltevést teszik lehetővé, hogy az indexek miként vesznek részt a tudás megszervezésében, strukturálásában, a tudás elérhetővé, olvashatóvá, sőt, továbbírhatóvá tételében, egyáltalán, a tudásról való gondolkodás lehetőségeinek alakításában.²

¹ Hans H. WELLISCH, „How to Make an Index – 16th Century Style: Conrad Gessner on Indexes and Catalogs”, *International Classification* 8 (1981): 10–15; Ann M. BLAIR, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age* (New Haven. London: Yale University Press, 2010), 117–172; Helmut ZEDELMAIER, „Buch und Wissen in der Frühen Neuzeit (15.–18. Jahrhundert)”, in *Buchwissenschaft in Deutschland*, 2 kötet, hrsg. Ursula LAUTENBERG, 1:503–533 (Berlin: De Gruyter, 2010). Tanulmányában külön fejezet: „Zur Wissensarchitektur Buch: Der Index”, 1:512–518.

² Az eddigieken túl lásd például. Karl A. E. ENENKEL and Wolfgang NEUBER, ed., *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed*

Míg az általános enciklopédiák, példagyűjtemények, *loci communes* kiadványok stb. tartalmával és indexeivel nagyobb mértékben, a kimondottan teológiai témájú vagy vallási célokat szolgáló kiadványokkal és azok mutatóival kevesebbet foglalkozott az irodalom. Ugyanakkor a prédikációgyűjtemények indexeit a német kutatás már a '80-as években is figyelemre méltatta – úgy, mint az excerptálást és a kompiláló szövegprodukciónak a folyamatát megkönnyítő eszközöket. Az alfabetikus tárgyindexek ususát a szakirodalom az excerptálás és az ennek nyomán történő kompiláció kapcsán részletezi. A praeceptumok elsősorban az *inventio* segédeszközeként tüntetik fel ezeket, a kötetek paratextusaiban viszont az alfabetikus tárgymutatót – annak ellenére, hogy név szerint tárgymutatóról, a dolgok mutatójáról (*Themenregister*, *Sachregister*, *index rerum*) van szó – a verba és a res területén történő produktív felhasználásra javasolják.³

A magyarországi katolikus prédikációskötetek jellemzői

A kora újkori katolikus prédikációskötetek az alfabetikus indexekkel való ellátottság szempontjából meglehetősen egyenetlen képet mutatnak, a 16–17. században (a 18. század első feléig) csupán három szerző magyar nyelvű katolikus prédikációgyűjteményei jöttek ki a sajtó alól alfabetikus indexekkel ellátva: Telegdi Miklós, Káldi György és Illyés István könyvei.⁴

Book of the Early Modern Period, Yearbook for Early Modern Studies 4 (Leiden: Brill, 2004).

³ Franz M. EYBL, *Gebrauchsfunktionen barocker Predigtliteratur: Studien zur katholischen Predigtsammlung am Beispiel lateinischer und deutscher Übersetzungen des Pierre de Besse*, Wiener Arbeiten zur deutschen Literatur 10 (Wien: Wilhelm Braumüller, 1982), 63.

⁴ TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak [...] magyarazattyanc első része* (Bécs: Apffl Mihály, 1577), RMNy 374. TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak [...] magyarazattyanc második része* (Bécs: Telegdi Mikos házána, 1578), RMNy 418. TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak [...] magyarazattyanc harmadik része* (Nagyszombat: Telegdi Mikos házána, 1580), RMNy 474. KÁLDI György, *Az vasarnapokra-valo predikatzionnak első része* (Pozsony: Rikesz [et typ. Societatis Jesu], 1631), RMNy 1509. KÁLDI György, *Az innepekre-valo predikatzionnak első része* (Pozsony: Rikesz [et typ. Societatis Jesu], 1631), RMNy 1510. ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum. A dicsőült szentek dicsiretinek jó*

Pázmány kötetéhez nem készült alfabetikus index, legalábbis nyomtatott formában nem, mert például egy kézírásosról Hargittay Emilnek köszönhetően van tudomásunk.⁵ Ennek okait leginkább talán az anyagi, nyomdai lehetőségek terén kell keresnünk.

A kötetekben látszólag azonos tárgymutatók szerepelnek: a prédikációk teológiai tartalmának, „derekasabb dolgoknak” (Telegdi), „emlékeztetesebb dolgoknak” (Illyés) a mutatója, illetve lajstrom, amely megmutatja, „minémü dolgokat” foglal magába a kötet (Káldi) – a részben teológiai értelemben vett *res* fogalma ismétlődik a mutatók címében. A címek apró különbségeivel párhuzamosan azonban a mutatók jellegében és használati lehetőségeiben is különbségek tárhatók fel, ami lehetővé teszi az indexek fejlődéstörténetében, a formalizálódás folyamatában való elhelyezésüket. A mutatókészítés persze minták és technikai lehetőségek nyomán is formálódó praxis, egyben egy kulturálisan meghatározott olvasási gyakorlat – az indexkészítés a szöveg meghatározott fogalmi háló (itt: teológiai *loci communes*, bibliai reáliák) felől történő újraolvasása, s ezért az index mint a kötet tartalmát feltáró olvasás eredménye a kötetben foglalt tudás formalizálásának, strukturálhatóságának, de a teológiai diszciplína tudásrendjének az értelmezője is.

Telegdi postillásköteteiben a betűrendes tárgymutatónak jellegzetesen 16. századiként leírt típusát találjuk, amely a margókra nyomtatott összefoglaló megállapítások alapján készült, és általában nem fordított nagyobb figyelmet az egy (fő)fogalom (*caput rei*) alá besorolható mutatók egyesítésére. Hiányoznak a mutatóból a belső kereszthivatkozások is. Ennek megfelelően mind a keresés, mind a kombináció másféle minták mentén zajlik, mint az erőteljesebben formalizált mutatókban.

Káldi György kötetében szintén kizárólag alfabetikus tárgymutatót találunk. Káldi – vagy inkább a nyomdász – az index címe alatt elmagyarázza a levelek négy részre osztásának módszerét, amelyet az indexelés törté-

illatú virúgiból kötött koszorú, 2 köt. (Nagyszombat: Akadémiai, 1708), RMK I. 1755.

ILLYÉS István, *Fasciculus Miscellaneus* (Nagyszombat: Akadémiai, 1710), RMK I. 1779.

⁵ HARGITTAY Emil, „Kézírtos latin nyelvű mutató Pázmány Prédikációihoz”, in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya, 2 köt., 1:130–159 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011).

netében Erasmus *Adagiá*jának 1528-as baseli kiadásában látunk először (az *Erratá*hoz kapcsolódóan), továbbá részletezi a mutató használatát. Telegdi mutatókészítőjével ellentétben következetesen elvégzi a mutatók *caput rei* alá rendelését (majd a főfogalmon belül a kötetbeli előfordulás szerinti sorrend következetes alkalmazását), az összetartozó indexek egymáshoz kapcsolását kereszthivatkozásokkal.

Káldi mutatója nemcsak kidolgozottságának, illetve formalizáltságának mértékében különbözik Telegdiétől, hanem a mutatóba kerülő „minémü dolgok” értelmezésében is. Lajstroma nem szigorúan a teológiai közhelyek vagy reáliák listázását jelenti, helyet kapnak ugyanis benne a világi forrásokból származó történelmi, mitológiai elemek is. Miközben az index a keresést maximálisan kiszolgáló mechanikus (ide értve a kötetbeli) rendet alkalmazza, marginálisai, a Telegdiével ellentétben, nem vagy alig ismétlik a mutató témajelölő, teológiai közhelyeket listázó tételeit, így a mutató ebben az értelemben is leválik a szövegbe kódolt tudás retorikus rendjéről (ehelyett az abcd-részekre osztott oldal viszonylag lehatárolt helyére történő utalás irányítja a lapon átfutó, kurzorikusan olvasó, tehát kimondottan a konkrét szöveghelyet kereső tekintetet).

Illyés István kötetének mutatói

Végül elérkeztünk a jelen dolgozat által fókuszba állított Illyés Istvánhoz, akinek mindkét – összesen három kötetes – 18. század legeleji prédikációgyűjteménye kétféle lajstrommal rendelkezik.⁶ A paratextusokból kiderül, hogy a kétféle mutatóhoz két olvasótípust és olvasásmódot rendel: a „proposíciók lajstromá”-t megelőző előszó a bőven megírt prédikációk szétbontását javasolja, az alfabetikus index uszáról szóló *utószó* viszont válogató, kombináló tevékenységet végző olvasót feltételez. A kötetek alfabetikus tárgymutatói részletes, ám az elődöktől némileg különböző

⁶ ILLYÉS András, *Megrövidített Ige az-az: Predikatio Könyv [...] Első Resze* (Nagyszombat: Akadémiai, 1691), RMK I. 1415; ILLYÉS András, *Megrövidített Ige [...] Második Rész*e (Bécs: Sischowitz Máttyás, 1692), RMK I. 1416; ILLYÉS András, *Megrövidített Ige [...] Harmadik Resze* (Bécs: Sischowitz Máttyás, 1692), RMK I. 1417.

indexek: nincs helye a világi tárgyú szövegeknek, ismereteknek, továbbá a *caput reik* alá besorolt mutatók nem tökéletesen mechanikus (tisztán abc szerinti vagy az előfordulás sorrendjét tükröző) sorrendben állnak, hanem a topikus rendezés igénye felülírja a kötetbeli sorrend szerinti előfordulást.

Illyés köteteiben az alfabetikus tárgymutató a marginálisok igen összetett rendszerével párhuzamosan, a marginálisokkal inkább csak helyenként érintkezve tárja fel a kötet matériáit. A tárgymutatót éppen ezért sem lehetett a marginálisokra építkezve megalkotni. A tárgymutató és a marginális tárgyszók rendszere különböző funkcióknak eleget téve működik. De mi lenne tehát ez a különböző rendszer?

Ennek vizsgálatához vessünk egy újabb pillantást az ún. tárgymutatóra. Illyés a *Sertum Sanctorum* kötet 2. részében az indexhez csatolt utószóban ezt írja: „En, az én vékony itéletem szerint, annyiba tartom az Indexeket a könyvekben, mint az óra-mutató kezeket, vagyis szíveket a’ tornyokon: mert, a’ mint itt egy tekéntésre, az órák számát meg-tudhatni; úgy amott kevés munkával, a’ könyvekben foglalt materiáknak sommáját ki-tanulhatni.”⁷ Ebben az első megjegyzésben még nem a *consulting reading* gyakorlatának megfeleltethető, válogató, kombináló olvasást tartja a fő haszonnak, hanem azt, hogy a materiáknak summája, összessége egy – némiképp elnyújtott – tekintettel (vö. „keves munkával”) átfogható. A folytatásban már a „materiák” keresését részletezi, még hozzá példákkal: „Ahoz, ha *Halott* felett kellettik prédikálni: keressék az indexekben ezeket a’ szokat: *Elet. Halál. Fel támadás. Bóldogság. Korona. Cselekedetek. Hartz. Vitézség. &c.* Es külömböző állapot-beliekre nézve ezeket: *Egyháziak. Atyák, Anyák.* (v. g. mint nevelték gyermekeket, avagy, magzattyok halálán mint visellyék magokat) Továb, ezeket-is: *Özvegység. Szüzesség. Nemesség.*”⁸ Folytathatnám a felsorolást, de ami számomra most itt érdekes, az a következő: a bemutatott példák a topológia lehetőségeit illusztrálják, vagyis egy-egy fogalmi hálót képeznek, amiben az adott kategóriához rendelt elemek annak a kategóriának a belső strukturális rendjét képezik le – még akkor is, ha ez a rend bizonyos fokig esetlegességek által meg-

⁷ ILLYÉS, *Sertum Sanctorum*, 2:Dddd1b.

⁸ Uo.

határozott (például. ilyen esetlegességek lehetnek a szerző rendelkezésére álló források).

Ugyancsak figyelemre méltó a gondolatmenet folytatásában, hogy az index használatát Illyés nem önmagában javasolja, hanem a „bőséges marginális citációkkal” együtt. Ennek jelentőségét az indexek elnevezése is indokolja: 1. kötetben az „emlékezetes dolgoknak”, 2. kötetben a „de-rekasb dolgoknak” a lajstromát adja – vagyis megerősítve, hogy az index csak a fontosabb dolgokat, a kötet fontosabb témáit tartalmazza.

Az indexbe foglalt fogalmi rendhez és annak korlátozott használatához képest tölt be eltérő funkciót a margón megjelenő megjegyzések bonyolult rendszere. Ez a rendszer legalább négy különböző típusú marginálisokból építkezik: 1. Megjelennek a margón a prédikáció fő szerkezeti elemei, melyek az *exordiumot*, a *propositiót*, a részekre osztott *argumentatiót* és a *conclusiót/epilogust* a többi marginálisnál nagyobb és kurzív betűkkel rögzítik. A pontokba szedett argumentáció a *Propositiók lajstromában* megjelenő szerkezettel azonos. 2. A kisebb méretű betűvel szedett marginális bejegyzések egy jelentős része a hivatkozások rögzítése. A hitszónok egyértelmű rögzítésre törekszik, ezért ahol a főszövegben megszaporodnak az idézetek, és a források egyértelmű azonosítása ezt igényli, kis indexbetűkkel jelöli meg azokat. 3. A harmadik kategória a retorikai fogalmak csoportja. Ezek a prédikáció fő részein, a *dispositio* fogalmain túl rögzítik az argumentációban használt különféle érveket és módszereket – például alakzatokat, így szerepel a margón: *definitio, exemplum, applicatio, testimonium, similitudo, historia – memorabilis historia –*, *adhortatio, elogium, axioma, symbolum, recapitulatio, moralisatio, redargutio, interpretatio, consolatio, lemma, quaestio, apostrophe, praemonitio, admonitio* vagy csak úgy általában: *argumentum/argumenta*, illetve az érvek egy csoportjában bibliahermeneutikai műveletet, ill. fogalmakat rögzít: *sensus mysticus, sensus moralis, sensus literalis, sensus tropicus, figura*. 4. A marginális bejegyzések legnagyobb csoportja ugyanakkor tartalmi jellegű: ezek magukat az érveket rögzítik rövid, sokszor tárgyias módszerrel. Ezek a bejegyzések minden esetben latin nyelvűek, és így a magyar nyelvű index mellett, azzal párhuzamosan, tulajdonképpen egy sokkal bővebb latin nyelvű indexet hoznak létre. Amint mondtam, ezek helyenként természetesen érintkeznek a

magyar nyelvű tárgymutatóval, de valóban csak helyenként. Hogyan lehet akkor értelmeznünk a szerepüket?

Az első feltűnő – és nyilván elengedhetetlen – jellemvonásuk verbális tömörségük: „Deus Lux inaccessibilis”⁹ – a marginális rendszerint nem megismétli, hanem összefoglalja a főszöveget. Helyenként azonban egyben értelmezi vagy valamilyen mozzanattal ki is egészíti azt. A marginális melletti főszövegben Pál első levele Timóteushoz 6 v. 16. szerepel: „Lucem inhabitat inaccessibilem” (Megközelíthetetlen világosságban lakik) – a marginálisban viszont már megtörténik *Lux* és *Deus* azonosítása, s így a margón megjelenített argumentum a beszéd egész összefüggésrendszerében elfoglalt jelentése szerint szerepel. Eszerint ugyanis: „Megváltó Jesusunk a’ naphoz hasonlittatik.”

Ugyanebben a prédikációban Krisztus születéséről azt tudjuk meg, hogy Mária szülésében is megőrizte szüzességét. A margón a következő szerepel: „Nativ. Christi ex Virgine. [alatta:] Sol chrystallum transit, non frangit. Applicatio symboli.” A *symbolum*, melyre a margón hivatkozás történik, minden bizonnyal Illyés egyik kedvenc forrásából, a Picinelli-féle *Mundus symbolicus*ból származik.¹⁰ A szövegben a hitszónok a *Mundus symbolicus*ban (is) közölt rövid feliratot közli: „Transit, non frangit” szerepel, és ezt követi a szüzességet meg nem sértő szülés hosszabb magyarázata. Illyés tehát a margóra új, a főszövegétől elváló szövegeket kreál, melyek révén a marginálisok által létrehozott kontextusba képes beilleszteni az argumentumra utaló összefoglaló megjegyzéseket.

A latin tartalmi marginálisokban a hitszónok tehát egyaránt tekintettel van a tömörségre, valamint a marginális megjegyzések között létrehozandó koherenciára, amely a prédikációnak, illetve annak részeinek kisebb vagy átfogó célját irányozza.

A tömörségre törekvésnek köszönhetően, vagy azzal összeegyeztethető módon a latin nyelvű marginális összefoglalók rendszerint szépen frazeált, retorizált szövegek, például „Christi transfiguratio, Ecclesiae consola-

⁹ ILLYÉS, *Sertum Sanctorum*, I:101.

¹⁰ Filippo PICINELLI, *Mundus symbolicus*, 2 köt. (Colonia Agrippina: sumpt. Hermannii Demen, 1681, 1687).

tio”,¹¹ „Oculi Salvatoris, fenestrae salutatis.”¹² – Ezen a ponton felvethető annak lehetősége, hogy a marginális tartalmi bejegyzések rendszerében a *memoria* szempontjának is meghatározó szerepe van, és nemcsak a bejegyzések által kiugrasztott struktúrák, hanem a nyelvi megformáltságuk szintjén is.

Helyenként a marginálisok az előzőektől eltérő funkciót is magukra vesznek. A főszövegben magyarul a következő olvasható: „és következő-képpen az akarat, az elmének elől-jároló világosításától (melly nélkül nem tehet semmit) vagy éppen vagy is nagy részről meg fosztatik.”¹³ A szöveg az akarat működését tematizálja: az akarat az értelem nélkül nem működik, „melly nélkül nem tehet semmit” – fogalmaz, s ezt a tagmondatot látja el lapszéli jegyzettel, miszerint: „Nihil volitum, nisi praecognitum”. Ennek a közhelyszámba menő skolasztikus axiómának a célja, hogy a főszöveget magyarázza: semmire nem lehet vágni, amit előbb nem ismert meg az ember. A modern lábjegyzet újabb formájával találkozunk itt: vagyis maga a forrásszöveg kerül jegyzetbe, az állítást igazolandó.

Ugyancsak feltűnőnek a latinul tett, de a magyar szövegre vonatkozó nyelvi reflexiók, például a szövegben szereplő „el-mulatnók” jegyzete: „alias: el-mulatnánk. sed hic modus loquendi Pazmanio & Kaldio in usu non est.”¹⁴ A szövegben használt régies alak a legnagyobb tekintéllyel rendelkező forrásaiban nem használatos, ezért az ismerősebb[nek vélt] alak magyarázatként, de csak a margón szerepelhet. A nyelvállapot, illetve nyelvszokás különbségén túl itt inkább azt a gesztust kell észrevennünk, ami a nyelvhasználati különbségeket is tudós reflexió tárgyává teszi, vagyis ami a tekintélyhez való ragaszkodás demonstrálását is hivatott elvégezni. Más példák között látjuk még: „hálálnók” – jegyzetben: „al: hálálnánk”¹⁵, „mondók”, jegyzetben: „alias: mondánk”¹⁶.

Hasonlóképpen jelenik meg a jegyzetekben a fordítási kérdésekre történő tudós reflexió. A szövegben olvassuk: „Ezt akarta jelenteni az Apostolok

¹¹ ILLYÉS, *Sertum Sanctorum*, 2:26.

¹² Uo., 2:109.

¹³ Uo., 2:180.

¹⁴ Uo., 1:20.

¹⁵ Uo., 1:34.

¹⁶ Uo., 2:87.

Fejedelme-is Sz. Péter, midőn mondotta: *Forma facti gregis*, hogy formái legyenek a nyájnak.” A margón pedig: „Káldi vertit: *példái*.”¹⁷ A latin bibliai idézet első fordítása tehát a *forma* kifejezéssel történik, a marginális megjegyzés után azonban áttér a Káldi-féle fordításra, és innenről kezdve ahhoz ragaszkodik. Anélkül, hogy a latin *forma* kifejezés bonyolult filozófiai-teológiai jelentésrétegeibe belemennénk, ismételten meg lehet állapítanunk: az, hogy Illyés látszólag aggályos módon jelzi a fordítási lehetőségeket, valójában tudós-eruditus reflexió saját hitszónoki-teológiai munkájára, egy hozzá hasonlóan megfontolt szövegfelhasználót is tételezve.

A tudós-eruditus reflexiók azonban nemcsak a megjelölésekben, a megjegyzetelésekben érhetők tetten – hanem az elhallgatásokban is. A második kötet tárgymutatójában a következő izgalmas bejegyzés szerepel: „Gyöngynek termése az égi harmatból.”¹⁸ Az utalt helyen a Szent Erzsébet napjára készült első prédikáció kezdődik, Máté 13,46 textussal: „Inventa una pretiosa margarita – emit eam.” A margón az *exordium* megnevezés alatt annak tartalma is összefoglalásra kerül: „margarita, Chrysti symbolum”. Jóllehet az *exordium* ezt az értelmet majd csak fokozatosan tárja fel, ugyanakkor annak funkcióját a marginális már előre rögzíti. A szöveg viszont elsőként Pliniusra hivatkozva magyarázza el az igazgyöngy születésének a „Természet vizsgáló Bölcsék” által adott változatát: az égi harmatot, ahogy a víz színére ér, a kagyló magába fogadja. A soron következő érv: „Patre edita coelo” – a gyöngyöt ezek alapján az ég magzatjának nevezik. Ahhoz, hogy a Szűz méhében mint gyöngyházban megszülető gyöngynek, Krisztusnak a szimbóluma legyen, Ézsaiás 45,8 szolgáltatja az azonosítást, ahol az égből alászállott mennyei harmattal Krisztust jövendöli. Ezt az metaforát Damaszkénosz János gondolta tovább, akinek a Szűz Máriáról szóló beszédét, annak vonatkozó textusát Illyés idézi. A források látszólag szépen dokumentáltak a margón: Plinius *Naturalis historiája*, a „Patre edita coelo” idézet mellett Illyés kedvenc forrása: Picinelli, Ézsaiás könyve és Johannes Damascenus prédikációja. Ha viszont felütjük Picinelli *Mundus symbolicus*-át, akkor azt látjuk, hogy mindezekhez a forrásokhoz, ismeretekhez – a korban szokásos módon –

¹⁷ Uo., I:144–145.

¹⁸ Uo., 2:183.

elegendő volt az ő művét fellapoznia Illyésnek. És még valamit látunk: a „Patre edita coelo”-hoz is tartozik egy forrás a *Mundus symbolicus*-ban: az idézet Ausonius Venushoz írt dicsérő epigrammájában olvasható: „Nata salo, suscepta solo, patre edita coelo.” A Venus születése–Krisztus születése párhuzam a humanista, és különösen a neoplatonista irodalomban és művészetben fel-felbukkan – elég legyen most annyit említeni, hogy többek közt Botticelli Venus születésének jól ismert krisztianizált értelmezésében is. S miközben Illyés az Ausonius-szöveget használja az érvek logikájában, azok összekapcsolásában, Ausonius valódi referenciája, Venus szerepeltetése megengedhetetlen lett volna ebben a kontextusban. Így hát a legegyszerűbb volt kihagyni őket a hivatkozások közül, s Picinellit szerepeltetni forrásként. Legegyszerűbb: első látásra... Illyés István eljárása ugyanis minden, csak nem egyszerű, hiszen a kézenfekvő pontosan az lett volna, ha mindenestül kihagyja az érvet: az Ézsaiás-idézet mint argumentum pont elegendőnek bizonyult volna a szimbólum logikus felépítéséhez. Helyette Illyés más utat választott: eruditus módon elhallgatott. S megkockáztatom, ezzel egy olyan tudós olvasóra számított a marginálisaiban, aki felismer, de legalábbis utánamegy.

Ami tehát a marginálisokat illeti, összefoglalóan elmondhatjuk: a marginális bejegyzések egy eruditus hitszónok tudós tevékenységének a reprezentálói: a szöveglétrehozó és szövegértelmező tevékenységre, retorikai, excerpáló és hermeneutikai műveletekre történő reflexiók, illetve ezeknek egy jól értelmezhető és jól hasznosítható rendszerben való közlése. A tárgymutató a derekasabb dolgoknak, témáknak a gyűjtőhelye, segítségével (és a *propositiók* lajstromával) könnyűszerrel lehet új prédikációkat előállítani; a marginális bejegyzések összetett és sokrétű rendszerét ugyanakkor csak egy, a hitszónokéhoz hasonló igényességgel dolgozó prédikátor tudja a maga teljességében kiaknázni. Mutató ez is: az igényes, eruditus hitszónoki tevékenység sokrétű műveletének gyakorlati – és elméleti – mutatója. Elméleti is, mert Illyés nem állja meg, hogy ne reflektáljon saját tevékenységére elméleti jelleggel is: definiálja a szimbólumot, illetve hosszabb eszmefuttatást szán a régiekkel történt dolgokban rejlő példázatosság lehetőségének, a história fogalmának és használhatóságának, valamint a poéták mondásainak szent dolgok közé való keverésének – olyannyira fontosnak tartva mindezeket, hogy alkalmasint az indexbe is felveszi őket.

“You can learn the sum of the materials contained in the books”

***Indicators and conceptual order
in the sermon collections of István Illyés***

The indicators of sermon volumes can be interpreted both in their broader context and in the development process of different text types that facilitate the distribution of knowledge. In my previous studies, I have already attempted to review early modern Hungarian Catholic sermon volumes from the point of view of their indicators, taking into account both the reading procedures provided by the indicators and the text production potential inherent in them. In this paper, I will primarily rely on the indexes of István Illyés's volumes to draw attention to new aspects: I will examine the function, possibilities and conceptual order of the index against the much richer arsenal of marginal entries, focusing on the use of marginal entries as well.

Névmutató

A

Abigél 233
Abinadab 32
Ábrahám 51, 63
Ács Pál 235, 256
Adalbert, Szent 182
Ádám 38, 51, 98, 194
Ágoston, Szent, Hippói 26, 34,
199–201, 203
Ajkay Alinka 134, 222
Albisi Zólyomi Miklósné Daróczi
Zsófia 171
Albo, Josef 258
Alkésztisz 233
Alsted, Johann Heinrich 192, 205
Amasiás 108–109
Ámosz 36, 100
András, Szent (apostol) 187
Andromakhé 233
Anna, Szent 233
Apáczai Csere János 193
Apollón 122
Ardissino, Erminia 155
Aresi, Paolo 155–158, 160–164, 166,
168

Arias, Francisco 151–152, 168
Arisztotelész 84, 93, 193, 197–198,
201, 203–206, 208, 209
Árkosi (Tegző) Benedek 21
Aspasia 234
Astiages 88
Asztalos Miklós 268
Ausonius, Decimus Magnus 294
Avicenna 93

B

Bacchus 99
Bajáki Rita 134, 182
Balassi Bálint 148, 212
Balázs Mihály 77, 97, 242
Bán Imre 27
Barakonyi Ferenc 212–214, 217, 225
Barakonyi Ferencné (Lekcsei) Su-
lyok Borbála 212–213, 216, 218
Baranyai Decsi (Csimor) János
268, 271
Baranyi Pál 216–217, 225
Bárczi Ildikó 132–133, 135
Bárkányi János 211–213, 216–218,
224, 225

Bartha Endre 277
 Bartók István 94, 191
 Bartók Zsófia Ágnes 77, 105, 182,
 242
 Barts Gyula 268, 272
 Báthory András 271, 280
 Báthory Gábor 280
 Batizi András 244, 247
 Baum, Guilielmus 200
 Baumgart, Valentin 236–237
 Bebek Györgyné Patócsi Zsófia
 272
 Bedegi Nyáry Ferenc 15
 Békés Enikő 116, 228
 Belial 99
 Belszár 281
 Bernát, Szent 166
 Besseus, Petrus 172
 Bethlen Gábor 9, 280–281
 Beyerlinck, Laurentius 135–136
 Bèze, Théodore de 273
 Bitay Árpád 268
 Bitskey István 27, 131–134, 139, 143,
 148, 151, 153, 157, 167
 Blair, Ann M. 285
 Bod Péter 277, 280
 Bogáti Fazakas Miklós 234–235
 Bogáti Menyhártné Kendi Zsófia
 272
 Bóné Éva 192–193
 Bornemisza Mihály 16
 Bornemisza Péter 242–243, 246–
 248, 259
 Borrahaus, Martin 274–275
 Borsa Gedeon 244

Botticelli, Sandro 294
 Böhlau, Hermann 197–198
 Bölöni Pap Ferenc 28–30
 Brahe, Tycho 205
 Brooke, John 192
 Bucer, Martin 274
 Buzogány Dezső 277

C

Calamato, Alessandro 172
 Calvin, Jean 199–201, 273–275, 283
 Camerarius, Joachim 102
 Cicero, Marcus Tullius 85, 234
 Clichtoveus, Jodocus 172
 Cloelia 232–233
 Cornelia 233
 Courcelles, Étienne de 26
 Cunitz, Eduardus 200
 Cziráki Margit 220

Cs

Csabai Péter 271
 Császtvay Tünde 235
 Cseh András 16
 Csepregi Mátyás 282–284
 Csepregi Zoltán 229
 Csörsz Rumen István 235
 Csulai György 280

D

Dániel 9–10, 39, 79
 Danka Balázs 211, 218–219
 Dán Róbert 254, 272–273
 Dareiosz 99
 Daur, Klaus-D. 199

Dávid 32–35, 42, 46, 57, 63, 82,
86–87, 89, 221

Dávid Ferenc 230

Debóra 46

Debreceni Sugó Anna 269

Delaminetz, Raphael 172

Démokritosz 95, 120

Derecskei Ambrus 16, 18–19

Déri Eszter 172

Diagorász 95

Dionüsziosz (szürakuszai türan-
nosz) 88

Dobozy Nóra Emőke 105, 182

Dömötör Ákos 88

Drexel, Jeremias 26, 29

E

Eber, Paul 267, 270, 272, 284

Elekes Tibor 77

Enenkel, Karl A. E. 285

Enyedi György 97–98, 101, 104,
106, 111–112, 116–117, 121, 124,
126–128, 229

Eőssi András 253–257, 260, 262–
263

Epikurosz 95

Episcopus, Simon 33

Erasmus, Desiderius 88, 288

Erdődi Julianna 222

Erzsébet, Szent 178, 180–182, 293

Estella, Diego de 146–148, 168

Eszter 233

Eszterházy Ferenc 216

Etlinger Mihály 31, 235

Éva 194

Eybl, Franz M. 286

Ezékiás 114–115

Ezékiel 274

Ézsaiás 107–109, 113, 115, 293–294

Ézsau 92–93

F

Faber, Matthias 172, 222

Fabiny Tibor 199

Fajt Anita 77

Farkas András 242–244

Farkas Gábor 134

Fazakas Gergely Tamás 24, 287

Fazekas István 134

Fejérvári Sámuel 105

Feledi Anna 269

Fiath Ferenc 217

Flavius, Josephus 115

Forgács János 213, 220–222

Forni, Giorgio 139

Förköli Gábor 105, 182

Francisci András 281

Fülöp, Szent (apostol) 178–179

G

Gábor Csilla 174

Galénosz 93

Gálfalvi Pál 76

Gedeon 46

Geleji Katona István 76, 78, 96,
100, 191–197, 200–204, 206–
210, 280

Gellérd Imre 21–23

Gelli, Jacopo 158

Geréb Zsigmond 22–23, 30

Ghisi, Innocenzo Cibo 168
Gladhill, Bill 234
Goclenius, Rudolph 192
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 256
Gombási István 277
Gotz Gábor 277
Görög Dániel 77
Gray, Christa 234
Grotius, Hugo 76, 98
Gutenberg, Johannes 16
Gwalther, Rudolph 282–284

Gy

György, Szent 178–179
Győri L. János 173–174
Gyulai Ferencné 213

H

H. Hubert Gabriella 247, 255, 259, 262
Hargitai Andrea 105–106
Hargittay Emil 131, 167, 287
Harpagosz 88
Heltai János 202
Héphaisztión (Hephestion) 99
Hermányi Dienes József 173
Herner János 247, 255, 259, 262
Hérodotosz 88
Hevesi Andrea 31
Hodászi Lukács 10
Hoffgreff, Georg 243–247
Hoffmann Gizella 77
Holler László 268
Holofernész 12
Homérosz 32

Homoródszentmártoni Kovács
János 21–23, 25, 30, 74
Horatius, Quintus, Flaccus 238
Horn Ildikó 228, 230
Horváth Iván 242, 247, 255, 262
Hóseás 165
Höflich, Thomas 223
Hunnius, Aegidius 203
Huszár Gál 259

I

Iacobinus, Bernhard 273
Iktári Bethlen Péter 90
Illés 157, 159–160
Illyés András 173–188, 190, 288
Illyés István 172, 285–295
Imre Mihály 287
Imre, Szent 180–183
Inchino, Gabriele 136, 138–140, 142–143, 146, 168
Iványi Fekete László 212
Izsák 51, 63

J

Jakab, Szent, id. (apostol) 122, 124, 178–179
Jakó Klára 280
Jakó Zsigmond 279
Jákob 42, 51, 56, 63, 87, 92–93
Jankovics József 12, 27, 29, 75, 222, 235
Jankovits László 29, 75, 222
János Zsigmond 227–228, 230–231
János, Damaszkuszi, Szent 293
János, Keresztelő, Szent 179–181

János, Szent, (apostol) 176–177,
187, 214
Jánosy Kristóf 211
Jardine, Nicholas 205
Jenei Tamás 277
Jeremiás 36, 67, 89, 214
Jób 39, 87, 166, 214, 218, 274
Joel 195
Johannis, Erasmus 272–274,
283–284
József (Jákob fia) 37, 186–188, 270
Józsue 81
Judit 12, 233

K

Kádár Zsófia 134
Káldi György 149–150, 172–190,
214, 286–288, 292–293
Kanyurszky György 136, 143
Karácsonyi János 216
Károli Gáspár 277
Károlyi Sándor 213
Károlyi Zsuzsanna 15, 281
Kasza Péter 228
Keckermann, Bartholomaeus 192,
208
Kecskeméti Alexis János 9–10
Kecskeméti C. János 16–17
Kecskeméti Gábor 11, 91, 171, 229
Kecskés János 134
Kelemen Didák 27, 105, 173, 186,
190
Kemény János 173
Kénosi Tőzsér János 77
Kenyeres Ágnes 272
Kerny Terézia 172
Keserű Gizella 235
Keserűi Dajka János 10–12, 15,
280–281
Kis Iván 206
Kiss Farkas Gábor 228
Klaniczay Tibor 95, 212, 244
Knapp Éva 94, 134, 168
Koch Antal 111
Kohn Sámuel 253–254, 257
Komáromi Szvertán István 94
Koncz József 192, 208
Kónya, Péter 75
Kónyová, Annamária 75
Kopcsányi Márton 172
Kornis Gáspár 271–272
Kornis Judit 230–233, 235
Kovács András 280
Kovács Kiss Gyöngy 228
Kovács Miklós 282
Kovács Sándor 77
Kovács Sándor Iván 98, 246
Kovácsnai Gotz József 277
Kozák-Kígyóssy Szabolcs László
207
Kozma János 77
Kozma Mihály 77
Köblös Zoltán 277
Köleséri Sámuel 23–24, 30–31, 39,
69–71, 74, 76, 100
Köpeczi János 271
Kőszeghy Péter 256
Kroner, Margarita 230, 235–237
Kusukawa, Sachiko 193
Kutasi János 174

L

Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 95
Lajos, II., magyar király 102–103, 106, 109
Landovics István 172
Lapide, Cornelius a 132
Laskai Osvát 172
Lautenberg, Ursula 285
Lázs Sándor 94
Leijenhorst, Cees 192, 198, 205
Lépes Bálint 26–27, 29, 139
Lessius, Leonhardus 172
Leukipposz 95
Lipsiai Pál 10–11, 14, 16–17, 94
Lorántffy Zsuzsanna 209
Lórántfi Mihály 17
Lót 67
Lovas Borbála 77, 98, 105–106, 182, 229
Lucifer 99
Luffy Katalin 103–104
Lúgosi Ferencné Barcsai Anna 217
Lukács, Szent, (apostol) 206
Lukácsi Zoltán 172
Lukácsy Sándor 96, 173
Luther, Martin 197–200, 259
Lüthy, Christoph 192, 198–199, 205

M

M. Horváth Mária 134
Maczák Ibolya 27, 94, 106, 111, 172, 174, 178, 182, 187
Maclean, Ian 192
Makai János 14

Mammon 99
Manassze 247
Margitai Péter 9–10, 12–14, 16–17, 94
Margócsy István 242
Mária (Márta húga) 112
Mária Magdaléna 271
Mária, Szűz 97, 194, 291, 293
Márkos Albert 77
Maróthy Szilvia 77
Márta 112
Martin, Joseph 199
Máté, Szent, (apostol) 273–274, 293
Medgyesi Pál 76, 89, 100
Melanchthon, Philipp 88, 104, 192
Mészáros Klára 134
Mihály, Szent (arkangyal) 93
Mihálykó János 13, 15
Mikszáth Kálmán 256
Misztótfalusi Kis Miklós 279
Mithridatész 119–120
Molnár (B.) Lehel 77
Monaki Zsuzsanna 212
Monok István 12, 134
Móré Tünde 174, 228
Moscorow Lachovius, Andreas de 230, 232, 235–238
Mosley, Adam 205
Mózes 115, 125, 253, 262, 263
Musculus, Wolfgang 186, 273–276
Musso, Cornelio 168, 172

N

N. Abaffy Csilla 12
Nabukodonozor 247

Nádor Zsófia 105, 182
Nádudvari Sámuel 173
Nagy Sándor 99, 213
Náprági Demeter 280
Náthán 87
Nehémiás 157–159, 279
Novák István 213, 216, 220, 222
Neuber, Wolfgang 285

Ny

Nyerges Judit 12, 278

O

Ocskay György 106, 173
Oláh Szabolcs 256, 259, 287
Osorius, Joannes 172
Ottó (császár) 221
Ovidius Naso, Publius 83

Ő

Ősz Sándor Előd 273–274, 277–278

P

Pajzos János 271
Pál, Szent (apostol) 34, 36, 98,
117–119, 126, 165–166, 204, 206,
221, 233, 291
Pap Balázs 235, 242, 244, 246
Pareus, David 186–187, 202
Pauli, Simon 13
Pázmány Péter 27, 95, 105, 131–134,
136, 138–140, 143, 146–155, 157–
158, 163–164, 166–169, 171–173,
175, 179, 189, 287
Péchi Simon 232, 251, 253,

Penelopé 232–233
Pepin, Guillelmus 172
Perger Gyula 211
Periklész 234–235
Peruschi, Giovanni Battista 147
Péter, Szent (apostol) 116, 195, 293,
Peucer, Caspar 205
Picinelli, Filippo 291, 293–294
Pilátus, Pontius 195
Pirnát Antal 230
Piskolti Fabricius (Fabritius)
Mátyás 267–272, 283–284
Platón 84, 96, 234,
Plinius, Caius Secundus 162, 293
Plutarkhosz 234
Poelchau, Lore 230
Pontanus, Georgius Bartholdus
135–136
Porter, Nicholas 204
Pozsár Annamária 134
Procia 232
Putifár 188
Püthagorász 120
Pyrrhosz 99

R

Rabutin, Jean 98
Rác Norbert Zsolt 76, 94
Radecius, Valentin 230–235
Ráhel 40
Rajhona Flóra 131–134
Rákóczi György, I., erdélyi fejede-
lem 9, 280–281
Rákóczi György, II., erdélyi fejede-
lem 280

Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 24, 211, 213
 Raulin, Joannes 172
 Rebeka 233
 Restás Attila 29–30, 75–76, 78–79, 89–90, 92, 96–97, 100–104, 116, 182
 Reuss, Eduardus 200
 Rhédei Ferenc 171
 Rimay János 212
 Rosnyai János 23, 39, 89
 Rothmann, Christoph 205

S

Sámuel 16, 39
 Sancto Geminiano, Joannes a 216
 Sápý Szilvia 224
 Sára 233
 Sárközy Péter 12
 Scheiber Sándor 256
 Scherer, Georg 188
 Schlichting, Jonas 81
 Schuler, Wolfgang 205
 Scultetus, Abraham 13
 Sebestyén Ádám 96, 206
 Seneca, Lucius Annaeus, ifj. 26, 237,
 Sennacherib 68, 115
 Schönleben, Johann Ludwig 172
 Simon mágus 88
 Sipos Gábor 280
 Smohay András 172
 Soarius, Cyprianus 134, 216
 Sommer, Johann 102, 227–228, 230–231, 238
 Sóvári Soós Kristóf 14–15, 18–19

Sozzini, Fausto 24–25
 S. Sárdi Margit 173
 Stankovátsi Leopold 94
 Stapleton, Thomas 139, 172
 Sváby Frigyes 280

Sz

Szabadi István 282
 Szabó András 268–269, 271
 Szabó G. Zoltán 235
 Szabó Kristóf 271
 Szabó Miklós 268
 Szabó Péter 213
 Száraz Orsolya 287
 Szatmári Áron 235
 Széchy Mária 212
 Szegedi Edit 260
 Szegedi Ferenc Lénárd 212
 Szelestei N. László 29, 171–172, 211, 213, 215
 Szenci Molnár Albert 12–14, 194
 Szentábrahám Mihály 28
 Szentes Mózes 223
 Szentmártoni Szabó Géza 116, 212, 235
 Szentpéteri István 174
 Szentpéteri Márton 202
 Szetey Szabolcs 174, 186
 Szigeti Molnár Dávid 76, 182–183, 232, 234
 Szikszai Fabricius Balázs 232, 234
 Szilágyi Emőke Rita 29, 75, 105, 182, 222
 Szkhárosi Horváth András 243–244, 247–248, 255

Szőnyi Etelka 247, 255, 259, 262
Szvorényi Róbert 268

T

Tabita 233
Tacitus, Publius Cornelius 85
Tamás, Aquinói, Szent 197
Tamás, Szent (apostol) 187
Tanaquil 232–233
Tanka Gergely 21
Tarnai Andor 94
Tasi Réka 174, 202
Tegyei Imre 116
Telegdi Miklós 149–150, 172,
286–287
Temesvári Pelbárt 135, 172
Thijssen, M. M. H. 192
Thököly Zsigmond 212
Timokleia 233
Timóteus 291
Timpler, Clemens 192
Tonk Sándor 268, 280
Toronyai Máté 269
Tóth István György 281
Tóth Zsombor 103
Török Bálintné Szemsei [Semsei]
Sára 211, 218–219
Trajtlér Dóra Ágnes 174
Tsikfalvi Gergely 94
Túri Tamás 77, 105–106, 182–183
Tytkowski, Adalbertus 222–223

Ty

Tyukodi Márton 174, 185–190

U

Ujfalussy András 211
Újfalvi Imre 256, 259
Újlaki-Nagy Réka 252–253, 258,
260–261
Ungvári János 280
Uzoni Fosztó István 77

V

V. Ecsedy Judit 235–236
Valderrama, Pedro de 154, 168
Valerius Maximus 235
Várdai Kata 14
Várfalvi Pálfi Zsigmond 28
Varga András 134
Varga Imre 212
Varjas Béla 242, 244–246, 248,
252
Varsolczi M. János 233–234
Vásárhelyi János 277
Vazul, Nagy Szent 166
Vécsey Sándor 213
Vénusz 99, 294
Veres Kristóf György 207
Verécsi Ferenc 90–91
Verók Attila 278
Veszprémy Márton 207
Vida István 216, 222
Viskolcz Noémi 202
Vossius, Gerardus Johannes 102

W

Wellisch, Hans H., 285
Wesselényi Ferenc, 212, 225

Z

Zalai Kápolnai András 268–269

Zászkaliczky Márton 29, 75

Zedelmaier, Helmut 285

Zeiler, Martin 102

Zera 68

Zólyomi Sámuel 10–11

Zoványi Jenő 280, 282

Zrínyi Ilona 211

Zrínyi Miklós 212

Zvara Edina 278

Zwingli, Ulrich 198–200

Zs

Zsengellér József 174

Zsinka Ferenc 268

Zsupán Edina 235, 268

